



Tomasz Węclawowicz

Królewski kościół katedralny na Wawelu

W rocznicę konsekracji 1364–2014

Royal Cathedral Church on Wawel Hill in Krakow

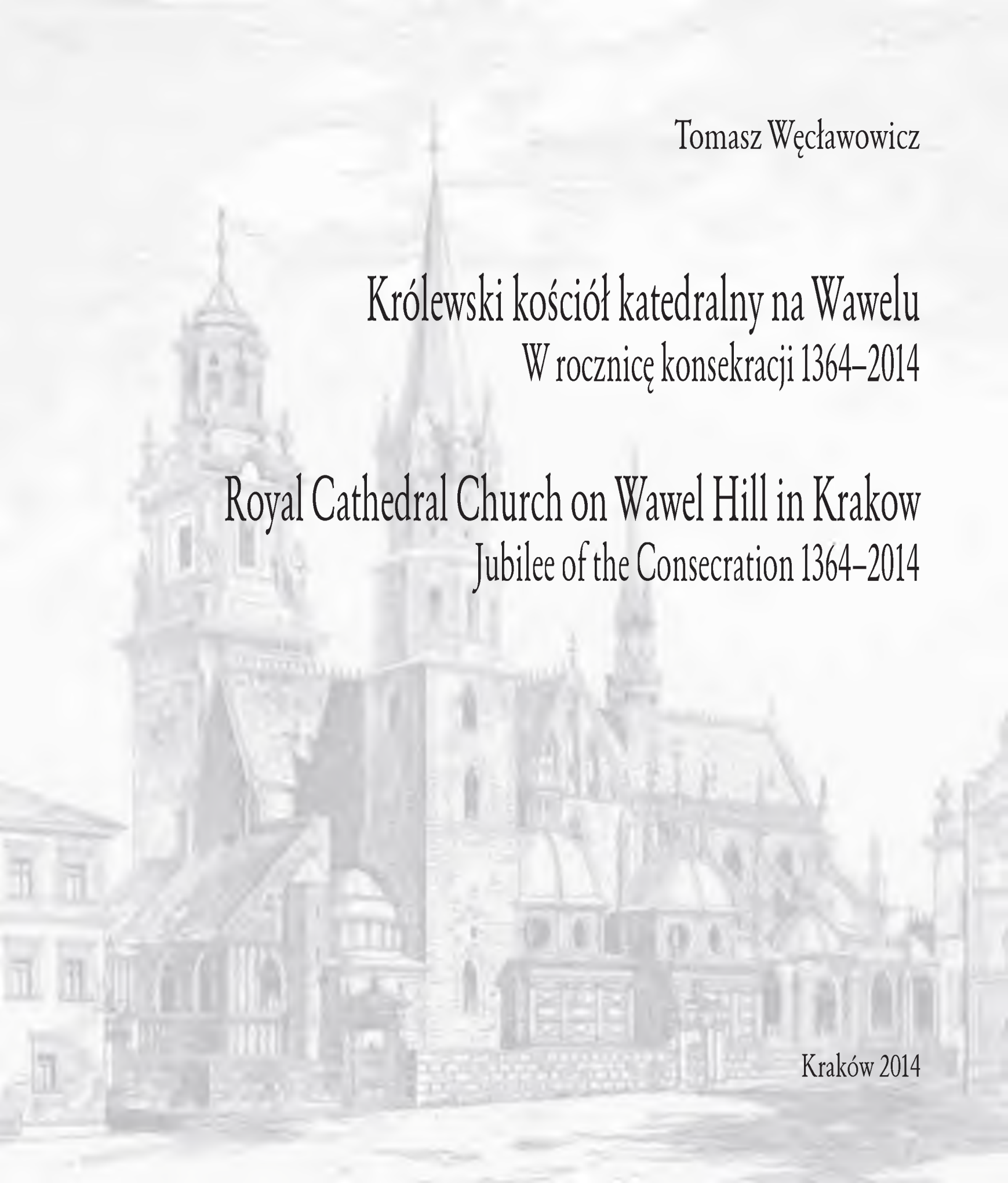
Jubilee of the Consecration 1364–2014

Dekoracja zachodniej ściany katedry dobitnie ilustruje powiązanie św. Stanisława z ideą polityczną ostatnich władców z dynastii Piastów. Szczyt wieńczy figura św. Stanisława, poniżej na drzwiach widnieje monogram króla Kazimierza Wielkiego – a między nimi Orzeł, herb Królestwa Polskiego – heraldyczny łącznik spajający dwie personifikacje religijnej i świeckiej władzy. [...] Dlatego krakowska katedra jest w każdym znaczeniu tego słowa „kościółem królewskim” – a przy tym jedną z najwcześniejszych takich realizacji w Europie Środkowej.

Paul Crossley,
Gothic Architecture in the Reign of Kazimir the Great,
Kraków 1985

[The] demonstration of the link between St Stanislaw and the political ideology of the last Piast King is provided by the decoration of the west front of the cathedral. Above, in the gable is the figure of St Stanislaw; below, on the doors, is the pronounced signature of Kazimir the Great; and between them, as a heraldic link between these two personifications of the religious and secular authority, is the Polish eagle, the arms of Poland [...] In every sense of the word, therefore, Krakow cathedral is – a Königskirche. It is moreover one of the earliest of its kind in Central Europe.

Paul Crossley,
Gothic Architecture in the Reign of Kazimir the Great,
Krakow 1985



Tomasz Węclawowicz

Królewski kościół katedralny na Wawelu
W rocznicę konsekracji 1364–2014

Royal Cathedral Church on Wawel Hill in Krakow
Jubilee of the Consecration 1364–2014

Kraków 2014



UNIwersytet Papieski Jana Pawła II
Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego

Pontifical University of John Paul II
Faculty of History and Cultural Heritage

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Wydział Architektury i Sztuk Pięknych

Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University
Faculty of Architecture and Fine Arts

Polskie Towarzystwo Teologiczne

w 90 rocznicę założenia

Polish Theological Society

in the 90th anniversary of its foundation

Spis treści – Table of contents

EDYTORIALE – EDITORIALS

– ks. kardynał Stanisław Dziwisz, Arcybiskup Metropolita Krakowski	7
– Cardinal Stanisław Dziwisz Metropolitan Archbishop of Kraków	9
– Paul Crossley, <i>The Cathedral of the Kings</i>	11
– ks. Jacek Urban, <i>Locus iste a Deo factus est</i>	17

KRÓLEWSKI KOŚCIÓŁ KATEDRALNY NA WAWELU. W ROCZNICĘ KONSEKRACJI 1364–2014

Wprowadzenie	23
Podwójna katedra pierwszych Piastów	27
Królewski kościół katedralny Wacława II	47
Koronacyjna katedra ostatnich Piastów	59
Katedralne patronia i relikwie a krakowskie mity początku	79
Zakończenie	99

ALBUM FOTOGRAFII I RYSUNKÓW – ILLUSTRATIONS

101

ROYAL CATHEDRAL CHURCH ON WAWEL HILL IN KRAKOW. JUBILEE OF THE CONSECRATION 1364–2014

Introduction	141
The Double Cathedral of the Early Piasts	145
The Royal Cathedral of Václav II	161
The Coronation Cathedral of the Piast Kings	171
Patron Saints, their Holy Relics, and Krakow Myths of the ‘Beginning’	191
Conclusion	209

Wybrana biografia – Selected bibliography	211
Spis ilustracji – List of illustrations	241
Indeks	248
Index	256



Stanisław Kardynał Dziwisz
Arcybiskup Metropolita Krakowski

Kraków, 14 lutego 2014 r.

28 marca bieżącego roku minie 650 lat od konsekracji gotyckiej katedry na Wawelu. W czwartek po Wielkanocy (28 III) 1364 roku arcybiskup gnieźnieński Jarosław Bogoria ze Skotnik dokonał jej konsekracji.

Na uroczystości jubileuszowe złożą się uroczysta msza święta pod przewodnictwem legata papieskiego, koncert i sesja naukowa zorganizowana przez Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Jedną z form uczczenia tego jubileuszu jest publikacja prezentowanej w tym miejscu książki prof. Tomasza Węclawowicza, poświęconej genezie obecnej, gotyckiej, katedry na Wawelu.

Myśląc o konsekracji katedry, patrzemy na nią dzisiaj, 650 lat później. Podnosząc oczy ponad ołtarz główny w prezbiterium, patrzemy na centralny zwornik na jego sklepieniu, który bywa określany jako kamień węgielny kościoła. Przedstawia Chrystusa zasiadającego na majestacie, na tronie z podnóżkiem. Lewą ręką podtrzymuje księgę Ewangelii, wspartą na lewym kolanie, a prawą unosi w górę w geście błogosławieństwa. To przedstawienie w ikonografii określane bywa jako *Maiestas Domini*. Chrystus na majestacie, czyli na tronie jest Królem. Ten tron jest także katedrą, na której zasiada trzymając księgę Ewangelii. Równocześnie jest to tron Najwyższego Kapłana. Aniołowie w towarzyszących zwornikach podtrzymują, jeden dymiącą kadzielnicę, a drugi płonący lichtarz, a więc oddają część Bogu, sprawując liturgię niebieską.

Chrystus chwalebny w centralnym zworniku katedry jest Tym, który naucza, który rozgrzesza, który się ofiaruje i który błogosławi. Równocześnie jest Tym, któremu cześć winne jest stworzenie. Scena ta przywołuje tekst z Apokalipsy „godzien jesteś Panie i nasz Boże, odebrać chwałę i cześć i moc” (Ap 4, 11).

Celebracja liturgii niebieskiej sprawowana przez Aniołów, jest równocześnie pobudką i przypomnieniem dla żyjących, że po konsekracji miejsce to stało się świątynią Boga żywego.

Kolejne zworniki prezbiterium katedry zostały poświęcone św. Wacławowi i św. Stanisławowi, a więc patronom katedry. Katedrę wzniesiono jako sanktuarium dla św. Stanisława, kanonizowanego w Asyżu w 1253 r. Niedługo po konsekracji katedra na Wawelu stała się także miejscem czci św. Jadwigi królowej.

Równocześnie katedrę wznoszono jako kościół królewski. Wskazują na to zworniki w nawie głównej. Zanim zamknięto prezbiterium, katedra stała się miejscem koronacji królewskiej Władysława Łokietka, miejscem jego pochówku i koronacji jego syna Kazimierza Wielkiego. Odtąd kościół katedralny na Wawelu trwał i pozostał w swej funkcji kościoła koronacyjnego i grzebalnego większości polskich monarchów, co zapewniło mu pozycję nieporównywalną w stosunku do innych polskich kościołów i katedr.

Równocześnie katedra na Wawelu była kościołem biskupim. Jest nim od ponad tysiąca lat, od roku 1000. Herb bp. Jana Grota (Rawicz) w ostatnim zworniku prezbiterium wskazuje na tego, który w 1346 roku doprowadził do konsekracji prezbiterium katedry, natomiast herb biskupa Bodzanty (Poraj), na tego, który doprowadził do końca budowy i do konsekracji. Katedra jest miejscem, z którego biskup naucza, sprawuje sakramenty święte, poświęca i błogosławi. Katedra na Wawelu to pierwszy Jordan i pierwszy Wieczernik dla Krakowa i Małopolski. To Mater i Caput wszystkich kościołów Krakowa i diecezji krakowskiej, która podówczas swoją wielkością przekraczała granice Małopolski. Dziś w jej pierwotnych granicach znajduje się dziesięć diecezji.

To miejsce najszczególniejsze. Miejsce koronacji królów i ich pochówków, miejsce konsekracji biskupów, święceń kapłanów i diakonów. Miejsce święceń olejów świętych w Wielki Czwartek, miejsce sprawowania uroczystej liturgii, miejsce nauczania, sprawowania sakramentów i miejsce dumy narodowej.

Katedra na Wawelu była miejscem szczególnym dla bł. Jana Pawła II, który 50 lat temu, 8 marca 1964 roku odbył ingres do katedry, został jej gospodarzem – a 27 kwietnia tego roku zostanie ogłoszony świętym. Jan Paweł II to największy jej miłośnik, poczynając od lat gimnazjalnych, przez całe życie.

Przygotowując się do uroczystości 650-lecia konsekracji katedry na Wawelu, która od dziewięciu lat jest moim kościołem biskupim, z wdzięcznością myślę i modlę się w intencji jej fundatorów i budowniczych, jej dobrodziejów i tych wszystkich, którzy opromienili jej dzieje, w intencji jej samej, która jest naszym skarbem, prosząc Boga, aby ją zachował dla przyszłych pokoleń jako zupełnie najszczególniejszy przybytek przymierza Boga z ludźmi.



Stanisław kard. Dziwisz



Stanisław Cardinal Dziwisz
Metropolitan Archbishop of Kraków

Kraków, February 14th, 2014

On March 28th 650 years will have passed since the consecration of the Gothic cathedral church on Wawel Hill. The act of consecration was conducted on the first Thursday after Easter (March 28th) in 1364 by Archbishop of Gniezno – Jarosław Bogoria of Skotniki.

The jubilee ceremonies will include a ceremonial Mass presided over by a papal legate, a concert and a scientific session organised by Department of History and Cultural Heritage at the Pontifical University of John Paul II in Kraków. Another form of marking this jubilee was the publication of Prof. Tomasz Węclawowicz's book on the origins of the present Gothic Wawel Cathedral.

Reflecting on the consecration of the cathedral, we are looking at it today, 650 years later. Raising our eyes above the main altar in the presbytery, we look at the richly carved boss in its vault, which is sometimes referred to as the foundation stone of the church. It depicts Christ in majesty seated on the throne with a footstool. With his left hand he supports the Book of the Gospels resting on his left knee, and he raises his right hand in a gesture of blessing. In the iconography this image is referred to as *Maiestas Domini*. Christ in majesty, which means Christ on the throne, is the King. This throne is also a cathedral, where he sits holding the Book of the Gospels. At the same time this is also a throne of the High Priest. On the adjacent bosses there are depicted Angels. One of them holds a fuming censer and the other has a candlestick with a burning candle. They worship God, celebrating the heavenly liturgy.

Glorious Christ in the central boss of the cathedral vault is the One who teaches, who absolves of sins, who offers himself as a sacrifice and who blesses. He is also the One whom worship from all creation is due. This scene recalls a fragment from the Apocalypse: "*Thou art worthy, O Lord, to receive glory and honour and power*" (4:11).

The celebration of the heavenly liturgy by the Angels is a wake-up call for the living, but also a reminder for all that after the consecration this place became the temple of the living God.

Other bosses of the presbytery of the cathedral depict St Wenceslaus and St Stanislaus – the patron saints of the cathedral. It was erected as a shrine for St Stanislaus canonised in Assisi in 1253. Shortly after its consecration, the Wawel Cathedral also became a place of worship of St Jadwiga, the Queen of Poland.

The cathedral was being erected to be also a royal church. The bosses in the nave testify to it. Before the construction of the presbytery was completed, the cathedral had become the site of the coronation of Ladislaus I and his burial. It was also the place of the coronation of Kasimir the Great, Ladislaus I's son. Since then the Wawel Cathedral continued to be the church for coronations and burials of the majority of the Polish monarchs, which made it outrank other Polish cathedrals and churches.

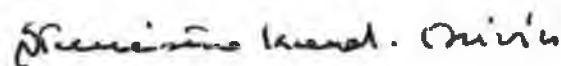
For over a thousand years, since the year 1000 the Wawel Cathedral has also been the bishop's seat. The Rawicz coat of arms in the last boss of the presbytery indicates Bishop Jan Grot who in 1346 consecrated this part of the cathedral, while the Poraj coat of arms indicates Bishop Jan Bodzanta who completed the construction of the cathedral and consecrated the whole temple.

A cathedral church is a place where a bishop teaches, performs holy sacraments, sanctifies and blesses. The Wawel Cathedral is the first Jordan and the first Cenacle for Kraków and the region of Lesser Poland. It is *Mater et Caput* of all churches of Kraków and the Diocese of Kraków which once spread beyond the borders of Lesser Poland. Today the territory of the original Diocese of Kraków is divided into ten dioceses.

The Wawel Cathedral is the most extraordinary place. A place of coronations of monarchs and their burials, a place of consecrations of bishops, ordination of priests and deacons. A place of the consecration of holy oils on Holy Thursday, a place of the celebration of the liturgy, a place of teaching, observing sacraments and an object of national pride.

The Wawel Cathedral was a special place for Blessed John Paul II who fifty years ago, on March 8th, had his ingress to the cathedral which became his seat and who this year on April 27th will be proclaimed a saint. From his school years throughout his entire life John Paul II had a deep fondness for this place.

While preparing for the celebrations of the 650th anniversary of the consecration of the Wawel Cathedral which for nine years has been my seat, I reflect and pray with gratitude for the intentions of its founders and builders, its benefactors and all those who made a significant contribution to its glorious history. I pray for the cathedral church, our treasure, asking God to preserve it for future generations as the most precious temple of God's covenant with man.



Stanisław Cardinal Dziwisz

Paul Crossley

The Cathedral of the Kings

Church Families

Few medieval settlements speak so eloquently of their history and function as the Wawel hill in Krakow. Standing above the more recent town, and sheltering the nation's cult centre, the Wawel hill is (or was), the site of no less than ten churches, and the nexus of at least four other churches dispersed in the *suburbium beneath it*. Medieval cities judged their piety by their relics and their churches, and Krakow's ecclesiastical skyline must have seemed to its visitors what Bernard of Cluny called 'the many towered city of Sion'. Stanislaw Ciolek, in his *Laus Cracoviae*, (his praise of Krakow), written in the middle of the 15th century, extolls the city as if it were the Garden of Eden: 'protected by the shadow of the mountains..., watered by clean springs..., rich in the relics of its saints'. Here was – a classic example of the medieval distinction between the city as *urbs* (its material nature) and the city as *civitas* (the moral and spiritual value of its life).

The distinction is writ large in the rich remains of Krakow's cultural and architectural heritage, from its mythic beginnings in the stories of its heroic founder Krak (Grakch) to the later medieval veneration of its patron saint, St Stanislas and his cult. In the last 30 years, intensive research into the early medieval life of Krakow and the Wawel has brought new insight into the history, archaeology and anthropology of Romanesque and pre-Romanesque art and architecture in Poland. In addition, the exceptional number of stone structures in Krakow in the period between the second half of the tenth century and the progress to the eleventh. The archaeology of the hill has been especially revealing, for both secular and ecclesiastical buildings. Krakow's status as the centre of Piast government and cult – mentioned in the eleventh and twelfth centuries as the *sedes regni principalis* – can only be pieced together from stone fragments and literary references, but enough remains to remind us that the Wawel belongs to – a great tradition of imperial palace and church complexes reaching back to the Lateran, Hagia Sophia in Constantinople, and Charlemagne's Aachen. In – a thought-provoking study, published in 1989, Roman Michalowski

suggested that the Wawel complex of churches is – a ‘copy’ (in the medieval sense) of the dedications and the topography of the four churches of Carolingian Aachen and their saints. The round Krakow church of Ss Felix and Adauct, – a palatine chapel dedicated to the Virgin (c. 1000), is the Piast echo of Charlemagne’s Aachen Palatine chapel, while the Krakow churches of the Holy Saviour, St Nicholas and St Adalbert echo the dedications of the four Aachen churches, and occupy similar mutual topography. Such ‘architectural quotations’ are open to scepticism, but there is little doubt that the configuration owes something to the memory of the rapprochement between Otto III and Boleslas the Brave in the Congress of Gniezno in 1000, where Otto III outlined his vision of Krakow – not Gniezno – as the capital of *Sklavinia* – the eastern province of the empire. Little wonder that the Wawel sheltered, in the 11th and early 12th centuries, the finest cluster – for its date – of stone-built churches and palace structures in the Polish kingdom: two chapels, – a baptistery, two rotundas, two palace chapels, two churches and two cathedrals. This was – a ‘Church Family’ of imposing dimensions. Its cathedrals showed – a similar dependence. The later, the so-called Herman cathedral, consecrated in 1142, had many of the trappings of Imperial Romanesque, in its western atrium (Mainz, Essen, Augsburg, Cologne), its debts to the second Romanesque cathedral in Prague (c. 1180) and its so-called ‘double ender’ system of apses supported at both ends of the church by crypts, that of Krakow’s surviving as the crypt of St Leonard, at the western end of the cathedral.

The Double Cathedral

If the Herman cathedral was the second Romanesque cathedral on the Wawel, what of the status of the so-called first Romanesque cathedral, lying to the east of the second cathedral and dedicated to St Gereon? For – a long time it was felt that the two ‘cathedrals’ were constructed sequentially, with the ‘first’ begun around the middle of the 11th century. In fact recent research has argued that both were constructed more or less simultaneously, overlapping each other, and having different functions. The ‘St Gereon’ (it is now argued) was in fact – a palace chapel, or ‘castle church’, similar in function to Charlemagne’s chapel at Frankfurt am Main, or the eleventh – century castle chapel at Querfurt, or the Wawel chapel of St Mary of Egypt, the dedication of the latter appearing in Krakow in the middle of the thirteenth century and extending into the chapel of the same name, and roughly the same position, in the fourteenth century. St Gereon may have moved to the square chapel off the *palatium* at the north east corner of the Wawel hill. But perhaps the most intriguing consequence of this radical change in the status of the so-called Gereon cathedral, is Tomasz Weclawowicz’s suggestion that the Herman cathedral and the Gereon cathedral should be seen as double cathedrals, pursuing different liturgies and staffed by different clergy, and sometimes referred to as *basilica minor* or *ecclesia maioris*. Such – a liturgical type usually aligns its two cathedrals along – a similar axis, one behind the other, and introduces – a free standing baptistery to the composition. Such are the double cathedrals of Milan, Como,

Triest and Cologne, and such is the cathedral complex of double church and baptistery on the Wawel. If true, then the Wawel cathedrals belong to some of the grandest ensembles of the Romanesque world.

Bishop Muskata and the First Gothic Cathedral

With the canonization of Poland's senior patron saint, St Stanislas, in 1253, and the ensuing popularity of his cult, one might have expected some generous building initiative around his tomb in the later Romanesque cathedral. But nothing of the kind occurred. Bishop Prandota, Stanislas' principle advocate, died in 1266, and his successor, Bishop Pawel of Przemankowo, showed little interest in new architecture on the Wawel. The first consistent attempt to construct – a modern cathedral, larger than its Romanesque predecessor and in keeping with some of the more advanced Gothic structures of Western Europe, came during Bohemian rule in Lesser Poland in the 1290s. It was spear-headed by Bishop Jan Muskata (1295–1320), the confident and counselor of Vaclav II. Muskata has had – a bad press from some earlier Polish historians, accusing him of prosecuting Czech interests over Piast policies, and destroying much of the Wawel cathedral. In fact, the reverse was true. In keeping with the ambitious programme of fortifications and church building taking place in the town of Krakow during Premyslid rule, Muskata laid the foundations in around 1295 of an ambitious Gothic cathedral – its foundations unearthed in the northern parts of the present cathedral by Zbigniew Pianowski and Janusz Firlet in the 1980s. They showed – a structure as wide as the present one, with – a polygonal east end, and – a chapel radiating off it – a structure that belonged neither to the present cathedral, begun in 1320, nor to the Romanesque cathedral, and therefore clearly indebted to Muskata. The implications of this discovery of what we might call the first Gothic cathedral are momentous. It proves that the present Gothic cathedral, begun in 1320 and complete by the 1350s, was not (as universally thought) the first Gothic church planned on the site; and it alters our understanding of the Wawel cathedral in relation to other 'royal' churches in central Europe around the year 1300. The issues have been carefully unravelled by Tomasz Weclawowicz. Muskata's dependence on Vaclav II and his position of influence in the Czech court made his cathedral something of – a *Königskirche*, – a building adopting certain royal functions and displaying the attributes of the Great Church, with basilican section and – a French-style chevet. Weclawowicz points to the similarities between the Muskata cathedral and the chevets of the Arpad dynastic church at Kalocsa in Lower Hungary, and to the east end of the newly-Gothic Magdeburg cathedral, burial place of Otto I. There are even distant but real similarities between Muskata's first Gothic cathedral and the choir of the remarkably French-looking Cistercian Great Church at Sedlec, in northern Bohemia, begun in 1282/1283, with – a full-scale ambulatory and radiating chapels, in the manner of St-Denis. Like Muskata, whom he must have known, the abbot of Sedlec, Heidenreich (*Heydenricus*) belonged to the close circle of Vaclav II.

The French chevet system of Muskata's aborted plan was, understandably, too ambitious to be realized by Muskata's successors. But the power of Cistercian architecture continued to cast its shadow over major church building in Central Europe, not least because it offered simplified models of the Great Church, which combined, on the one hand, basilican formats and ambulatories with chapels, but in the reduced, Cistercian, form of choirs with flat east ends (Zbraslav, Hradiste, Kamieniec). Influential here for the second (the present) Gothic cathedral in Krakow was the Cistercian – influenced choir of Wroclaw cathedral. But that does not exhaust the complex web of influences surrounding the present cathedral, nor the political meanings it celebrates – meanings which could hardly be more antipathetic to Muskata and his Czech patrons.

The Restoration of the Monarchy and the Second Gothic Cathedral

On the 29th of January 1320, Wladyslas Lokietek was crowned King of Poland, in the old Romanesque cathedral on the Wawel. In the same year the choir of – a new cathedral was begun, on the site of its Romanesque predecessor and on the foundations of the abandoned Muskata church. The closely-related events marked – a profound change in the fortunes of medieval Poland. They also marked the equally momentous adoption of – a new architectural language, that of Gothic. It was, moreover, Gothic of an advanced European quality, known as *Rayonnant* and marked by – a delicate, tracery-dominated style, emerging in Paris and the Rhineland. The driving spirits – ideological and financial – behind the new cathedral, were the new king and his Krakow bishop, Nanker of Oksza (1320–1326), but the Bohemian influence introduced by Muskata did not disappear overnight. Sedlec continued to cast its vast and modern shadow over the Krakow lodge, in such details as traceried vault brackets, triradial vaults, and idiosyncratic vault springers seemingly to grow out of short pilasters. The conoidal, triangular shape of the vaults in the eastern bay of the new choir harks back to the axial vaults in the transept chapels of the Bohemian Cistercian church of Vyssi Brod (c. 1290). The death of Abbot Heidenreich of Sedlec in 1320 may have brought – a halt to work on his church and released – a workshop of masons to migrate to Krakow in time for the beginning of work there in 1320. Most influential was the import to Krakow of Sedlec's so-called 'pillar buttresses system' once thought to be – a peculiarity of Lesser Polish Gothic, but in fact originating in Cistercian buildings in Bohemia and the Upper Rhine. It consists of – a sophisticated system of tapering the elevation wall to create – a thinness at the top and – a massiveness at the bottom – a massiveness created by reinforcing the arcade pillars and arches with heavily projecting, internal, buttresses. This Cistercian-looking system seems to have been invented in Sedlec and – a variant of it in another cathedral-scale Cistercian church, that of Salem (1299–c. 1310) in the area of Lake Constance. Under the Wawel cathedral's influence the pillar-buttress method became the preferred structural system of an impressive series of Lesser Polish basilican churches of the late fourteenth to the middle of the fifteenth centuries, from St Mary's parish church in Krakow's town centre to the great basilicas of St Catherine's and Corpus Christi in Kazimierz.

Krakow, Salem and Strasbourg

Salem poses some fascinating questions about the new internationalism in the cathedral's outlook. The investigations carried out by Zbigniew Pianowski and Janusz Firlet in the cathedral's crypts and under its ambulatory and eastern choir chapels drew some intriguing interpretations of their findings from Tomasz Weclawowicz, who argued hypothetically that the eastern bay of the choir may have comprised – a first floor gallery running above the ambulatory and opening into the choir in the manner of Salem. But this system was never adopted, and the east end was forced to go back to – a rather old-fashioned Cistercian system – a straight-ended choir with – a single ambulatory turned behind the flat east end in – a manner (as we have seen) closest to the thirteenth century Piast cathedral of Wrocław.

Salem seems to raise other connections with Krakow. Its two-story elevations with blind tracery occupying the lower story of the choir's elevation anticipates Krakow's, as does the almost identical system in the Alsatian church of St Florentinus in Niederhaslach (c. 1330), by the son of the famous architect, Master Erwin, the designer of much of the west front of Strasbourg cathedral. And Krakow's tall, tripartite clerestory is – a direct copy, as Weclawowicz first noted, of Plan D in the Strasbourg drawings collection. Given the regular journeys of Polish clerics via southern Germany to the papacy in Avignon, it is not surprising to find such far-flung networks, most probably shaped by the knowledge and exchange of architectural drawing.

St Stanislas Displayed. The Coronation Ordinal and the Jagiellonian Contribution

Up until the year 1346, the year of the completion and consecration of the Gothic choir, there seems to have been little concern to shape the cathedral around the politically charged body of St Stanislas, the patron saint of the new, unified, Polish kingdom. Thirteenth-century chroniclers (such as Vincent of Kielcza) had looked forward to the reunification of the Polish kingdom, and the revival of its monarchy as the realization of the prophecy that the martyred and quartered body of the saint would, under – a 'new Aaron', grow together in unity. That prophecy was only given concrete form in the cathedral just after the consecration of its choir in 1346. It was decided to place the shrine, in an unorthodox position, in the centre of the crossing, and thus to give new weight to the transeptal and nave areas of the new cathedral. Particularly relevant was the chapel of St Nicholas on the north side of the nave, where the saint's head was preserved, and the chapel of SS Peter and Paul in the corresponding position on the south (which kept and exhibited the saint's arm). Weclawowicz has reconstructed the presence of – a transept gallery and – a complex system of access and connection on this south side, surrounding and adjoining the south transept portal. He has also pointed to the preference for high galleries in Polish cathedral architecture (e.g. Poznan cathedral).

The configuration of spaces in this area of the interior reminded Crossley of the liturgical 'foot print' of Krakow in the south transept spaces of Charles IV's Prague cathedral. In both cases, the south transept entrance looks onto the royal palace; in both – a specially decorated chapel donated by – a royal patron flanks that entrance on the right: Charles IV to the chapel of St Wenceslas; Kasimir the Great to the chapel of the Assumption, and in both the coronation ritual plays an especially important role in and around the crossing of the cathedral.

The veneration of St Stanislas' remains in these western parts of the cathedral, and the conservatism it implies, may explain the reluctance to demolish the western bays of the Romanesque cathedral when the choir masons reached its still-intact west work. In the event, the new nave took as its model the elevation of the choir, though it inserted – a set of baldachine niches into its clerestory level which are indebted to those in the choir of St Mary's church in Krakow and to the micro-architecture of St Stephen's in Vienna. The royal heraldry of the austere west front, and the figure of Stanislas above it, signalled – a balance between *regnum* and *sacerdotium* and the end of substantial building work on the cathedral. But it was not to be the complete termination of construction. The Piasts – first Lokietek and then Kasimir the Great (1333–1370) – had marked out their tombs either side of the high altar in the choir. Their successors, the Jagellonians, commandeered the nave and crossing, thus appropriating the sacred aura of St Stanislas. And to stamp their presence on the Gothic cathedral Wladyslaw Jagiello II placed his tomb in the nave, immediately to the south west of the shrine of St Stanislas. The Jagellonians also set, either side of the west façade's entrance, two eye-catching tracery-clad chapels, that of Queen Sophia Holszanska (c. 1431) to the north, and of Kasimir IV the Jagellonian in 1470, to the south. At roughly the same time (c. 1434), perhaps under the influence of the Bishop, Cardinal Zbigniew Olesnicki, the northern aisle of the nave was remodelled with new vaults and more blind tracery, while – a relic platform, reconstructed by Marek Walczak, on the model of Charles IV's west façade of the church of Our Lady in Nuremberg, was constructed round the body of St Stanislas, also in the nave north aisle.

The general emphasis on relic display, coordinated with ritual, is characteristic of much of Charles IV's architecture, and it comes as no surprise that his Bohemian coronation ordinal should have been used, almost word for word, in Krakow, in the processional spaces of the nave and the stations of the coronation liturgy. The cathedral had become – a theatrical backdrop for the celebration of the cult of St Stanislas, and the necropolis of the Jagellonian dynasty. Its next major architectural project came nearly – a century later, and from another artistic world – the Roman – and Florentine-based High Renaissance language of the tomb of Jan Olbracht (1502–1505) and the chapel of King Sigismund (1517–1533), both on the southern flank of the cathedral.

ks. Jacek Urban

Locus iste a Deo factus est

Nie znamy daty konsekracji przedromańskiej katedry na Wawelu. Stało się to zapewne jeszcze w X stuleciu. Konsekracja katedry romańskiej odbyła się w Poniedziałek Wielkanocny (20 kwietnia) 1142 roku. Konsekratorem był nowy biskup krakowski, następca Radosta, przybyły właśnie z Wrocławia biskup Robert. Konsekracja obecnej gotyckiej katedry odbyła się w czwartek po Wielkanocy (28 marca) 1364 roku.

Nie znamy także opisu konsekracji gotyckiej katedry na Wawelu. Zapewne został on przeprowadzony według obowiązującego *Ordo*. Obrzęd konsekracji kościoła ustalił się w wieku IX. Wzbogacony został przez Duranda, biskupa z Mende w XIII stuleciu. Od połowy XV aż do połowy XX wieku pozostawał praktycznie niezmieniony.

W przeddzień konsekracji (wigilia) wieczorem odprawiano nabożeństwo. Wobec relikwii odmawiano *oficium divinum* (*matutinum* i *laudes* z *Commune plurimorum martyrum*). Nazajutrz, w dniu konsekracji, najpierw odmawiano psalmy pokutne. Po poświęceniu wody biskup konsekrator trzykrotnie kropił wodą święconą ściany kościoła. Następnie procesjonalnie wchodził do świątyni. Śpiewano wtedy *Veni Creator*. Po zakończeniu śpiewu biskup na popiele rozsypanym na posadzce kościoła pastorałem wypisywał alfabet grecki i łaciński w taki sposób, że pisany po przekątnej tworzył literę X, czyli *Christos*, i oznaczał, że pierwszym imieniem tego kościoła jest Jezus Chrystus. Po tym obrzędzie śpiewano kantyk Zachariasza *Benedictus*. Następnie biskup poświęcił wnętrze kościoła wodą święconą, tzw. gregoriańską (woda święcona, do której dodawano wino, sól i popiół). Biskup śpiewał modlitwę do Ducha Świętego o wysłuchanie prośb zanoszonych w poświęcanym kościele. Po modlitwie odbywał się obrzęd umieszczenia relikwii męczenników w portatylu, pośrodku mensy ołtarzowej. Wtedy biskup namaszczał olejem świętym najpierw ołtarz główny, następnie ołtarze boczne, a w końcu mury kościoła w miejscach oznaczonych dwunastoma krzyżami (tzw. zacheuszki), które symbolizowały dwunastu Apostołów, stanowiących fundament Kościoła. Po tej ceremonii na ołtarzu głównym spalano kadzidło (pośrodku

i w czterech rogach). Następnie zapalano światło, by przystąpić do składania Najświętszej Ofiary. Odprawienie mszy św. było jakby pieczęcią na konsekrowanym kościele. Był on konsekrowany do sprawowania kultu. Gdyby zaszedł wypadek znieważenia kościoła albo wyłączenia go z kultu, należało przeprowadzić osobną uroczystość poprzedzoną modlitwą i postem, zwaną rekoncepcją.



Konsekratorem katedry na Wawelu był arcybiskup gnieźnieński Jarosław Bogoria ze Skotnik. Pochodził z ziemi sandomierskiej. Był synem wojewody krakowskiego Piotra. Po studiach prawniczych w Bolonii w 1322 roku został kanonikiem katedry na Wawelu, następnie kancleżem biskupa Nankera, który podjął dzieło budowy świątyni, a po jego przejściu na biskupstwo wrocławskie, w 1326 roku ks. Jarosław ze Skotnik został prałatem-archidiakonem kapituły katedralnej na Wawelu. Jako prawnik zwrócił na siebie uwagę i króla Władysława Łokietka, i króla Kazimierza Wielkiego. Brał udział w rokowaniach z Krzyżakami. Po śmierci arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława, w 1342 roku został jego następcą. Sakrę biskupią uzyskał z rąk papieża Klemensa VI w Awinionie. W historii Polski i Kościoła w Polsce zapisał piękną kartę. Kilka lat po konsekracji katedry, w 1371 roku koronował na króla Polski króla Węgier Ludwika Andegawńskiego, ojca św. królowej Jadwigi.

Biskupem krakowskim był wówczas Bodzęta (Bodzanta) z Wrześni, z wielkopolskich Porajów. Od 1320 roku dziekan kapituły katedralnej na Wawelu, a więc od początku uczestnik budowy katedry wawelskiej. Bliski współpracownik biskupa krakowskiego Jana Grota w latach budowy katedralnego prezbiterium. Po śmierci bp. Jana Grota z nowym biskupem Piotrem Szyrzykiem udał się do Awinionu. Śmierć biskupa Piotra w Awinionie doprowadziła do prowizji papieskiej dla obecnego w delegacji krakowskiej Bodzęty. Jednak nie był on kandydatem króla Kazimierza Wielkiego, dlatego relacje między królem a biskupem nie układały się dobrze. W 1349 roku doszło do zatargu, gdy król podjął dzieło reformy systemu dziesięcinnego, Bodzanta zasłonił się immunitetem ekonomicznym dóbr biskupich. Pośrednikiem w zażegnaniu konfliktu był abp Jarosław Bogoria ze Skotnik. Bodzęta dokończył dzieło budowy katedry wawelskiej. Około 1360 roku stracił wzrok. Konsekratorem katedry został Jarosław Bogoria. Tak się więc złożyło, że katedrę konsekrował ten, który miał przywilej konsekracji i koronacji królów.



Katedra była budowana jako kościół królewski. Przedmiotem naukowych dociekań stała się kwestia udziału króla we wznoszeniu katedry – czy była bardziej królewska, czy też bardziej biskupia. Niezależnie od tego, była jeszcze i kapitulna, i kapłańska. Śladami obecności króla Kazimierza Wielkiego we wznoszeniu katedry są kaplica królewska (w jej miejscu stoi dziś kaplica Zygmuntowska), dekoracja sklepień katedry (błękitna w złote gwiazdy) oraz zwielokrotniony monogram króla Kazimierza Wielkiego na drzwiach zachodnich i południowych.

Konsekracja katedry na Wawelu odbyła się w czwartek po Wielkanocy w 1364 roku. Z czasem ze względu na okres wielkanocny zapadła decyzja, by rocznicę konsekracji obchodzić nieco później, już po zakończeniu okresu wielkanocnego. Wybór padł na 4 lipca.



Fasadę zachodnią gotyckiej katedry ozdobiły wizerunek św. Stanisława, Orzeł Biały – herb Królestwa Polskiego i herb biskupa Bodzęty Poraj. Herb Polski dlatego, że kościół był budowany jako królewski, posąg św. Stanisława, bo po kanonizacji w Asyżu w 1253 roku święty ten był czczony jako patron Królestwa Polskiego. Budowana katedra stawiała się zarazem sanktuarium św. Stanisława. Czy właśnie wtedy zapadła decyzja o uzupełnieniu patrocinium katedry? Dotąd była katedrą św. Wacława. W XIV wieku zaczęła funkcjonować jako katedra św. Wacława i św. Stanisława.



Śledząc obrzęd konsekracji kościoła i odnosząc go do naszej katedry, można zadać także inne pytania. Czy do konsekrowanej katedry wnoszono relikwie świętych męczenników, by celebrować jutrznię i *matutinum* z *Commune plurimorum martyrum*? Wszak pośrodku jej czczono trzech męczenników: św. Floriana, św. Wacława i św. Stanisława. Zapewne więc spełniono jedynie wymóg obecności relikwii w mensie ołtarzowej.

Czy obrzęd konsekracji katedry połączony był z konsekracją ołtarza głównego? Wiemy z „Rocznika Kapitulnego”, że ołtarz główny był konsekrowany już w roku 1346, po zakończeniu prac przy prezbiterium.

Czy król Kazimierz Wielki był obecny przy obrzędzie konsekracji? Nie znajdujemy potwierdzenia, ale też nie ma podstaw do kwestionowania jego obecności w katedrze 28 marca 1364 roku.



Konsekracja oznaczała oddanie katedry Bogu na własność i przeznaczenie jej do sprawowania kultu Bożego. Lata i stulecia po 1364 roku to okres niezwykle natężenia wyrazów kultu. Jak pisał Hiacynt Pruszczyński w *Kleynotach Stołecznego miasta Krakowa* w 1745 roku, „Jest przy tym kościele biskup, sufragani, prałatów sześć, kanoników trzydzieści. Wikariuszów trzydzieści, mianowników piętnaście, psalterzystów szesnaście, i innych tak, iż w każdy dzień niemal sto mszy odprawuje się. W tymże kościele jest ołtarzów kilkadziesiąt z nadaniem od różnego stanu. Przeto w tym kościele chwała Pańska we dnie i w nocy nie ustaje. Godziny *de Tempore*, o Najświętszej Pannie Maryi i o świętym Krzyżu odprawują. A gdy odprawiają, następują zaraz psalterzystowie we dnie i w nocy śpiewając. Mszy śpiewanych dziewięć się odprawuje okrom czytanych, a dziesiąta w sobotę o Poczęciu Panny Maryi”.

Katedra była miejscem *laus perennis* przez kilka stuleci. Konfesja św. Stanisława określana była jako ołtarz Ojczyzny (*ara Patriae*). Jej wyjątkowość podkreślały koronacje i pogrzeby królewskie. Gdy nie było już królów, postanowiono w niej grzebać największych synów Polski, co wzmocniło jeszcze przekonanie, że jest miejscem w Polsce jedynym w swoim rodzaju, niezwykłym, wyjątkowym, najwyższym.



50 lat temu na początku roku 1964 nowym biskupem krakowskim został bp Karol Wojtyła. Ingres zapowiadano na 8 marca. W liście skierowanym do duchowieństwa przyszły papież napisał: „8 marca wypada mi dokonać ingresu do Bazyliki Metropolitalnej na Wawelu, która również w marcu, dnia 28 tego miesiąca obchodzi 600-lecie swej konsekracji”. W kazaniu ingresowym wyznał:

„zdajemy sobie wszyscy dobrze sprawę, że wejść do tej katedry nie można bez wzruszenia. Więcej powiem: nie można do niej wejść bez drżenia wewnętrznego, bez lęku, bo zawiera się w niej – jak w mało której katedrze świata – ogromna wielkość, którą przemawia do nas cała nasza historia, cała nasza przeszłość”.

A w liście na 600-lecie konsekracji powrócił do tego, czym jest ten obrzęd:

„Konsekracja kościoła oznacza, że jest to miejsce rzeczywistej obecności Boga. Ta rzeczywista obecność Boga wśród ludu łączy się z tajemnicą Wcielenia. Ta obecność znajduje swoje

przedłużenie w Kościele, który jest Mistycznym Ciałem Chrystusa i w jego świątyniach. Centralne miejsce w każdym kościele zajmuje Najświętszy Sakrament. W szczególny sposób miejscem obecności Bożej są katedry, jest ta katedra”. Abp Karol Wojtyła nazwał ją centrum życia Kościoła krakowskiego.

„W dniu 28 marca, mamy sobie uświadomić, że taką rolę spełnia katedra wawelska od wielu stuleci, a w szczególności od 600 lat. Jest ona starsza i nieporównanie bardziej długotrwała niż jakiekolwiek pokolenie, niż którykolwiek z biskupów krakowskich, który na przestrzeni tych stuleci był jej gospodarzem. Ludzie i pokolenia zmieniają się, a ona trwa. Trwa w swej funkcji sakralnej jako narzędzie Ducha Świętego i widomy znak Kościoła. Jest narzędziem martwym, a jednak tak potężnie żyje. Żyje tą idącą przez pokolenia rzeczywistością spotykania się Boga z ludźmi, a ludzi z Bogiem. I nie tylko dla Boga zachowuje nienaruszoną wierność, ale także dla ludzi. Mało która katedra na świecie jest tak wierna dla ludzi, jak nasza wawelska. Świadczą o tym jej nawy, kaplice i podziemia. Nie tylko za życia łączyła ludzi jednością prawdy Bożej i łaski sakramentalnej, ale także po śmierci przygarnia ich ciała pod skrzydła wielkiej nadziei zmartwychwstania. Odczuwamy to głęboko, zwiedzając kaplice i krypty Katedry. Nie jest ona wielkim cmentarzyskiem przeszłości czy też jakimś narodowym panteonem wielkich duchów. Na tych wszystkich pamiątkach z naszej historii, na tych wszystkich wielkich imionach i nazwiskach, Katedra wyciska swoje znamię. Jest to znamię wiary i nadziei – tak bardzo jej właściwe, skoro od tylu stuleci stanowi na naszej ziemi ów szczególny i niezwykle zaiste »przybytek Boga z ludźmi« (Ap 21, 3)”.



Przestrzeń tego „przybytku Boga z ludźmi” wyznaczają fundamenty katedry, jej ściany i sklepienia, jej dachy i wieże, jej architektura. Prezentowana monografia prof. Tomasza Węclawowicza jest ważną próbą odczytania genezy gotyckiej katedry, jej założeń, planów, faz budowy, z wykorzystaniem nie tylko źródeł pisanych i archeologii, ale również tego, na co pozwala interpretacja miejsca (topografia), funkcji budowanego kościoła (katedra królewska, sanktuarium), a także możliwość interpretacji, jakie daje architektura, szukając odpowiedzi na pytanie, co przed 650 laty ukształtowało bryłę świątyni. Refleksje te mają zasadnicze znaczenie dla postrzegania katedry zarówno w przeszłości, jak i współcześnie. Są ważne do zrozumienia tego, co od tylu pokoleń określa i zawiera jej wielkość.

Wprowadzenie

W sylwecie wawelskiego wzgórza dominuje od stuleci wyniosła świątynia katedralna. W swym zasadniczym zrębie jest gotycka, konsekrowana w roku 1364, lecz wzbogacona renesansowymi i barokowymi kaplicami [fot. II]. Przed głównym ołtarzem, po stronie Lekcji stoi *kathedra* – biskupi tron, najważniejszy znak tego urzędu, dawniejszy niż pastorał i infula, a zarazem przyczyna całej inwestycji. Kościół katedralny to w istocie bowiem architektoniczna oprawa dla liturgii związanej z biskupim urzędem, sprawowanej przez biskupa. Tysiąc lat temu biskupi urząd i jego uprawnienia były już szczegółowo ustalone, a recepcja architektonicznych wzorów dokonywała się przy okazji przyswajania kanoniczno-prawnego i liturgicznego modelu.

Znamienna jest tradycja miejsca. Pod dzisiejszą wawelską katedrą znajdują się pozostałości trzech wcześniejszych. Odkrycia archeologów pozwalają zrekonstruować pierwszą katedrę jako świątynię trójnawową, bazylikową, o trzech apsydach od wschodu. Wzniesiona była z płytek kamiennych, tak jak wszystkie budowle wczesnopiastowskie, powielające wzory przestrzenne i technikę epoki karolińsko-ottońskiej. Powszechnie przyjmuje się, że pierwsza katedra nosiła wezwanie św. Wacława, aczkolwiek jest ono poświadczone źródłowo dopiero u schyłku wieku XI.

Romańska katedra, tradycyjnie zwana Hermanowską, to druga świątynia stojąca w miejscu obecnej bazyliki. Jej fundatorem nie był jednak książę Władysław Herman, lecz zapewne jego brat, król Bolesław Śmiały u schyłku swego panowania, a konsekracji dokonano dopiero ponad pół wieku później, w roku 1142. Zwraca uwagę dwuchórowy układ przestrzenny, albowiem ponad zachowaną do dziś kryptą pw. św. Leonarda znajdował się zachodni chór z apsydą ujętą po bokach dwiema wieżami.

Gotycka przebudowa przebiegała w dwu oddzielnych i niezależnych fazach, odmiennych zarówno w formie, jak i treściach. Na przełomie wieków XIII i XIV biskup Jan Muskata rozebrał znaczne partie tzw. Hermanowskiej katedry i założył fundamenty pod nowy chór w typie klasycznym, czyli na planie wieloboku z obejściem i wieńcem kaplic, lecz już po roku 1306 fundacja Muskaty została przerwana.

Aby lepiej wyjaśnić kontekst drugiej fazy gotyckiej przebudowy, związanej z kultem św. Stanisława, należy cofnąć się do wieku XII, kiedy to dla podniesienia ideowego i liturgicznego znaczenia krakowskiej katedry, biskup Gedeon sprowadził z Italii relikwie św. Floriana. Umieszczono

je pośrodku nawy. Po kilkudziesięciu latach w tym samym miejscu złożono ciało św. Stanisława. Druga faza gotyckiej przebudowy, prowadzona w czasach Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego, uszanowała romańską konfesję relikwiarzową, ponad którą wyznaczono skrzyżowanie naw nowej bazyliki. Można nawet przyjąć, że gotycka katedra wznoszona była dla kultu św. Stanisława jako patrona państwa.

Gotycka katedra zyskała w wieku XIV ważne funkcje: koronacyjną i funeralną – obie ściśle ze sobą powiązane. Realizowane były przy ołtarzu św. Stanisława i wokół niego. Królewskie koronacje odbywały się dosłownie pośrodku kościoła, a jak pisał Długosz – zarazem pośrodku Królestwa¹. Krakowski kościół katedralny był bowiem od dawna przeżywany w wielu warstwach znaczeniowych, które należały do odmiennych porządków, lecz funkcjonowały w jednym miejscu, wśród wiślanых rozlewisk, na wawelskiej skale. Parafrazując znane i popularne w wiekach średnich słowa Izydora z Sewilli o przeciwstawnych, lecz uzupełniających się znaczeniach słów *urbs* i *civitas*, można powiedzieć, że katedra wzniesiona była z kamienia, ale w istocie tworzyli ją ludzie². Miała zatem właściwości obrazu, dzieła materialnego, a zarazem stanowiła ważną informację, którą wierni odczytywali i wzajemnie sobie przekazywali. Stanowiła część „otaczającej przestrzeni fizycznej, z całą jej historią naturalną i całą historią człowieka, jego cywilizacją i technologią”, a zarazem była wpisana w „przestrzeń symboliczną wypełnioną mitami, które ją ukonstytuowały i historiami, które w niej się rozegrały, zamkniętej wielkim, odmierzającym cyklicznie czas zegarem ciał niebieskich”³.

Wawelskie wzgórze – obwarowane murami – górowało nad Krakowem, którego materialne granice również wyznaczały obronne mury. Znacznie bardziej rozciągnięte granice katedralnego *sacrum*⁴, kreowali mieszkańcy swoją wyobraźnią.

Krakowski kościół katedralny i inne średniowieczne kościoły Krakowa stały się przed stu laty tematami pierwszych opracowań polskiej historii sztuki, opartych przede wszystkim na źródłach pisanych. Prace wykopaliskowe prowadzone w ciągu minionego stulecia powiększyły znacznie liczbę źródeł materialnych, dokumentujących rozległy zasięg wczesnośredniowiecznego osadnictwa. Jednakże zasób przekazów pisanych pozostał niezmienny, toteż treści możliwe do odczytania z milczących relikwów były niejednokrotnie wieloznaczne.

Dzieje badań nad średniowiecznym Krakowem to dorobek czterech już pokoleń historyków, archeologów i historyków sztuki. Dorobek pokaźny, lecz często kontrowersyjny, gdyż ulegający sukcesywnej dezaktualizacji. Ponadto w toku badań stawalo się oczywiste, że poznanie

¹ Długosz, *Roczniki*, I, 1961: 168–169.

² *Etymologiae* 15.2.1: „*Civitas est hominum multitudo societas vinculo adunata, dicta a civibus, id est ab ipsis incolis urbis, nam urba ipsa moenia sunt, civitates autem non saxa, sed abitatores vocantur.*” O *Etymologiach* Izydora z Sewilli por. m.in.: Altaner, Stuiiber 1990: 640–643.

³ Porębski 1986: 165.

⁴ Termin *sacrum* będzie używany w tej pracy w znaczeniach wypracowanych przez fenomenologię religii i antropologię kultury, tzn. uniwersalistycznie i w całej jego złożoności. *Sacrum* funkcjonuje w opozycji od *profanum* (Otto 1917). Obrzęd konsekracji i hierofania przekształcają każde miejsce i każdą rzecz w *sacrum* przy ich pozornej niezmienności (Eliade 1970, także: Durkheim 1912, Van der Leeuw 1956).

elementów materialnej struktury pozostaje etapem niezbędnym, ale nadal wstępnym, dla rekonstrukcji tzw. przestrzeni przeżywanej przez ówczesnych mieszkańców.

Punktem wyjścia do rozważań o znaczeniu krakowskiego kościoła katedralnego w wiekach średnich będzie analiza jego funkcji, zmiennych w kolejnych okresach historycznych: pierwszej monarchii piastowskiej i rozbitcia dzielnicowego, kilkunastoletniego epizodu władztwa czeskiego na przełomie wieków XIII i XIV oraz w okresie restytucji monarchii przez ostatnich Piastów, rozwoju kultu św. Stanisława, aż do schyłku wieku XV.

Stan badań dotyczący poszczególnych faz budowy jest zróżnicowany. Dla katedry przedromańskiej i romańskiej są to przede wszystkim opracowania rezultatów badań archeologicznych, a także antropologiczne interpretacje tekstów kronikarskich i hagiograficznych. Dla katedry gotyckiej trzon stanowią opracowania historyków i historyków sztuki, wyniki badań architektonicznych oraz architektoniczno-wykopaliskowych. Stan badań będzie zatem referowany kolejno, w toku narracji. Dopelnieniem obrazu będzie próba interpretacji oparta o kategorie czasu oznaczające „początek” świątyni, miasta, królestwa oraz kategorie przestrzeni określające jej podział na strefy *sacrum* i *profanum*, na „centrum” i obszary „graniczne” miasta, królestwa.

Świątynie, a zwłaszcza kościoły katedralne, stanowią trwale, „generujące” elementy *urbis*, a ich funkcje i znaczenia „generują” ową *civitatem*, przeżywaną przez mieszkańców⁵. Przy tym interpretacja ikonograficzna, tradycyjnie przyjęta w badaniach nad architekturą, może być poszerzona przez uznanie każdego dzieła architektury za tzw. tekst kultury.

Zakres analizy wyznaczał materiał zabytkowy. Ze względu na znaczące rezultaty prowadzonych w ostatnim ćwierćwieczu badań archeologicznych na Wawelu i rozwijające się szczególnie w ostatnich kilkunastu latach badania nad wczesnośredniowiecznymi zespołami katedralnymi w Europie Południowej i Zachodniej, stosunkowo obszernie został potraktowany okres przedromański i romański.

Badania archeologiczne ostatnich lat ujawniły także relikty wczesnogotyckiego kościoła katedralnego, wznoszonego na Wawelu na przełomie wieków XIII i XIV. Równocześnie czescy konserwatorzy zabytków i historycy sztuki rozpoczęli badania architektoniczne w klasztornym kościele w Sedlcu, który zapewne stanowił inspirację dla fundacji dokonanej przez krakowskiego biskupa Jana zwanego Muskatą. Umożliwiło to próbę rekonstrukcji inwestycji, rozważenie jej treści ideowych oraz zweryfikowanie utartych poglądów o jej domniemanym fundatorze.

W przeciwieństwie do bogatej literatury historycznej, od stu lat zajmującej się okresem restytucji monarchii przez ostatnich Piastów, opracowania z historii sztuki dotyczące architektury gotyckiej katedry i kościołów bazylikowych fundacji Kazimierza Wielkiego nie były liczne. Spośród nich publikacje Paula Crossleya wyróżniają się szeroką perspektywą problemową i metodologiczną. Już czterdzieści lat temu zajął się ikonograficznym odczytaniem architektury katedry wznoszonej w istocie dla św. Stanisława jako szafarza korony Królestwa⁶. Inspirujące tezy Cros-

⁵ Porębski 1986: 165. Por. także wyżej przyp. 2 i 4.

⁶ Crossley 1973; 1974; 1985; 2001.

sleya w powiązaniu z wynikami nowych badań architektonicznych i wykopaliskowych zostały niżej rozwinięte w rozdziale o koronacyjnej funkcji katedralnego kościoła po roku 1320.

Analizy prowadzone przy wykorzystaniu kategorii czasu i przestrzeni również były warunkowane zasobami źródłowymi. Podstawę stanowiły przekazy pisane dotyczące wawelskiej katedry i zachowana architektura katedralnego kościoła w kolejnych fazach budowy. Wawelska skała i stojąca na niej katedra przedstawione zostały jako „centrum” i jako miejsce „początku”, zarówno „najdawniejszego” – czyli w istocie kosmogonicznego, jak i chrześcijańskiego, stale odnawianego pod opieką świętych patronów.

Hugo z opactwa św. Wiktora nazwał świat „księgą napisaną przez palec Boży”⁷. Każdy jej werset był w wiekach średnich rozumiany w czterech warstwach znaczeniowych: literalnej, alegorycznej, tropologicznej i anagologicznej. Albowiem: *Litera gesta docet/ quid credas allegoria/ moralis quid agas/ quo tendas anagogia*⁸.

Ten klasyczny czterowiersz wręcz zachęca do współczesnych prób tekstowej (tekstualnej) interpretacji sakralnej architektury średniowiecza. Zatem wawelską katedrę można odczytywać, jest ona bowiem nośnikiem wielorakich treści do uważnej lektury i wielowarstwowego rozważania.

Prezentowane poniżej poglądy i metody interpretacji były sygnalizowane przez autora w książkach⁹, artykułach¹⁰ i poddawane pod dyskusję w referatach¹¹. Jubileusz konsekracji wawelskiej, katedry stał się okazją do przypomnienia rozważań z książki autora pt. *Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich* (2005) i uzupełnienia pytań badawczych i postawionych tez.

Dziękuję serdecznie ks. prałatowi, prof. dr. hab. Janowi Szczepaniakowi, dziekanowi Wydziału Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II oraz ks. prałatowi prof. dr. hab. Jackowi Urbanowi, kanonikowi Krakowskiej Kapituły Metropolitalnej, za inicjatywę publikacji niniejszej książki, a prof. dr. Klemensowi Budzowskiemu i Radzie Wydawniczej Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, ks. prof. dr. hab. Kazimierzowi Panusiowi, prezesowi Polskiego Towarzystwa Teologicznego oraz Łukaszowi Kocójowi, dyrektorowi Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego za udział w jej edycji.

Rezultaty pracy byłyby skromniejsze bez serdecznej pomocy ks. Piotra Guzika, pracownika Archiwum i Biblioteki Krakowskiej Kapituły Katedralnej, a przede wszystkim redaktor Haliny Jaroń-Baszak i zespołu redakcyjnego Krakowskiego Towarzystwa Edukacyjnego.

⁷ Te znane słowa przytoczył Crossley 1988: 121, w konkluzji swych rozważań o ikonografii architektury. W tłumaczeniu polskim poglądy Hugona referowano m.in. w: Eco 1994.

⁸ Przytoczony czterowiersz przypisywano tradycyjnie: Kasjanowi, Pseudo-Dionizemu Areopagicie, św. Augustynowi i Bedzie Czcigodnemu, ale rozpowszechniony został w istocie dopiero w połowie wieku XIII przez dominikanów i Wilhelma Duranda biskupa Mende. Por.: du Lubac 1959; Drozd, Homerski 1973: 309.

⁹ Węclawowicz 1993; a przede wszystkim Węclawowicz 2005b (rec. i komentarze w: Pianowski 2005; Dąbrowska 2006; Kuthan 2009: 50, 62; Bock 2009).

¹⁰ Węclawowicz 1998; 1999; 2000c; 2005a.

¹¹ Węclawowicz 2000d; 2007; 2009.

Podwójna katedra pierwszych Piastów

Badanie archeologiczne i architektoniczne prowadzi się na Wawelu od początku ubiegłego stulecia, a w ciągu ostatnich dwudziestu lat są wręcz pedantyczne. Nic dziwnego zatem, że liczba odsłoniętych, wczesnośredniowiecznych relikwów jest imponująca. Podstawowymi problemami badawczymi, nadal wymagającymi rozwiązania, pozostaje kwestia powiązania tych wielokrotnie anonimowych źródeł materialnych z nielicznymi i lakonicznymi w swej treści przekazami pisanyymi, aby móc określić wezwania świątyń, ich funkcje liturgiczne czy związek z kurią książęcą lub z biskupią [rys. 1].

Do niedawna relikwty dwu romańskich¹ bazylik na Wawelu były interpretowane jako dwa katedralne kościoły. Pierwsza katedra – tzw. kościół św. Gereona, uznany został przez swego odkrywcę, Adolfa Szyszko-Bohusza za pierwszy, „Chrobrowski” kościół katedralny. Druga to tzw. katedra Hermanowska, gdyż budowa jej według historiograficznej tradycji zainicjowana została przez księcia Władysława Hermana². Reszty pierwszej katedry można oglądać w rezerwacie pod zachodnim skrzydłem wawelskiego zamku, a zachodnie partie drugiej funkcjonują nadal w obrębie struktury gotyckiej katedry jako obie wieże i krypta pw. św. Leonarda. Od czasów Szyszko-Bohusza aż do początku lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku zgodnie uważano, że te dwie świątynie pełniły katedralne funkcje kolejno. Dla potwierdzenia tej, zdawałoby się oczywistej, tezy analizowano mury i architektoniczne detale, a także przywoływano nieliczne zresztą źródła pisane³.

Kiedy w roku 1982 Zbigniew Pianowski i Janusz Firlet odsłanili pod katedrą Hermanowską mury starszej świątyni, stało się jasne, że pierwszy kościół, pw. św. Wacława, znajdował się w tym właśnie miejscu, a nie bardziej na wschód⁴. Pojawiło się jednakże pytanie: jaką rolę spełniał tzw. kościół św. Gereona, funkcjonujący co najmniej od połowy wieku XI – może aż do początku

¹ W istocie, pod względem stylowym są to bazyliki ottońskie, termin „romańskie” ma tutaj znaczenie ogólne, w odróżnieniu od „gotyckie”.

² Bez względu na późniejsze, uzasadnione hipotezy odnośnie do fundacji, nazwa „Hermanowska” spopularyzowała się i jest tu traktowana jako umowna.

³ Dawniejszy stan badań szczegółowo referowany [w:] Walicki 1971, 2: 709–711. W tomie 1 tegoż wydawnictwa Jan Zachwatowicz przypuszczał, że tzw. kościół św. Gereona był drugą katedrą, a pierwsza znajdowała się pod Hermanowską (*ibidem*, 1: 95–97).

⁴ Pianowski 1984: 50; Firlet, Pianowski 1985: 169–179.

wieku XIV? Zastanawiał się nad tym jeszcze w latach trzydziestych Pierre David, założyciel Polsko-Francuskiego Centrum Badań Historycznych, przypuszczając, że tzw. kościół św. Gereona nie był katedralnym, lecz został wzniesiony dla benedyktynów, w czasach kiedy Aaron, opat wprowadzonego właśnie konwentu, miał być równocześnie krakowskim biskupem⁵. Natomiast Jerzy Hawrot nazwał tzw. kościół św. Gereona „kościółem prokatedralnym”, ale niestety nie wyjaśnił i nie sprecyzował tego wieloznacznego terminu⁶.

Sugestie Davida okazały się niewystarczające, w ostatnich latach Pianowski i Firlet pod tzw. kościołem św. Gereona odsłanili bowiem relikty starszej świątyni, zapewne z przełomu X i XI w. Zaproponowali zatem dla tzw. kościoła św. Gereona funkcję „okazałej kaplicy pałacowej” lub „kościoła zamkowego” i nowe wezwanie: św. Marii Egipcjanki. Rozumowanie ich opierało się na przesłankach czysto historycznych, albowiem w tym samym miejscu od połowy wieku XIV funkcjonowała gotycka kaplica pałacowa pw. św. Marii Egipcjanki. Do dziś można oglądać w rezerwacie archeologicznym relikty krypty z wieku XI, ujęte nieco wyżej gotycką arkadą łuku tęczowego⁷.

Relikwie zarówno św. Gereona, jak i św. Marii Egipcjanki, a tym samym ich kult, fundacje i patrocina, mogły pojawić się na Wawelu najwcześniej za sprawą Rychczy lub jej syna Kazimierza i biskupa Aarona. Należy tu jednak przypomnieć, że kult pustelnicy egipskiej rozpowszechnił się w Europie znacznie później, w połowie wieku XIII, przede wszystkim za sprawą truwerów – Rutebeufa i Garniera de Coincy. Jerzy Wyrozumski przypuszczał, że kościół św. Gereona, poświadczony źródłowo po raz ostatni w roku 1241, po prostu zmienił wezwanie na św. Marii Egipcjanki, której imię pojawia się we wpisach do kalendarza katedry krakowskiej właśnie po połowie tego stulecia⁸.

Pałacowe kaplice w okresie przedromańskim i romańskim przybierały rozmaite formy: centralne, salowe, bazylikowe, z transeptem lub bez transeptu. Jeżeli istotnie tzw. kościół św. Gereona należałoby uznać za pałacową kaplicę, oczywiście książęcą, byłaby to budowla wyjątkowa na ziemiach polskich w wieku XI. Wyróżniałaby się wielkością i rozbudowanym układem przestrzennym: prezbiterium z halową kryptą, transept z emporami w zakończeniach jego ramion i korpus bazylikowy z dwiema wieżami od zachodu. Zbigniew Pianowski i Janusz Firlet przywoływali jako wzór m.in. kaplicę we Frankfurcie nad Menem w rezydencji Karola Wielkiego. Istniała ona od wieku IX do drugiej połowy XII. Jednakże jej domniemana funkcja wymaga weryfikacji, gdyż na

⁵ David 1939: 21–23. Na tych przesłankach historycznych oparła się również Klementyna Żurowska rekonstruując w ramionach transeptu emporę, jako charakterystyczne dla kościołów benedyktyńskich, tzw. chóry anielskie (Żurowska 1965).

⁶ Hawrot 1959: 146–152.

⁷ Pianowski 1984: 79; Pianowski 1994: 26–32; Firlet, Pianowski 1996: 27–30; Pianowski 1997: 211; Pianowski 1998: 63; Firlet 1998; Firlet, Pianowski 2000a; Firlet Pianowski 2000b, *passim*; Firlet 2001: 32–321, il. 10. Autorzy poniekąd podtrzymali dawną tezę Feliksa Kopery, który kościół pw. św. Gereona, znany mu ówczesnie wyłącznie ze źródeł pisanych, lokalizował na wschód od katedry i uważał za kaplicę książęcą fundacji Kazimierza Odnowiciela (por. Kopera 1906: 64–65). Do dyskusji włączył się także Gerard Labuda usiłując pogodzić poglądy Davida, Żurowskiej oraz Pianowskiego i Firleta (Labuda 1984; Labuda 1987–1988, 2: 376; Labuda 1994b: 54, 152).

⁸ Wyrozumski 1995: 11.

tym miejscu stanął zachowany do dziś katedralny kościół. Drugi przykład to zamkowa kaplica w Wartburgu. W przeciwieństwie do frankfurckiej posiadała trójnawową kryptę, lecz brak jej wież. Wzniesiona została jednakże dopiero około roku 1100, a więc co najmniej pół wieku po tzw. kościele św. Gereona. Podobne wymiary i rozplanowanie, ale bez krypty i bez wież miała również zamkowa kaplica w Kwerfurcie, datowana na wiek XI⁹. Niedawno wyjątkowy trafny potencjalny wzór dla halowej krypty w tzw. kościele św. Gereona i wyjątkowej artykulacji jej ścian z płytkimi półkolistymi niszami wskazała Klementyna Żurowska w reliktach pobenedyktyńskiego kościoła na Isola Comacina¹⁰.

Na wawelskim wzgórzu, według wielu opinii, funkcjonowałyby zatem cztery domniemane książęce kaplice pałacowe: czteroabsydowa rotunda pw. Najśw. Panny Marii i św. św. Feliksa i Adaukta, tzw. kościół św. Gereona oraz czworoboczna kaplica przylegającą od wschodu do romańskiego palatium, czyli tzw. Sali o 24 słupach oraz tzw. kościół B, czyli dwuabsydowa rotunda z zachodnią emporą¹¹. Wszystkie oddalone wzajemnie są od siebie o około 50–60 metrów i wszystkie miałyby funkcjonować przy pałacu księcia równolegle, na pewno już od drugiej połowy wieku XI, przez co najmniej dwa stulecia. Książęca kuria obejmowałaby tym samym na Wawelu obszar ponad dwa razy większy niż we wczesnopiastowskich grodach w Gnieźnie i Poznaniu¹². Taka teza jest trudna do utrzymania.

W dotychczasowych badaniach na Wawelem wczesnośredniowiecznym, zarówno archeologicznych, jak i źródłoznawczych, nie udało się jeszcze zlokalizować i rozgraniczyć kurii książęcej i kurii biskupiej¹³. Można się jedynie domyslać, że zabudowania biskupie były lub powinny być równie rozległe jak zabudowania książęce. Poza budowlami sakralnymi w skład zespołów biskupich wchodziły cztery rodzaje budynków. Najważniejszy z nich to *domus episcopi*, czyli *camera pontificalis* – czyli po prostu dom biskupa. Wznoszony był zwykle wcześniej od katedralnego kościoła, albowiem mieścił mieszkanie biskupa, prywatną kaplicę i aulę. Czasem cały *domus episcopi* przybierał formę obronnej wieży mieszkalnej.

Jak wiadomo, anonimowy kronikarz z wieku XII, zwany Gallem, wymienia w naszym kraju kilka „stolic”, czyli kilka tradycyjnych i równorzędnych siedzib dworu Bolesława Krzywoustego. Natomiast biskup ordynariusz musiał mieć jedną, stałą siedzibę swego urzędu. Stałość siedziby warunkuje bowiem kanoniczną trwałość diecezji.

⁹ Pianowski 1994: 31, 173.

¹⁰ Żurowska 2010.

¹¹ Pianowski 1997. Trzeba przy tym zaznaczyć, że Zbigniew Pianowski w oparciu o materiał porównawczy z cesarskich pfalzów uważał, iż również w głównych grodach wczesnopiastowskich mogły funkcjonować po dwie kaplice pałacowe (Pianowski 1994: 186).

¹² Przybliżone wielkości: Wawel – 1,5 ha, Gniezno – 0,6 ha, Poznań – 0,7 ha, Płock – 0,2 ha, Wrocław – 0,2 ha, Legnica – 0,2 ha. Por. Pianowski 1994: 49–51, 53, 59, 70; Pianowski 1997: 5.

¹³ Żaki 1994: 68, il. 8, przedstawił szkicowo „pewny” i „domniemany” areal własności kościelnej na wawelskim wzgórzu we wczesnym średniowieczu. Kościół katedralny i zachodnie skrzydło zamku z reliktrami tzw. kościoła św. Gereona zaliczył do „arealu pewnego”.

Drugim rodzajem budowli świeckich w zespole biskupim było *claustrum* lub *monasterium* zamieszkałe przez wspólnotę duchownych tworzących tzw. *presbiterium* (stąd nazwa wschodnich partii kościołów przeznaczonych na ich wspólne modlitwy). *Monasteria* przykatedralne, podobnie jak zakonne, miały swoje *dormitoria*, *refectoria*, *cellaria* – zwykle skupione wokół wirydarza z krużgankiem.

Trzeci rodzaj budowli świeckich to szkoły katedralne (*schola cathedralis*) z biblioteką i *scriptorium*. Czwarty – przytułki i hospicja (*domus hospitium*, *hospitale pietatis*) przeznaczone były dla pielgrzymów, a także dla ubogich i chorych, którzy znajdowali tu schronienie zanim w wieku XII powstały i rozwinęły swą działalność zakony szpitalne¹⁴.

Wawelski dom biskupi jest wymieniany dwukrotnie w źródłach pisanych dotyczących wieku XIII. Musiał być niemały, skoro biskup Iwo Odrowąż mógł tam gościć cały konwent dominikański od dnia Wszystkich Świętych roku 1222 do Zwiastowania roku następnego¹⁵. Bliższa lokalizacja rezydencji nie jest pewna. Być może znajdowała się w pobliżu kościoła św. Michała Archaniola, gdzie biskup Jan zwany Muskata wydał dokument datowany na rok 1296¹⁶, a być może „naprzeciw” kościoła katedralnego (*ex opposito ecclesiae maioris*)¹⁷, w miejscu gdzie stał „dom kamienny”, odbudowany przez Kazimierza Wielkiego, później dwukrotnie przekazywany wzajemnie przez króla Ludwika i biskupa Floriana¹⁸. Wszystkie te ustalone na podstawie przywołanych dokumentów lokalizacje pozwalają na teoretyczną rekonstrukcję okazałej budowli rozciągającej się albo na zachód, jak przypuszczał Tomkowicz¹⁹, albo na południe od katedry Hermanowskiej, a sięgającej swym krańcem kościoła św. Michała²⁰. Spektakularne rezultaty ostatnich badań archeologicznych Zbigniewa Pianowskiego i Janusza Firleta zdają się potwierdzać te dawniejsze sugestie²¹.

O istnieniu wawelskiej szkoły katedralnej można wnioskować z inwentarzy ksiąg i jednej zaledwie wzmianki z XIII w. o jej przełożonym, scholastyku Benedykcie²².

Claustrum, najpewniej kanonickie, i *hospitium* wymienione zostały już we wspomnianym wyżej dokumencie wzmiankującym pobyt dominikanów w domu biskupa Iwona z roku 1222²³.

¹⁴ Funkcje zespołów biskupich omówili obszernie: Erlande-Brandenburg 1989; Balcon-Berry, Baratte, Caillet, Sandron 2012, a w literaturze polskiej Kalinowski 2000. O wawelskim zespole zabudowań przykatedralnych, zarówno tych odsłoniętych w pracach wykopaliskowych, jak i tych domniemanych na podstawie źródeł pisanych, pisano wielokrotnie: m.in. Hoszowski 1881; Karbowski 1899; Tomkowicz 1906; Pianowski 1984; Kalinowski 1991a; Pianowski 1994.

¹⁵ *Rocznik Krasieński*, [w:] MPH III: 132; Długosz, *Liber...* III: 449.

¹⁶ *KDMłp* I: 151; por. także Tomkowicz 1906: 89, 102; Pianowski 1984: 92; Pianowski 1994: 36.

¹⁷ *KDKK* I: 87; por. także Tomkowicz 1906: 89–90.

¹⁸ *Rocznik Wielkopolski*, [w:] MPH III: 10.

¹⁹ Tomkowicz 1906: 50, 105. Relikty romańskiego i gotyckiego domu biskupiego nie zostały jeszcze odsłonięte lub też nie zostały zidentyfikowane wśród znanych fragmentów murów. Por.: Fischinger 1995, II: 117–118; Pianowski 1998: 61.

²⁰ Lokalizacja: *penes valvam castri* (Tomkowicz 1906: *ibidem*) może przecież dotyczyć zarówno północnych wałów zamku dolnego, jak i zachodnich górnego. Z. Pianowski domyśla się lokalizacji domu biskupiego po zachodniej stronie katedry Hermanowskiej, który był połączony z nią podcieniami obszernego atrium (materiały niepublikowane).

²¹ Por. wyniki ostatnich badań w: Firlet, Pianowski 2013; Firlet Pianowski 2014.

²² Stan badań referuje Pianowski 1984: 92–93.

²³ *Rocznik Krasieński*, [w:] MPH III: *ibidem*.

Ponadto w roku 1290 Henryk Probus przeznaczył w swym testamencie sto złotych grzywien *pro novo monasterio* na Wawelu²⁴. Treść zapisu pozwala wnioskować, że było wzniesione dość dawno, skoro wymagało przebudowy czy też rozbudowy. Stanisław Tomkowicz nie potrafił wyjaśnić funkcji owego „klasztoru” i błędnie przypuszczał, że mógł być przeznaczony dla benedyktynów lub norbertanek, niewzmiankowanych przecież w innych wawelskich źródłach²⁵. Tymczasem, jak wykazały badania źródłoznawcze Władysława Abrahama, już w latach czterdziestych wieku XI funkcjonowała na Wawelu kapituła katedralna (tzw. mieszana: *clerus regularis* i *clerus secularis*) i najpewniej dla jej członków przeznaczone było owo *monasterium*²⁶.

Powszechnie przypuszcza się, że w okresie wczesnopiastowskim w Gnieźnie, Poznaniu i zapewne we Wrocławiu grody książęce były oddzielone od podgrodzi wałem obronnym. Właśnie na podgrodziach stały tamtejsze kościoły katedralne i – jak można się domyślać – domy biskupie. Wzgórze wawelskie odbiega od tych schematów. Odległość między apsydą wschodnią bazyliki Hermanowskiej a ścianą zachodnią tzw. kościoła św. Gereona wynosi zaledwie 8 metrów. Brak tam śladów wału obronnego, za to zachował się cmentarz²⁷. Odsłonięty, wolnostojący mur wczesnośredniowieczny zdaje się obramiać od południa oba te kościoły.

Nowe przesłanki, pozwalające określić funkcję bazyliki św. Gereona pojawiły się niedawno jako konsekwencje odkrycia przez Pianowskiego i Firleta pod obecną katedrą relikwów gotyckiego chóru wielobocznego z przełomu XIII i XIV w. Ta przypisywana biskupowi Muskacie realizacja, choć nieukończona, miała spory zasięg i musiała być poprzedzona rozbiórką katedry Hermanowskiej, niemal do linii wież i krypty św. Leonarda²⁸. Patrząc dziś na odsłonięte przez Adolfa Szyszko-Bohusza wątki murów wieży południowej, tzw. wikaryjskiej, łatwo dostrzec, że została ona wtedy rozebrana do połowy wysokości.

Przy takim stanie budowli na przełomie w. XIII i XIV interpretacja znanych przekazów źródłowych staje się kłopotliwa. Niektóre kroniki przekazują bowiem wiadomość o pożarze, który przeniesiony z kościoła Wszystkich Świętych, strawił kościół katedralny i zamek w roku 1305 (lub w roku 1306)²⁹. Co mogło spalić się wtedy w katedrze św. Wacława, skoro już wcześniej rozebrał ją Muskata? O zasięgu prac rozbiórkowych upewniają nie tylko źródła materialne – wspomniane nowe mury fundamentowe – ale i źródła pisane. Akta procesu zarzucają bowiem Muskacie,

²⁴ *Kodeks Wielkopolski* I, nr 26.

²⁵ Tomkowicz 1906: 87 i 105.

²⁶ Dawniejszy stan badań referuje Kumor II 1999: 178 i n., a nowsze rezultaty badań archeologicznych wskazują na lokalizację bezpośrednią na zachód od kościoła katedralnego wokół czworobocznego atrium. Firlet, Por. Pianowski 2013; Firlet Pianowski 2014.

²⁷ Firlet, Pianowski 1983. Odsłonięcie cmentarza przy tzw. kościele Gereona osłabia nieco tezę o jego domniemanej funkcji kaplicy pałacowej.

²⁸ Zasięg wyburzeń ograniczały miejsca kultu: konfesja św. Stanisława i kaplica św. św. Piotra i Pawła z jego dawnym grobem (por. Węclawowicz 1999, il. 1).

²⁹ Kalendarz Kapituły krakowskiej [w:] *MPH* s.n. V: 145; *Rocznik Traski* [w:] *MPH* II: 853, 879, 921; *Rocznik Małopolski* [w:] *MPH* III: 188–189. Pomimo że nie wszystkie przekazy są bezpośrednie, źródłoznawcy zgodnie uznają wiarygodność samego faktu. Natomiast wątpliwości budzą informacje o odbudowie katedry po pożarze przez Łokietka: *KDKK* I, nr CXIV: 147–149, nr CXII: 151–152. Por. też Pietrusiński 1975: 250–253, Pianowski 1991; Labuda 1995: 56–58.

iż „z b u r z y ł” krakowską katedrę³⁰. Podobnie zastanawiający jest, niekwestionowany przecież, źródłowy przekaz, że po roku 1320, a więc po około dwudziestu latach – biskup Nanker ponownie „z b u r z y ł” starą katedrę³¹. Czy był to na pewno ten sam kościół?

Druga wątpliwość związana jest z miejscem koronacji Władysława Łokietka w styczniu w roku 1320, dokonanej przez arcybiskupa Jakuba Świnkę w obecności biskupa krakowskiego Muskaty³². Źródła pisane jednoznacznie stwierdzają, że odbyła się w kościele katedralnym, ale przecież fundacja Muskaty zapewne nie wyszła poza fundamenty. Tradycyjnie sytuuje się tę pierwszą wawelską koronację królewską w zachodniej apsydzie katedry Hermanowskiej, zakładając – błędnie – że Łokietek rozpoczął już przebudowę gotycką od strony wschodniej³³. Jeżeli nawet apsyda zachodnia po wyburzeniach Muskaty zachowała się, to taka rekonstrukcja wydarzeń jest mało prawdopodobna. Wolnostojąca, romańska apsyda zachodnia ponad kryptą wyglądałaby jak ogromna, wysmukła, lecz płytka nisza arkadowa.

Kolejne wątpliwości dotyczą miejsca zaślubin królewicza Kazimierza z Aldoną Gedyminiówną w październiku roku 1325 i miejsca, gdzie pół roku wcześniej, w kwietniu, ochrzczono ją imieniem Anny. Źródła pisane lokalizują te wydarzenia w katedrze³⁴.

Wiadomo jednak, że biskup Nanker rozpoczął budowę nowego, katedralnego kościoła jeszcze w roku 1320, po koronacji Łokietka (w styczniu) i oczywiście po śmierci Muskaty (w lutym). Trwająca sześć lub siedem lat tzw. faza Nankerowska, to zaledwie kaplica św. Małgorzaty, wschodnie ramię obejścia i być może przylegająca doń kaplica św. Katarzyny³⁵. Ponadto, dzięki badaniom Pianowskiego i Firleta, okazało się, że wkrótce po założeniu fundamentów zmieniano koncepcję przestrzenną partii wschodniej³⁶. Czy zatem w roku 1325 sprawowano już liturgię w kościele pw. św. Wacława i św. Stanisława? I w jakim zakresie?

Ponadto zgodnie przyjmuje się, że dopiero w roku 1333 budowa nowego, czyli dzisiejszego, katedralnego prezbiterium była na tyle zaawansowana, choć bez wielkiego ołtarza, iż można było pochować w nim Łokietka³⁷. Gdzie w takim razie odbyła się w roku 1325 wawelska koronacja Kazimierza i Aldony (Anny) skoro ołtarz główny konsekrowano aż dwadzieścia jeden lat później?³⁸ I to pytanie pozostaje bez odpowiedzi.

³⁰ *Acta inquisitionis Iacobi, archiepiscopi Gnesnensis contra Iohannem Muscata, episcopum Cracoviensem...*, [w:] *MPV* III: 82, 86, 91.

³¹ Długosz, *Roczniki*, V 1975, ks. 9: 136.

³² *Kalendarz Kapituły Krakowskiej* w: *MPH* s.n. V: 116.

³³ Wojciechowski 1900: 210 i n.; Pietrusiński 1975: 254–256; Pietrusiński 1996: 92.

³⁴ *Kalendarz Krakowski* [w:] *MPH* II: 934; *Rocznik Tłaski* [w:] *MPH* II: 854; Długosz, *Roczniki* V, 1974, ks. 9: 163.

³⁵ Wojciechowski 1900: 217–222; Pietrusiński 1975: 256 i n.; Crossley 1985: 28–34; Węclawowicz 1999: 7 i n.

³⁶ Węclawowicz 1999: 16–17.

³⁷ *Kronika Janka z Czarnkowa* [w:] *MPH* II: 619; Rożek 1987: 46–48, Labuda 1995.

³⁸ Rożek 1987: 48; Labuda 1995.

Zastanawia również, dlaczego kolejny ślub Kazimierza Wielkiego z Adelajdą Heską i jej koronacja w roku 1341 odbyły się w Poznaniu a nie w Krakowie³⁹. Czy zdecydowała o tym tylko ostrożna polityka króla względem Wielkopolski, czy względy praktyczne – nieukończone prezbiterium krakowskiej katedry?

Powyższe wątpliwości związane z trzema najważniejszymi pytaniami: o pożar roku 1305, koronację Łokietka i ślub Kazimierza z Aldoną, można wytłumaczyć tezą, że kościół znany pod umownym wezwaniem św. Gereona spełniał równoległe funkcje katedralne i to od początku swego istnienia, aż do przebudowy na dwupoziomowy zamkowy kościół w połowie XIV stulecia⁴⁰.

Czy katedralny kościół na Wawelu byłby zatem, i to już od roku 1000, tzw. podwójną katedrą, tj. złożoną z dwu, równoległe funkcjonujących bazylik? Tezę o podwójnej katedrze stawia się zwykle po odsłonięciu fragmentów drugiej budowli obok pierwszej, znanej już z wcześniejszych wykopalisk lub wręcz zachowanej. Na Wawelu pozostałości obu świątyń znane są dość dobrze od niemal osiemdziesięciu lat, lecz dopiero odkrycie nowych, wczesnogotyckich relikwów zmieniło kontekst interpretacji znanych przekazów źródłowych. Dzięki wnikliwej analizie stratygraficznej wiadomo już, że zarówno katedrę Hermanowską, jak i tzw. kościół św. Gereona poprzedzały przedromańskie świątynie, a ponadto w ich pobliżu, od strony północnej, znajdowało się baptysterium niezbędne przy podwójnych katedrach [rys. 2–5]⁴¹.



W okresie wczesnochrześcijańskim i późniejszych stuleciach, w wielu biskupich zespołach wznoszono trzy budowle sakralne: dwa kościoły i baptysterium. Świątynie były sytuowane najczęściej równoległe (bliźniaczo – *ecclesia geminata*) lub w jednej osi podłużnej, a przy tym często były łączone wspólną ścianą lub systemem portyków. Jedna ze świątyń mogła być nawet wyjątkowo zlokalizowana *extra muros*. Takie zespoły rozpowszechniły się głównie w północnej Italii i w Galii od połowy pierwszego tysiąclecia aż do wieku XIII. Spotyka się je nawet w Anglii, w Irlandii, na półwyspie Iberyjskim i na północ od Alp w dawnych zaalpejskich prowincjach cesarstwa: w Noricum i w Panonii [rys. 6].

³⁹ MPH V: 881; Rożek 1987: 48–49.

⁴⁰ O przebudowie kościoła przez Kazimierza Wielkiego na dwupoziomowy pisze dopiero Długosz w *Liber Beneficiorum* I: 531–532.

⁴¹ Relikty rotundy z domniemanym basenem chrzcielnym Z. Pianowski i J. Firlet odsłoniли w roku 1981, przy północnej ścianie kościoła katedralnego pod dzisiejszymi budynkami kapitulnymi. Firlet, Pianowski 1985b, Pianowski 1995: 151, il. 7–8; Firlet, Pianowski 1996: 30–31; Firlet, Pianowski 2000b, plan II; Firlet 2001, il. 10.

Podwójne katedry wprowadził do naukowej literatury Karol Lanckoroński ponad sto lat temu⁴². W toku nowszych badań archeologicznych, zwłaszcza pod koniec wieku XX, istotnie zwiększyła się liczba poznanych przykładów⁴³. Do lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia odsłonięto w północnej Italii relikty dwudziestu pięciu podwójnych zespołów⁴⁴, w dawnej Galii (od Pirenejów po Ren) – ponad trzydzieści⁴⁵, na Wyspach Brytyjskich – dziesięć⁴⁶, a kilkanaście na północnym przedgórzu alpejskim⁴⁷. Również analizy przekazów pisanych pozwalają coraz lepiej zrozumieć ich liturgiczne funkcje, zmienne w kolejnych okresach historycznych, jednakże przyczyny i reguły wznoszenia podwójnych katedr nie są znane ze źródeł pisanych, albowiem określenia *ecclesia maior* lub *ecclesia cathedralis* bywały stosowane zarówno dla oznaczenia jednej ze świątyń, jak i podwójnego zespołu. Przypuszcza się, że najważniejszymi celami była oprawa kultu męczenników oraz uroczysta liturgia chrztu, zwłaszcza na terenach misyjnych⁴⁸.

Nieliczne zachowane inskrypcje głoszą, że podwójne katedry są obrazem Starego i Nowego Testamentu albo Trójcy Świętej. Najważniejszy z zachowanych i zarazem najpiękniejszy tekst ułożony około roku 403 św. Paulin z Noli dla grupy katedralnej wzniesionej z fundacji Sulpicjusza Sewera: „tak jak jeden Duch jest czczony pod trzema imionami tak Sewer poświęcił Bogu potrójne dzieło [...]. Obie budowle katedralne mają dwa bliźnie dachy, gdyż trzeba, aby ich liczba zgadzała się ze Świątyni prawami [?]. Między tymi dwiema budowlami wznosił studnię [baptysterium] z dachem w formie wieży, gdyż tak jak jedna wiara w jednego Boga jednoczy oba Testamenty, tak właśnie Kościół przyciągnie do obydwu swych piersi tych, którzy przyjdą narodzić się po raz drugi przez wodę. [...] Świątynia ma dwa dachy, tak jak w Kościele są dwa Testamenty, ale Stary Testament jednoczy się z Nowym w łasce Chrystusa i dlatego studnia [baptysterium] jest umieszczona między nimi”⁴⁹.

Przywołanie bliżej nieokreślonych *praw Świątyni* sugeruje, że podwójna katedra była rozumiana ówczesnie jako swoista reguła kształtowania zespołu sakralnego. Jeden kościół służył zwykłej liturgii, tzw. *cura animarum*, drugi uroczystej, sprawowanej przez biskupa, a trzecią budowlą było baptysterium. Porównanie do obu Testamentów wyjaśnia ideowy sens obu świątyń w kontekście sprawowanej liturgii. Według *Itinerarium Egeriae*, kluczowego źródła dla obrazu Jerozolimy wieku IV, w Bazylice Grobu Świętego, w części zwanej *ecclesia* odbywała się tylko tzw. msza katechumentów a dalsza liturgia, zwana mszą wiernych, odbywała się w rotundzie *Anastasis*⁵⁰.

⁴² Lanckoroński 1906.

⁴³ Krautheimer 1936; Hubert 1938, Hubert 1952; Hubert 1954; Lehmann 1962; Piva 1990; Piva 1996a; Piva 1996b; Duval, Caillet 1996, Erlande-Brandenburg 1989: 57 i n. W literaturze polskiej problem opisali krótko Filarska 1983 i Kalinowski 2000.

⁴⁴ Piva 1996b.

⁴⁵ Hubert 1952; Duval Caillet 1996: 29–32. Ostatnio: Fixot 2012; Boissavit-Camus 2013.

⁴⁶ Jones 1996.

⁴⁷ Duval, Caillet 1996: 28–29, 33–34; Bratoż 1996: 133–141.

⁴⁸ van Weile 1996: 216–219.

⁴⁹ Tzw. List XXXII św. Paulina z Noli cyt. wg: Hubert 1952: 170.

⁵⁰ Tekst *Itinerarium w: Do Ziemi Świętej* 1996. Por. też Starowieyski 1978; 1995.

W wielu innych katedralnych kościołach na Bliskim Wschodzie umieszczane były dwa ołtarze – jeden w nawie, drugi w apsydzie – służące tak samo rozdzielonej liturgii mszy⁵¹.

W Zachodniej Europie w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia liturgia w podwójnych katedrach była już tylko dalekim echem owej bliskowschodniej tradycji. Rozdział nie był związany z częściami mszy świętej, lecz z częściami roku liturgicznego. Jedną ze świątyń dedykowano zwykle Marii lub Salwatorowi i Marii, nazywając ją kościołem zimowym (*ecclesia hiemalis*), drugą natomiast jednemu ze św. Męczenników i nazywano kościołem letnim (*ecclesia aestivalis*). Liturgię przenoszono do „zimowej katedry” na początku Adwentu, a do „letniej” na Wielkanoc. Wiadomo, że np. w Mediolanie odbywało się to w Wielką Sobotę. Biskup przechodził wraz z procesją z „zimowej katedry” do baptysterium i po dokonaniu chrztów udawał się do „letniej katedry”. W kościołach „letnich” pw. św. Męczenników odbywała się liturgia Wielkanocna. Nawiązywały one tym samym do rotundy *Anastasis*, a często stawały się też martyriami⁵².

W okresie karolińskim reformy katedralnego kleru w znaczący sposób wpłynęły na funkcję podwójnych katedr, na przestrzenny układ ich wnętrza oraz otoczenia.

Około roku 754 (760?) Chrodegang, arcybiskup Metzu, zredagował przepisy znane pod nazwą *regula canonicorum*, *vita canonica* lub *vita communis*, w których nakazywał klerowi swej katedry sposób życia zbliżony do klasztorowego. Wkrótce na terenie całego imperium oddawano jeden z kościołów grupy katedralnej zgromadzeniu kanoników katedralnych, zwiększano w nim liczbę ołtarzy, a obok wznoszono *claustrum*⁵³. Reforma okazała się trwała, choć wdrażana była powoli. W roku 813 potwierdził ją synod moguncki, a w roku 816 synod akwizgrański. Po generalnym osłabieniu życia monastycznego na przełomie wieków IX i X, już sto lat później ruch odnowy *vitae canonicae* przybrał na sile i został zatwierdzony formalnie na synodzie rzymskim w roku 1059⁵⁴.

Kanonicka reforma Chrodeganga stworzyła wyraźny podział między biskupem a katedralną kapitułą. Tym samym rozdzieliła funkcjonalnie świątynie *hiemalis* i *aestivalis*, gdyż jedna ze świątyń przekształciła się we „właściwą” katedrę, często zwaną *ecclesia maior*, a druga w biskupią kaplicę, do której dołączono funkcje tzw. katedralnej parafii⁵⁵.

Regula canonicorum nie przekazywała żadnych instrukcji budowlanych, ale stosowanie jej w praktyce wymagało fundacji *monasterium* i kaplic⁵⁶. W Metzu w pobliżu trójczłonowego zespołu katedralnego (*ecclesia matrix* pw. św. Szczepana, kościół Notre-Dame-la-Ronde i baptysterium pw. św. Jana Chrzciciela) wzniesiono w czasach Chrodeganga co najmniej trzy nowe kościoły.

⁵¹ Hubert 1952: 172–176; Piva 1996a.

⁵² Hubert 1952: 172; Gy 1996; Piva 1996b.

⁵³ Hubert 1954: 219–225; Lehmann 1962; Piva 1996 b.

⁵⁴ W Polsce przykatedralne zgromadzenia kanonickie istniały już w pierwszej połowie wieku XI: w Poznaniu być może już za czasów biskupa Ungera, a w Krakowie nieprzerwanie od rządów biskupa Aaron. Por.: Abraham 1962: 175 i n.; Kumor II 1999: 181–185.

⁵⁵ Hubert 1954: 224–225; Lehmann 1962; Piva 1990: 80 in.; Gy 1996; Piva 1996b.

⁵⁶ Tekst *Reguły* publikowany w tłumaczeniu m.in. w: Pelt 1937: 8–27.

Ta grupa świątyń (*Kirchenfamilie*) funkcjonowała wspólnie przez całe średniowiecze, od połowy wieku XII objęta wspólną drogą procesyjną⁵⁷. Po roku 1243 w trakcie rozbudowy katedry, kościół Notre-Dame-la-Ronde wciągnięto w strukturę gotycką. Funkcjonował nadal z tytułem odrębnej kolegiaty, lecz w południowej nawie bocznej⁵⁸.

Trójczłonowe grupy katedralne złożone z dwu świątyń i baptysterium traciły stopniowo na znaczeniu od końca epoki karolińskiej, ale funkcjonowały nadal do wieku XIII. W regionie śródziemnomorskim związana z nimi późnoantyczna tradycja liturgiczna, zwana też Ambrozjańską, przetrwała, a nawet rozwijała się, np. w Mediolanie i Pawii niemal aż do końca wieku XIV⁵⁹, a w Bergamo i zapewne w Como – do wieku XV [rys. 6]⁶⁰.

W Pradze jedynymi poszlakami skłaniającymi do rozważania tezy o ewentualnym podwójnym zespole, jeszcze przedkatedralnym, są wezwania dwóch najstarszych kościołów na Hradzie – Najśw. Panny Marii i św. Jerzego⁶¹.



Rozważając recepcję modeli liturgicznych i przestrzennych w trakcie odnowy Kościoła w Polsce w połowie wieku XI, należy zwrócić uwagę na koloński zespół katedralny. Powszechnie uważa się, że to właśnie tamtejszy arcybiskup Herman, brat królowej Rychczy i wuj Kazimierza Odnowiciela wspomagał znacząco siostrzeńca w restauracji jego władzy i struktur kościelnych. Relikty architektoniczne pod kolońską katedrą sięgają aż wieku IV, toteż pytania badawcze skupiają się zwykle na fazach najstarszych⁶². U schyłku wieku VIII zniwelowano dawniejsze budowle (wraz z baptysterium) i sukcesywnie realizowano nowe fundacje⁶³. Niezwykle ważna dla niniejszych rozważań jest, tradycyjnie przypisywana Rychczcie, fundacja kościoła pw. Najśw. Panny Marii *ad Gradus* we wschodnim atrium dwuchórowej ówczesnej katedry. W istocie budowę zainicjował arcybiskup Herman, a ukończył jego następca Anno, który także złożył tam w sarkofagu zwłoki Rychczy przewożone z Saalfeld do Brauweiler. Śladowo zachowane relikty i pewne braki w źródłach pisanych nie pozwalają na jednoznaczne określenie pierwotnej roli tej świątyni, stojącej tuż przy wschodniej apsydzie katedralnej, zresztą w miejscu dawnego baptysterium. Później, po trzynastowiecznej przebudowie kościoła *St. Maria ad Gradus* bywał miejscem cesarskich koronacji

⁵⁷ Brachmann 2000: 30–34.

⁵⁸ Brachmann 2000: 27, 36, il. 2, 4, 5, 8.

⁵⁹ Krautheimer 1936; Piva 1990: 80–92; Piva 1996 b: 190; Duval, Caillet 1996; Lehmann 1962/1999: 21–29.

⁶⁰ Piva 1996b: 190–191.

⁶¹ Stan badań ostatnio w: Frolik, Smetanka 1997: 111–114; Pianowski 2001: 355–358, 363–364; Frolik 2003a; Frolik 2003b.

⁶² Weyers 1987; Ristow 2002.

⁶³ Ristow 1993, Ristow 2002: 75–82.

królów niemieckich. Ceremoniał był bardzo rozbudowany i obejmował też kościół katedralny. Archikatedra kolońska łączyła w ten sposób *regnum* akwizgrańskiej kaplicy pałacowej z *sacerdotium* papieskiego Rzymu. W prezbiterium *ecclesiae maioris*, po stronie Ewangelii ustawiano tron dla papieża, a po stronie Lekcji dla cesarza [rys. 7]⁶⁴.

W kontekście powyższych przykładów wawelskie źródła materialne są bardzo wymowne i sugestywne. Wolnostojące baptysterium odkryte przez Pianowskiego i Firleta wskazuje na śródziemnomorską, italską recepcję całego założenia katedralnego. Oprócz rozważanych przez odkrywców datowników archeologicznych, sam wgłębny basen chrzcielny uściśla datowanie na czas około roku 1000, krótko potem bowiem stosowano baseny na posadzce, a później już w nawach bazylik katedralnych – chrzcielnice kielichowe, właściwe do chrztów dziecięcych⁶⁵. Na Wawelu, oprócz dwu dużych, bazylikowych kościołów i rotundy z domniemanym basenem chrzcielnym, funkcjonowało – co najmniej od schyłku wieku XI – jeszcze kilka innych, mniejszych świątyń. Zbigniew Pianowski doliczył się ich łącznie dziesięciu:

- katedra Hermanowska,
- tzw. kościół św. Gereona,
- rotunda z basenem chrzcielnym przy katedrze, przebudowana na prostokątną kaplicę,
- kaplica przy tzw. palatium o 24 słupach,
- czteroapsydowa rotunda wiązana tradycyjnie z wezwaniem Maryjnym,
- i (lub) św. św. Feliksa i Adaukta,
- dwuapsydowa rotunda tzw. B,
- rotunda przy Baszcie Sandomierskiej,
- kaplica nad Smoczą Jamą⁶⁶,
- kościoły św. Michała i św. Jerzego [rys. 1]⁶⁷.

Już kilkanaście lat temu Janina Kalinowska zwróciła uwagę, że odkrywane sukcesywnie na Wawelu relikty niewielkich, wczesnośredniowiecznych budowli sakralnych mogą być pozostałością znanej koncepcji grupowania kościołów (i ołtarzy) po siedem i podporządkowywania

⁶⁴ W latach 1815–1817 kościół ten został całkowicie rozebrany. Por. Doppelfeld 1957: 49–85; van de Brincken 1969; Świechowski 1976; Weyers 1987, Ristow 2002.

⁶⁵ Żurowska 1993–1994, *passim*; Rodzińska 1994: 147.

⁶⁶ W nowszych badaniach relikty kaplicy nad Smoczą Jamą zostały zinterpretowane jako cylindryczna wieża. Por. Bober 2008: 48 oraz Firlet, Pianowski 2013.

⁶⁷ Pianowski 1997a.

ich ósmemu, postawionemu hierarchicznie wyżej⁶⁸. Zwyczaj ten ma swoje źródło w *Apokalipsie św. Jana* i jej egzegezie. Najwięcej przykładów opisano w okresie starochrześcijańskim, ale i w czasach karolińskich, a nawet później znany on jest zarówno z Italii (Mediolan, Bolonia), jak i z Dolnej Lotaryngii (Centula)⁶⁹. W Polsce fundacje „siódemkowe” przypisywano Piotrowi Włostowi i Jagielle (w pierwszych latach chrystianizacji Litwy)⁷⁰. W początkach drugiego tysiąclecia siódemkę podporządkowano także grupie katedralnej⁷¹.

Wspomniana wawelska rotunda z basenem chrzcielnym przestała pełnić funkcję baptysterium w drugiej połowie wieku XI i została przebudowana na kaplicę na planie czworokąta. Zatem w okresie romańskim stały na Wawelu dwie bazyliki i siedem mniejszych świątyń. Jest to zgodne z opisaną koncepcją apokaliptyczną i stanowi kolejne potwierdzenie postawionej tezy o podwójnej katedrze na Wawelu – potwierdzenie oparte na bezpośrednich źródłach materialnych.

Źródła pisane odnoszące się do kościoła krakowskiego katedralnego w wieku XI i XII, a nawet XIII, są w istocie nieliczne i lakoniczne. Nie przekazują konkretnych informacji o przemianach funkcji i liturgii, ani nie ułatwiają identyfikacji odsłoniętych relikwów świątyń.

Dyskusję o wezwaniu kościoła katedralnego na Wawelu rozpoczął z górą wiek temu Tadeusz Wojciechowski. Z daty konsekracji 20 kwietnia, jak przypuszczał w Poniedziałek Wielkanocny roku 1001, domyślał się podwójnego wezwania – Najśw. Salvatora i męczennika św. Wacława – typowego dla świątyń podwójnych. Jednakże najstarsza wzmianka źródłowa w kalendarzu wpisanym wraz z modlitewnikiem Gertrudy do psalterza Egberta (obecnie w Cividale) wymienia tylko jednego patrona. Pod datą 30 września wpisano *festum dedicationis ecclesiae s. Venceslai*. Wpisu dokonano najpewniej (wg Zofii Kozłowskiej-Budkowej) w latach około 1068–1077⁷². Można zatem domniemywać, że owe dwa patrocinia mogły dotyczyć dwu odrębnych świątyń. Jeszcze przecież do niedawna cytowany zapis dedykacyjny wiązano z tzw. kościołem św. Gereona, a obecnie z relikwami odsłoniętymi przez Pianowskiego i Firleta pod bazyliką Hermanowską. Zresztą w ostatnich latach wiele innych przekazów podobnie „przeniesiono” z relikwów tzw. kościoła Gereona na katedrę Hermanowską, gdyż okazało się, że interpretacje historyczne są w istocie uzależnione od identyfikacji chronologicznej relikwów archeologicznych. Tylko przekazy dotyczące konsekracji w roku 1142 wiązane były, i są nadal, jednoznacznie z katedrą Hermanowską⁷³.

⁶⁸ Kalinowska 1991: 314 przyp. 21. Podnosi to także Pianowski 1994b: 196.

⁶⁹ Kalinowska 1991: 312, 313. Por. też: Duval, Caillet 1996; Lehmann 1962/1999, *passim*.

⁷⁰ Kalinowska 1991: 314, w przyp. 19 i 20 obszerna bibliografia zagadnienia.

⁷¹ *Ibidem*: 313.

⁷² Wojciechowski 1900, rozdz. X; Kozłowska-Budkowa 1964; MPH I: 377. KDKK I: 1. Dyskusje o wezwaniu katedry referują ostatnio w skrócie: Wyrozumski 1992: 79–80; 1993: 65; Kumor I 1998: 289–290; Kumor 2000; Witkowska 1999: 233–234.

⁷³ *Rocznik Traski*, [w:] MPH II: 833; *Robertus... ecclesiam beati Wenceslay in Cracovia consecravat*; *Rocznik Sędziwoja*, [w:] MPH II: 875; *iste Robertus ecclesiam sancti Wenceslai dedicavit*.

Dla porządku należy przypomnieć, że wzmiankę Kadłubka w jego *Kronice* o śmierci biskupa Stanisława *inter infulas* interpretowano swego czasu jako „pomiędzy dwiema wawelskimi świątyniami biskupimi”, tyle że odrębnych obrządków⁷⁴.

Pewne przesłanki sugerujące istnienie dwu kościołów katedralnych, jednakże mające charakter bardziej poszlakowy niż dowodowy, pojawiają się dopiero w źródłach pisanych dla wieku XIII. W roku 1230 odnotowano bowiem pożar jednej z wież katedralnych, który wybuchł w czasie krycia dachu ołowiem. Po pożarze pokryto ołowiem ową wieżę i dach katedry⁷⁵. Kolejne przekazy źródłowe przypisują biskupowi Wisławowi pokrycie ołowiem „trzech wież” katedralnych. Działo się to w czasie jego biskupich rządów, a więc w latach 1231 do 1242, wkrótce po poprzedniej inwestycji⁷⁶. Jerzy Hawrot przypuszczał, że chodzi tu o „pierwszą katedrę”, czyli o tzw. kościół św. Gereona, który posiadał najpewniej dwie wieże zachodnie i trzecią nad skrzyżowaniem naw⁷⁷. Jednak nowa rekonstrukcja katedry Hermanowskiej, zaproponowana przez Pianowskiego i Firleta, również przedstawia trzy wieże: dwie zachodnie i trzecią – wieżyczkę schodową – od południowego wschodu⁷⁸. Identyfikacja trzech wież nie została zatem rozstrzygnięta.

W roku 1247 odnotowano, że „kościół Świętego Wacława” pokryto ołowiem, „oprócz wież, które zostały pokryte [wcześniej – T.W.] przed najazdem tatarskim”⁷⁹. Ponieważ wszystkie przywołane źródła rocznikarskie dla wieku XIII są wtórne i pośrednie, nie wiadomo, na ile rzetelnie opisują powyższe wypadki.

Powyższe niejasności źródeł pisanych, tak częste w badaniach nad polskim wczesnym średniowieczem, są charakterystyczne dla większości podwójnych zespołów katedralnych rozpoznanych w Europie. Przedstawiona hipoteza o podwójnym zespole katedralnym na Wawelu, złożonym z kościoła św. Wacława i tzw. kościoła św. Gereona, opiera się przede wszystkim na charakterystycznej topografii układu przestrzennego: dwie okazałe bazyliki ustawione w niewielkiej odległości, niemal wzdłuż jednej osi i wolnostojące baptysterium w pobliżu [rys. 2–5]. Jak było powiedziane, taki zespół był charakterystyczny wyłącznie dla Italii, a tam podwójne katedry przetrwały najdłużej [rys. 6]⁸⁰.

⁷⁴ Lanckorońska 1961: 63 i n.; Obertyński 1972: 135. Zwolennikiem tezy o dwu obrządkach na Wawelu był także Łowmiański IV, 1970: 479, 493 i n., 505 i n. Poglądy jego energicznie skrytykował Labuda 1988, II: 83 i n., 125 i n.; 1994a: 75–76, 85–88. W oparciu o argumentację Łowmiańskiego tezę tę najdłużej podtrzymywał Żaki 1978/1981: 41, 61–69. Por. recenzję z jego publikacji: Rodzińska-Choraży, Węclawowicz 1983: 241–242.

⁷⁵ *Rocznik Sędziwoja* [w:] MPH II: 877: 1230 – *Ecclesia sancti Wenceslai combusta est; Rocznik Krasieńskich*, [w:] MPH III: 132: *AD 1230 ecclesia cathedralis concrematur per causam carbonis cum turris plumbo operibatur*.

⁷⁶ *Katalogi biskupów krakowskich* [w:] MPH III: 358: *Hic Vislaus (MCCXXIX–MCCXLII) tres turres ecclesiae Cracoviensis maiores plumba textit*. Długosz, *Roczniki* IV, 1974, ks. 7: 44, datuje tę fundację na rok 1242.

⁷⁷ Hawrot 1959.

⁷⁸ Np. Firlet, Pianowski 2000b, plan II.

⁷⁹ *Rocznik kapitulny* i *Rocznik krótki – Dopelnienie* [w:] MPH II: 805: 1247 – *Ecclesia sancti Wenceslai in Cracovia de plombo tegitur preter turres, que sunt ante Thartaros Cooperze; Item 1247 Ecclesiae sancti Wenceslai de plombo tegitur, preter lateres que sunt ante Tartaros tecte*.

⁸⁰ Kalinowski 1972b: 641, Rodzińska-Choraży 1994: 147.

Należy dla porządku rozważyć jeszcze inną możliwość, opartą o znane przekazy źródłowe, lecz nieprzywoływane tu dotychczas w kontekście katedralnego zespołu. Wawelski zespół mógłby składać się bowiem z dwu kościołów, ale byłyby to kościoły św. Wacława i św. Michała.

W kronice Kadłubka pojawia się znamieny termin: *basilica minor Sancti Michaelis* – miejsce pierwszego pochówku św. Stanisława w roku 1079⁸¹. Marian Plezia i inni badacze lokalizujący męczeństwo biskupa Stanisława na Skalce rozumieli te słowa literalnie: skałeczny kościół św. Michała był po prostu „mniejszy” wielkością i znaczeniem od wawelskiego kościoła pod tym samym wezwaniem⁸². Jednakże w kontekście rozważań o podwójnej katedrze termin *basilica minor* nabiera znaczenia nowego, dopełniającego względem *ecclesiae maioris*.

Ponadto swego czasu Gerard Labuda spostrzegł dwa sąsiadujące ze sobą zapisy w tzw. *Kalendarzu Gertrudy*: 29 IX – *Dedicatio S. Michaelis Archangeli* oraz 30 I X *Dedicatio aeccliesiae S. Vvenczslauui*. Wnioskował zatem, że „oczywiste jest, iż obie świątynie powstały w bliskim sąsiedztwie czasowym [...] najprawdopodobniej w roku 994 lub 1005”⁸³.

Kolejnym, choć późnym przekazem, jest wspomniana już wzmianka na dokumencie wystawionym przez biskupa Jana Muskatę w roku 1296 *in domo circa ecclesiam sancti Michaeli*⁸⁴. Co prawda wzmianka ta jest na tyle lakoniczna, że w istocie nie wiadomo, czy był to rzeczywiście *domus episcopalis* i czy słowa o jego usytuowaniu przy kościele mają charakter tylko topograficzny, czy też mogą sugerować ściślejszy związek funkcjonalny – dom biskupi stojący przy kościele konkatedralnym.

Zbigniew Pianowski brał pod uwagę tę drugą możliwość i przypuszczał, że kościół św. Michała pełnił ówczesnie, tj. u schyłku wieku XIII, rolę kaplicy pałacu biskupiego, ale nie postawił tezy o podwójnym zespole katedralnym na Wawelu⁸⁵. Wiadomo jednak, że właśnie w wieku XIII jedną ze świątyń podwójnego zespołu zwykle przekształcano we „właściwą” katedrę, a drugą – w biskupią kaplicę. Bardziej pewne informacje o funkcji wawelskiego kościoła św. Michała pojawiają się dopiero w następnych stuleciach. W wieku XIV i XV jego związek z katedrą przejawiał się w tym, że składano tam ciała zmarłych władców i stamtąd wyprowadzano królewskie orszaki pogrzebowe⁸⁶.

Oprócz owych niejednoznacznych i lakonicznych źródeł pisanych należy także obligatoryjnie przywołać ważki przekaz ikonograficzny. Najstarszym pokaźnym wyobrażeniem męczeństwa św. Stanisława jest płaskorzeźba na tympanonie portalu w kościele w Starym Zamku.

⁸¹ *Kronika Kadłubka*: 118.

⁸² Plezia 1979: 298, przyp. 18: 340, przyp. 111; Labuda 2000: 114–118. Należy przypomnieć, że zasięg rzutu przedromańskiej fazy wawelskiego kościoła św. Michała nie został jeszcze rozpoznany, a przedromański kościół na Skalce pod tym samym wezwaniem w ogóle nie zaistniał jeszcze jako fakt archeologiczny. Porównywanie wzajemnych wielkości jest więc co najmniej przedwczesne.

⁸³ Labuda 1988, II: 346–349, przyp. 54, 58.

⁸⁴ *KDMtp*. I: 151.

⁸⁵ Pianowski 1994a: 112.

⁸⁶ M.in. Gieysztor 1978: 11.

Scenę środkową przedstawiającą zarazem śmierć biskupa i cud przemiany w asyście orłów umieszczono pomiędzy dwiema, wieżowymi budowlami, bez wątplenia sakralnymi, gdyż zwieńczone są krzyżami⁸⁷. Zygmunt Świechowski uważał, że relief portalu w Starym Zamku zdaje się rzeczywiście wyobrażać śmierć i cudowne zrośnięcie na Wawelu, pomiędzy dwiema świątyniami: „Dwie wieże z krzyżami rozmieszczone po bokach zaznaczają umownie, jak to ma miejsce nierzadko w rzeźbie romańskiej, architekturę świątyń krakowskich związanych z dramatem męczeńskiej śmierci, a mianowicie kościoła katedralnego i bazyliki mniejszej na wzgórzu wawelskim, gdzie św. Stanisław był początkowo pochowany”⁸⁸.

Spostrzeżenie to można zinterpretować i tak, aby tympanon ze Starego Zamku rozumieć jako zilustrowanie owego Kadłubkowego *inter infulas*⁸⁹, a tym samym podwójnego zespołu katedralnego na Wawelu. Jednakże tradycja historiograficzna oparta na licznych źródłach pisanych każe uznać kościół św. Michała za przynależny do kurii książęcej⁹⁰. Dopelnieniem wawelskiej *ecclesiae maioris* był jednak zapewne tzw. kościół św. Gereona.

Dotychczasowe badania wczesnopiastowskich zespołów katedralnych: w Gnieźnie i Poznaniu, nie wykazały jednoznacznie śladów funkcjonowania drugiej świątyni w pobliżu „właściwej” katedry. Rozważania porównawcze prowokują raczej do kolejnych pytań niż pozwalają na uzyskanie odpowiedzi. Jedynie w Kruszwicy można domniemywać funkcjonowania podwójnego zespołu świątyń, choć ich relikty nie zachowały się. Porównania z Wawelem są zawsze trudne i „nieproporcjonalne”, gdyż żaden wczesnopiastowski gród biskupi nie został dotąd tak wnikliwie przebadany, jak wawelskie wzgórze. Żaden nie prezentuje tylu reliktyw, czyli źródeł materialnych i o żadnym nie zachowało się tyle przekazów w źródłach pisanych⁹¹.

Zgodnie przyjmuje się, że w Gnieźnie, na wzgórzu Lecha, przed końcem pierwszego tysiąclecia stały dwa kościoły: jeden pod wezwaniem Maryjnym i drugi pod wezwaniem św. Jerzego Kapadockiego. Ten ostatni określony został w późniejszych źródłach „*in arce*”, co rozumiano jako kościół na grodzie książęcym, aczkolwiek odnaleziony niedawno odcinek wału oddziela go wyraźnie od wyższej części grodu⁹².

Wezwania najstarszych kościołów na wzgórzu Lecha – Maryjne i Świętego Męczennika – są niejako modelowe dla podwójnych zespołów katedralnych. Patrocinia te są jedynymi w miarę

⁸⁷ Pietrusiński 1968: 350, il. 5; Świechowski 1979: 545–546; Kochanowska-Reiche 1987: 77, il. 5.

⁸⁸ Świechowski 1979: 548–549.

⁸⁹ Por. wyżej Obertyński 1972: 135.

⁹⁰ Pianowski 1984: 99; Banaszkiewicz 1995: 11–28; 1998: 342–347. Ważkim argumentem jest bulla papieska z roku 1148 dokumentująca przynależność prebendy kolegiaty św. Michała do uposażenia biskupstwa włocławskiego (cyt. w: Pianowski 1984, *ibidem*).

⁹¹ Krytyczne podsumowanie stanu wiedzy o kościołach katedralnych w państwie pierwszych Piastów przedstawił Skubiszewski 2001: 148–151.

⁹² Stan badań omówił: Janiak 1998, a nowe weryfikacje badawcze zaprezentował Sawicki 2001: 117–118. Por. też: Labuda 2001: 269 i n.

pewnymi informacjami o obu przedromańskich świątyniach gnieźnieńskiego grodu. Relikty materialne są śladowe⁹³. Nie znamy ich wzajemnej relacji chronologicznej ani przestrzennej. Trudno dociec, czy powstały równocześnie. Patrocinia gnieźnieńskie na wzgórzu Lecha odpowiadają najstarszym patrocinium na praskim Hradzie⁹⁴. Czas fundacji tych kościołów można by było zatem łączyć nawet z pobytem Dobrawy w Gnieźnie. Swoistą poszlakę do rozważań o związku obu świątyń daje także tradycja liturgiczna – podnoszony kilkakrotnie paralelizm kultów św. Wojciecha i św. Jerzego⁹⁵. Gnieźnieński kult św. Jerzego, żywy we wczesnym średniowieczu, przenikał się bowiem z kultem św. Wojciecha, pochowanym według wczesnej tradycji w kościele pod wezwaniem Maryjnym. Jednakże *dies natalis sancti Adalberti* przyjęto ostatecznie w dniu męczeństwa św. Jerzego⁹⁶.

Ponadto znaczenie słowiańskiego imienia Wojciech wyjaśniano w kontekście etosu rycerskiego – paradoksalnie, gdyż sam Wojciech nigdy zbroi nie przywdział, ale nawracając pogan, w sposób oczywisty dla ludzi średniowiecza stawał się „zapaśnikiem Chrystusowym”⁹⁷. Nic dziwnego zatem, że w czasie walk Bolesława Krzywoustego o Pomorze, to św. Wojciech objawił się jako konny rycerz w zbroi, niczym św. Jerzy⁹⁸.

Jako kolejną poszlakę można rozważać tekst jednego z *Cudów świętego Wojciecha* stwierdzający, że Otto III nałożył Bolesławowi Chrobremu swój diadem *in monasterio Gnesnensi*⁹⁹. Świętowojciechowe *Miracula*, datowane najwcześniej na drugą połowę wieku XIII, nie są tu z natury rzeczy źródłem bezpośrednim dla wydarzeń roku 1000. Przywołane sformułowanie dokumentuje jednak recepcję wspomnianej *vitae canonicae* Chrodeganga, a tym samym być może i jego ramy przestrzenne – późnokaroliński model podwójnego zespołu katedralnego. Zgodnie przyjmuje się bowiem, że kanonickie zgromadzenie katedralne powstało w Gnieźnie już w wieku XI¹⁰⁰.

Niektórych badaczy od dawna zastanawiała pierwotna funkcja kościoła pw. Panny Marii na gnieźnieńskim, jak wtedy uważano – podgrodziu, w bezpośrednim pobliżu niemal równocześnie

⁹³ Nowe interpretacje relikwów katedry i nowe rekonstrukcje proponuje Janiak 2002; 2004; 2009; 2010; 2013.

⁹⁴ O mogunckiej proveniencji kultu św. Jerzego w Gnieźnie u schyłku w. X por. Wyrozumski 1993: 68–70.

⁹⁵ Lanckorońska 1961: 160.

⁹⁶ O rozbieżnych datach śmierci św. Wojciecha w najstarszych odpisach jego *Vita prior* por. Karwasińska 1996: 138. Dopiero Bruno z Kwerfurtu, autor *Vita altera*, jednoznacznie połączył dzień śmierci Wojciecha z dniem męczeństwa św. Jerzego (Karwasińska 1996: 153). Podobnie dwa i pół wieku później *dies natalis Sancti Stanislai* przesunięto z dnia śmierci (11 kwietnia) na dzień dedykacji kościoła św. Michała Archaniola na Skałce (8 maja), w którego przedśionku, według tekstów hagiograficznych, złożono ciało Biskupa Męczennika (por. Węclawowicz 2002: 82–85). Natomiast w Królestwie Węgier czczono (i czci się nadal) św. Stanisława w dniu jego śmierci, czyli 11 kwietnia.

⁹⁷ Wyjaśnienie znaczenia imienia Wojciech jako „wojska pociecha” (*consolatio exercitu*) podał dopiero Bruno z Kwerfurtu (Karwasińska 1966: 89).

⁹⁸ *Kronika Galla* 1989: 72–73. Por.: Malicki 1991: 393–394. O wyobrażeniach ikonograficznych por. m.in.: F. Merzbacher, *Militia Christi*, [w:] Kirschbaum III 1971: 267–268; *idem*, *Reiter*, [w:] *ibidem*: 534–538; *idem*, *Ritter*, [w:] *ibidem*: 554–556.; J. Aver, *Militia Christi*, [w:] *LThK*, VII, 1986: 418.

⁹⁹ W polskiej wersji: *Cuda św. Wojciecha*, [w:] *Średniowieczne żywoty* 1987: 92 słowa „*monasterio gnesnensi*” błędnie przetłumaczono jako „gnieźnieńska katedra”, wyjaśniając to rzekomą „pomyłką” w tekście oryginału. *Ibidem*: 95.

¹⁰⁰ Stan badań ostatnio w: Kumor II 1999: 181 i n., tamże przywołany wyżej cytat z *Cudów św. Wojciecha*.

wzniesionego kościoła grodowego pw. św. Jerzego. Fundacja ta, według tradycji dokonana jeszcze przez Mieszka i Dąbrówkę, nabrała bowiem znaczenia dopiero w chwili złożenia tam relikwii św. Wojciecha i ustanowienia metropolii kościelnej w roku 1000. Zygmunt Świechowski dopuszczał w swych rozważaniach dwie możliwości: albo inwestycja dokonana została „na wyrost, z myślą o nadaniu jej rangi kościoła metropolitalnego”, albo „biskupstwo istniało tu już wcześniej” (!)¹⁰¹. Hipoteza podwójnego zespołu świątyń, funkcjonującego w grodzie gnieźnieńskim już od końca wieku X lepiej tłumaczy dotychczasowe wątpliwości historyczne.

Krótki przegląd źródeł pisanych i materialnych dla grodu w Kruszwicy sugeruje, że w drugiej połowie wieku XII, a być może i wcześniej, istniały tam dwie świątynie: biskupia pw. św. Wita i druga, o nieznanym wezwaniu, wzniesiona dla kapituły katedralnej, a lokalizowana przez badaczy w południowej części grodu. Została ona jednak całkowicie rozebrana w trakcie czternastowiecznej przebudowy obwarowań¹⁰².

W Poznaniu na Ostrowie Tumskim już w roku 1946 przystąpiono do badań architektoniczno-archeologicznych, „sprowokowanych” zniszczeniami wojennymi kościoła katedralnego. Krótko po pierwszym etapie prac przedstawiono obszernie udokumentowane rekonstrukcje trzech odkrytych budowli wczesnośredniowiecznych: bazyliki trójnawowej, wolnostojącego baptysterium i niewielkiego kościoła z wydatnym masywem zachodnim, interpretowanego przez odkrywców – Zdzisława Kępińskiego i Krystynę Józefowiczówną – jako „Mauzoleum Mieszka I”¹⁰³. Koncepcja ta powielana była w opracowaniach ogólnych, początkowo także przez autorkę badań¹⁰⁴. W istocie zrekonstruowano wręcz modelowy, podwójny zespół katedralny, choć autorzy nie użyli tego terminu i nie przywołali materiału porównawczego. Także patrocinia Ostrowa Tumskiego – Maryjne i św. Piotra, są typowe dla katedr podwójnych. Dla porządku należy przypomnieć, że w jednej z dalej idących i zdecydowanie nietrafnej rekonstrukcji autorstwa ks. Józefa Nowackiego, pomiędzy dwiema częściami zespołu sakralnego umieszczono atrium, wzorem starochrześcijańskiej bazyliki watykańskiej¹⁰⁵.

Dopiero jedenaście lat później Krystyna Józefowiczówna przedstawiła samodzielnie całkowicie odmienną rekonstrukcję łączącą wszystkie dotychczasowe relikty w jedną monumentalną bazylikę wzniesioną na miejscu wcześniejszego, wolnostojącego baptysterium¹⁰⁶. Argumenty na rzecz przyjęcia nowej wersji są miejscami pewniejsze, a miejscami wątpliwe, gdyż pozostałości niektórych murów i wylewek posadzkowych są śladowe. Autorka rezygnując ze swej dawnej rekonstrukcji

¹⁰¹ M.in. Świechowski 1982: 15 i 16.

¹⁰² Kaczmarek 2004.

¹⁰³ Kępiński, Józefowiczówna 1952.

¹⁰⁴ Ruszczyńska, Sławska 1953; Józefowiczówna 1954; 1956a, il. 1 i 2.

¹⁰⁵ Nowacki 1954: 76–84, il. 1–4.

¹⁰⁶ Józefowiczówna 1963. O baptysterium ostatnio: Kurnatowska 1998.

przyznała, że „próby rekonstrukcyjne we wcześniejszej fazie prac charakteryzowały się zbytnią tendencją do rozdzielenia poszczególnych członów architektonicznych zamiast dążyć do scalania ich w jeden organizm przestrzenny”¹⁰⁷. „Zarówno proporcje, jak i cała dyspozycja wnętrza [tego] kościoła nie pozostawiają wątpliwości, co do jego jednorodnej struktury o klasycznym typie bazyliki i związanej z tym funkcji otwartego kościoła ludowego” (*sic!*)¹⁰⁸.

Trzeba podkreślić, że badania archeologiczno-architektoniczne w katedrze poznańskiej po roku 1945 były pierwszymi tego typu i o takiej skali w kraju, a przy tym prowadzono je w trudnych warunkach technicznych. Nic dziwnego zatem, że po latach, po doświadczeniach przy innych obiektach wczesnośredniowiecznych, utrwalone czterdzieści lat temu pojęcia mogą wydawać się kontrowersyjne¹⁰⁹. Prowokują do licznych pytań i do badań weryfikacyjnych. Wątpliwości dotyczą m.in. przyjętej ówczesnie oceny chronologicznej technik muratorskich, metody stratygrafii murów, a w konsekwencji poziomów niwelacyjnych i kolejnych etapów budowy rekonstruowanego kościoła katedralnego z wieku XI¹¹⁰. Jednakże udokumentowany rysunkowo i fotograficznie zasięg murów monumentalnej bazyliki nie został nigdy zakwestionowany.

Pół wieku temu wyobrażenia badaczy o architekturze przedromańskiej w Polsce opierały się wyłącznie na ruinach na Ostrowie Lednickim i na reliktach wawelskiej rotundy Panny Marii. Na Ostrowie Tumskim prowadzono badania po raz pierwszy w kościele katedralnym. Jak wiadomo, wkrótce potem podjęto badania w katedrze gnieźnieńskiej i w Trzemesznie, w domniemanym kościele klasztorным, erygowanym jakoby przez św. Wojciecha. Z trzech rekonstrukcji wielkich bazylik przedromańskich dokonanych ówczesnie, w trakcie tzw. badań milenijnych, jedna – w Trzemesznie – zdeaktualizowała się po nowych badaniach Jadwigi Chudziakowej, druga – gnieźnieńska – już od kilku lat poddawana jest intensywnej weryfikacji przez Tomasza Janiaka¹¹¹.

Pomijając przywołane wyżej wątpliwości stratygraficzne, rekonstruowana przedromańska bazylika katedralna w Poznaniu wyróżnia się wśród najwcześniejszych świątyń wielkością, porównywalną z katedrami okresu romańskiego, późniejszymi o co najmniej wiek lub półtora stulecia, a więc realizowanymi przy zupełnie odmiennych możliwościach technicznych i w zupełnie odmiennych warunkach społecznych oraz kulturowych, a nawet demograficznych¹¹². Biskupstwo poznańskie w swym najwcześniejszym okresie kształtowało się w oderwaniu od archidiecezji gnieźnieńskiej. Zgodnie z postulatami Gerarda Labudy, o samej organizacji diecezji można mówić dopiero po roku 1000¹¹³. Tym samym budowę świątyni trzeba przesunąć na sam początek wieku XI¹¹⁴.

¹⁰⁷ Józefowiczówna 1963: 46.

¹⁰⁸ *Ibidem*: 50.

¹⁰⁹ Przegląd stanu badań w: Kara 1998. Por. też Labuda 2001: 270–275.

¹¹⁰ Biedroń, Rodzińska-Chorąży 2001, Janiak 2003: 68–92 *passim*.

¹¹¹ Janiak 1998; 2002; 2004; 2009; 2010; 2013.

¹¹² O deaktualizacji niektórych wyników badań milenijnych ostatnio: Świechowski 2001: 248–253.

¹¹³ Labuda 2001: 275, 279. Odrębne, tradycyjne stanowisko zajął jedynie Wasilewski 2001.

¹¹⁴ Niezależnie od historycznych rozważań Gerarda Labudy, podobne przypuszczenia poparte przekonującą argumentacją, wysunął Skibiński 2001: 20.

Odmienne dzieje, odrębna początkowo podległość metropolitalna, zdecydowały zapewne o recepcji typu zespołu sakralnego, nieporównywalnego z innymi ośrodkami biskupimi w Polsce pierwszych Piastów.



Dwie okazałe wawelskie świątynie, funkcjonujące obok siebie nieprzerwanie od początków chrześcijaństwa przez ponad trzy stulecia, otoczone siedmioma zapewne mniejszymi świątyniami usytuowanymi na obrzeżach wzgórza, wyróżniają monumentalny krakowski zespół katedralny wśród innych biskupich ośrodków we wczesnośredniowiecznej Polsce.

Koncepcje „podwójnej katedry” i „rodziny kościołów” lepiej tłumaczą ich funkcje, a także przypominają o niewątpliwych związkach państwa Mieszka i Chrobrego z Italią, z Rzymem a później, w wieku XI – z Nadrenią¹¹⁵. Być może właśnie w podwójnej wawelskiej świątyni katedralnej należy widzieć kolejny dowód tych relacji, podobnie jak odczytali to niedawno badacze ruin na Ostrowie Lednickim i w grodzie w Gieczu¹¹⁶. Zapewne nie jest także przypadkiem, że jedyny zachowany w Polsce tekst *Reguły* Chrodeganga (w odpisie z lat 1098–1110) zachował się na Wawelu, w Archiwum Kapituły Katedralnej¹¹⁷.

¹¹⁵ M.in.: Kalinowski 1965, *passim*; Warnke 1980, 1962–1963; Fried 1980, *passim*; Kalinowski 1980, *passim*; Ulewicz 1999: 16–25.

¹¹⁶ Żurowska 1993–1994, *passim*; Rodzińska-Choraży 1994: 147; Węclawowicz 2000a; 2000b; Rodzińska-Choraży 2002; Żurowska 2010.

¹¹⁷ Szczur 2000a: 42.

Królewski kościół katedralny Wacława II

W roku 1289 ostatni książę krakowski Leszek Czarny zmarł bezpotomnie, a wdowa po nim, Gryfina zapisała w testamencie księstwo Krakowsko-Sandomierskie swemu siostrzeńcowi, czeskiemu królowi Wacławowi II. Testament od razu unieważniono, ale Wacław II wysunął pretensje do Małopolski. Już w roku 1291 jego wojska łatwo opanowały Kraków, a on sam w roku 1300 koronował się w Gnieźnie na króla Polski¹.

Czeskie działania polityczne i fundacyjne skoncentrowały się przede wszystkim na Krakowie. W dwu źródłach pisanych z tego okresu odczytujemy znamienne słowa. W *Roczniku Świętokrzyskim* pod rokiem 1298 zapisano: *Eodem tempore Bohemi Cracoviam muraverunt...*² W *Roczniku Kujawskim*, bez daty, ale precyzyjniej wyjaśniono: *...Rex Wenczeslaus civitatem Cracoviensem ex integro muravit...*³

Historycy zwykle interpretują, że w okresie czeskiego panowania, do roku 1298, opasano miasto obronnym murem. Istotnie, wcześniejsze wzmianki o fortyfikowaniu miasta w czasach Leszka Czarnego pozwalają się domyślać raczej ziemno-drewnianych obwałowań, a dopiero słowo *muravit* decyduje o trwałym charakterze obwarowań wzniesionych przez Czechów⁴. Realizacja zadziwia ogromem. Mur szeroki na 2 metry wzniesiono z łamanego kamienia wapiennego układanego w kolejne, wyrównywane warstwy, wysokie na łokieć. Na całej długości – około 2,7 km – umieszczono sześć bram i wkrótce rozpoczęto wznoszenie baszt. Czy jednak czeskie inwestycje w Krakowie skupiły się tylko na murach miejskich? Jeżeli przeanalizujemy łącznie fazy budowy wielu ważnych kościołów Krakowa, to okaże się, że co najmniej kilka z nich wzniesiono właśnie około roku 1300, a w niektórych pozostałych znacząco przyspieszono budowę rozpoczętą już wcześniej⁵.

¹ *Petra Žitawskeho Kronika Zbráslavska*, [w:] FRB, IV: 44 i n.; *Kronika Ottokara Styryjskiego*, [w:] MGH, V/VI: 277–300; Długosz *Roczniki*, IV, 1974, ks. 7: 334–337 i n.; *ibidem*, V, 1975, ks. 9: 12–13; Charvátová 2007; Kuthan 2009.

² *Rocznik Świętokrzyski*, [w:] MPH, III: 77.

³ *Rocznik Kujawski*, [w:] MPH, III: 208.

⁴ Widawski 1973: 197.

⁵ Węclawowicz 1998.

Kościół św. Szczepana, parafialny, w północno-wschodniej części miasta został wzniesiony na nowo (zapewne w miejscu poprzedniego, romańskiego), około roku 1300. Datę tę sugerują źródła pisane i odkopane relikty ceglanych ścian o wątku wendyjskim rozebranych w XIX wieku⁶.

Kościół św. Marka, zakonny – Kanoników Regularnych od Pokuty, wzniesiony został w północnej części miasta również około roku 1300. Świadczą o tym ceglane ściany prezbiterium wzniesione częściowo w wątku wendyjskim oraz dolne partie ścian nawy – kamienne o wątku warstwowanym⁷.

Kościół św. Krzyża, parafialny, w północno-zachodniej części miasta, został wzniesiony według tradycji równocześnie z budową pobliskich murów miejskich. Istotnie, kamienny wątek, warstwowany co łokieć właśnie tak, jak w murach obronnych, pozwala datować prezbiterium i dolne partie ścian czworobocznej nawy na lata około roku 1300. Nawę dokończono w cegle i sklepieno na jednym filarze dopiero w drugiej połowie wieku XIV⁸.

Te trzy kościoły łączy zbliżony plan: prezbiterium i czworoboczny, krótki korpus nawowy⁹. Korpusy kościołów św. Szczepana i św. Marka były niemal identyczne pod względem wymiarów i proporcji. Ponadto dwa kościoły – św. Marka i św. Krzyża – znajdują się w północnej części miasta dołączonej, jak się wydaje, dopiero „czesкими” obwarowaniami¹⁰.

W roku 1294 parafia kościoła Najświętszej Marii Panny lokowała na swoich terenach za-miejskich dużą wieś – „dla polepszenia stanu kościoła”. Przekaz ten jest interpretowany jako początek przebudowy tego największego, krakowskiego kościoła, ukończonej szybko, bo już około roku 1320¹¹. Również około roku 1300 ukończono korpusy dwu wielkich, mendykanckich kościołów – dominikanów i franciszkanów, choć ich fundacje są wcześniejsze i sięgają, odpowiednio, lat dwudziestych i trzydziestych wieku XIII¹².

Prawdopodobnie u schyłku wieku XIII przebudowano romański kościół parafialny Wszystkich Świętych¹³, a relikty jego korpusu – został on bowiem rozebrany w wieku XIX – przypominają, zarówno w proporcji, jak i w wielkości, krótkie nawy kościołów św. Szczepana i św. Marka. Co ciekawe, nawy kościołów św. Szczepana, św. Marka i Wszystkich Świętych sklepieno później,

⁶ Radwański 1975: 214–215; Rożek 1974: 215–226; Rożek 1983: 101–104; Goras 2003: 50–58.

⁷ Sudacka, Niewalda 2001: 159–169; Goras 2003: 58–64. Wzmiankowana w źródłach pisanych fundacja tego kościoła przez Bolesława Wstydlwego być może nie zaistniała materialnie, albowiem w dotychczasowych badaniach nie znaleziono relikwów starszych niż przełom w. XIII i XIV.

⁸ Węclawowicz 1995a: 62–63; Goras 2003: 43–50.

⁹ Zwarte, zbliżone w planie do kwadratu korpusy nawowe nazywa się tradycyjnie w historiografii polskiej „czesкими” (Miłobędzki 1965: 91). Istotnie, nasuwają się tu rozmaite i liczne czeskie przykłady z końca wieku XIII: Cheb – kościół franciszkanów, Jihlava – kościoły dominikanów i franciszkanów, Kouřim – kościół św. Szczepana, Pilzno – kościół franciszkanów i wiele innych, także z wieku XIV.

¹⁰ M.in. w: Widawski 1973, *ibidem*; Borowiejska-Birkenmajerowa 1975: 124, 250; Dębowski 1996.

¹¹ Lepiarczyk 1959: 179–252; Goras 2003: 34–43; Węclawowicz 2013: 137, 148.

¹² Włodarek, Węclawowicz 1989; Włodarek, Węclawowicz 1995; Włodarek, Węclawowicz 2006; Goras 2003: 15–34; Szyma 2004; Węclawowicz 2013, rozdz. 2.

¹³ Radwański 1975: 199; Goras 2003: 64–70.

w wiekach XIV i XV, na dwu filarach, ale rozkład przypór determinował planowane sklepienia w chwili zakładania fundamentów.



Należałoby też spodziewać się fundacji czeskich na Wawelu, prowadzonych tam z takim samym rozmachem, jak w mieście. Istotnie, pewne partie murów zamku mogą pochodzić z przełomu wieków XIII i XIV¹⁴. Ważniejszych przesłanek dostarczyły badania archeologiczne pod ambitem i kaplicami w północno-wschodniej części katedry. Według stanu wiedzy opartego na badaniach sprzed stu lat, katedra romańska z wieku XII (tzw. Hermanowska) dotrzeć miała bez większych zmian aż do roku 1320, kiedy to biskup Nanker i król Łokietek rozpoczęli jej przebudowę w stylu gotyckim¹⁵. Jednakże już blisko trzydzieści lat temu, przy próbie rozwarstwienia reszt katedry Hermanowskiej i wyodrębnienia najdawniejszego, przedkatedralnego zapewne kościoła św. Wacława, Zbigniew Pianowski i Janusz Firlet natrafili na pozostałości gotyckich murów fundamentowych. Znajdowały się w północno-wschodniej części prezbiterium, a ich przebieg był zaskakujący – ukośny względem ortogonalnego układu murów obecnej katedry. Datowanie względne nie pozostawiało wątpliwości – były to mury młodsze od murów katedry Hermanowskiej a starsze od katedry Łokietkowej¹⁶. Źródła pisane, a raczej ich brak, nie pozwalały na bliższe określenie czasu wzniesienia, zresztą pozostałości murów były niewielkie i ich przeznaczenie nie było jasne¹⁷. Kolejne sondy, archeologiczne i architektoniczne, doprowadziły do odkrycia dalszych partii podobnych, wczesnogotyckich murów tworzących zarys wielobocznie zamkniętego chóru z obejściem¹⁸.

Ta nieznana budowla była niewiele mniejsza od obecnego chóru. Północne ramiona obejścia niemal się pokrywają. Podobnie pokrywają się w dużej części: wschodnia ściana obecnego chóru i wschodnia ściana odkrytego wielobocznego obejścia. W całości zatem ów wieloboczny chór był nieco tylko węższy od obecnego i krótszy o szerokość obecnego obejścia. Rzut odsłoniętych relikwów sugeruje, że zamknięcie wschodnie było trójboczne – czyli że apsydialne przęsło założono na pięciu ścianach ośmioboku. Relikty ławy fundamentowej pod ścianą północną obecnego obejścia chóru i pod posadzką przed wejściem do zakrystii oznaczają zasięg wielobocznego obejścia od północy i północnego wschodu. Koliste stopy fundamentowe przy obecnych

¹⁴ Pianowski 1989–1990: 60–61; Pianowski 1991a: 58 in.; Firlet, Pianowski 2000b: 216.

¹⁵ Wojciechowski 1900; Pietrusiński 1975: 249–273; Crossley 1985: 27–39; Węclawowicz 1993: 9, 33–35; Skibiński 1996: 53–74.

¹⁶ Pianowski 1984: 90; Pianowski 1989–1990: 61; Firlet, Pianowski 1996: 28 i następne.

¹⁷ Początkowo odkrywcy nie byli w stanie ustalić funkcji odkrytej budowli ani rozplanowania jej murów. Por. Pianowski 1989–1990: 61–62.

¹⁸ Pianowski 1998: 64; Firlet, Pianowski 2000b, plan II.

północnych fundamentach arkad chóru miały podierać chórowe arkady. Mur odsłonięty pod zakrystią to fundament kaplicy przylegającej do wielobocznego obejścia od północnego wschodu. Nikły fragment podobnego muru znaleziony w krypcie pod wschodnim ramieniem obejścia może być pozostałością fundamentu kaplicy wschodniej. Negatywy fundamentów odnalezione pod posadzką dziedzińca przy wieży z dzwonem Zygmunta – to najpewniej ślad północnej ściany magistralnej kaplic chórowych artykułowanej rytmicznie przyporami. Zasięg odsłoniętych relikwów sugeruje, że inwestycja była prowadzona z rozmachem co najmniej przez kilka lat, lecz nigdy nie została ukończona [rys. 9].

Wieloboczny chór z kaplicami, przywołujący swym planem klasyczne katedry francuskie mógł pojawić się w Krakowie nie wcześniej niż w połowie wieku XIII i nie później niż na początku wieku XIV. Takie ramy chronologiczne wyznacza czas recepcji wielobocznych gotyckich chórow z obejściami w Europie Środkowej, przypadający właśnie na połowę trzynastego stulecia oraz rok 1320 – poświadczona źródłami pisanymi data rozpoczęcia budowy obecnej katedry gotyckiej. Rozpatrzenie historycznych przesłanek uściśla czas nieznaną dotąd fundacji i upewnia w osobie domniemanego fundatora wawelskiej budowli.

Bez wątpienia kanonizacja św. Stanisława w roku 1253 i żywiołowy rozwój jego kultu mogą być rozważane jako istotny bodziec do przebudowy krakowskiego kościoła katedralnego. Nic takiego jednakże ówczesnie się nie stało. Ze źródeł pisanych wiemy, że przed kanonizacją, w latach 1247–1250, jedynie odnowiono romańską katedrę, zmieniając dach i posadzkę¹⁹. Można też się spodziewać, że kilka lat później jakaś większa fundacyjna inicjatywa biskupa byłaby swoistą odpowiedzią na książęcy rozmach tzw. Wielkiej lokacji miasta w roku 1257. Wiadomo jednak tylko, że wkrótce Kraków padł łupem kolejnego najazdu tatarskiego, a kilka lat później, w roku 1266, zmarł biskup Prandota, orędownik kanonizacji św. Stanisława²⁰.

Następca Prandoty, krakowski biskup Paweł z Przemankowa zapisał się w pamięci potomnych zgoła odmiennymi upodobaniami niż fundacje i rozbudowy kościołów. Jeżeli nawet ta negatywna opinia jest niezasłużona, to w dwudziestosześcioletnim okresie swoich biskupich rządów pozostawał nieustannie w konflikcie z krakowskimi książętami: Bolesławem Wstydlwym i Leszkiem Czarnym, a ten ostatni nawet wtrącił biskupa do więzienia. Mimo to do końca swego życia w roku 1292, biskup Paweł żywo angażował się w walki o książęcy tron krakowski i z tego powodu ponownie został uwięziony, tym razem przez Henryka Probusa. Walki piastowskich książąt zakończył zwycięsko czeski król Wacław II i na ręce Pawła wystawił przywilej w Lutomyślu, gwarantujący stabilizację biskupstwa i Krakowa w roku 1291, już u schyłku życia biskupa²¹. Wydaje się więc, że przy długiej i ryzykownej działalności politycznej Pawła z Przemankowa, nie zaistniały okoliczności dla fundacji nowego kościoła katedralnego.

¹⁹ Rocznik Kapitulny i Rocznik Krótki – dopełnienie, [w:] MPH II: 805: 1247 – *Ecclesia sancti Wenczelai in Cracovia de plumbo tegitur...*; 1250 – *Ecclesia beati Wenczelai pavimentatur*. Por. Pianowski 1989–1990: 59; Pietrusiński 1996: 57, 92, 101, 104, przyp. 44 i 91. Ostatnio o posadzkach katedralnych Głowa 2012.

²⁰ Wyrozumski 1985a.

²¹ Wyrozumski 1980.

Kolejny krakowski biskup – Prokop (zwany Rusinem), był związany węzłami pokrewieństwa z piastowskimi książętami krakowskimi i tym samym budził nieufność Wacława II. Konflikt z władcą zakończył się niechlubnym ukorzeniem się biskupa Prokopa w Pradze, w roku 1294, w zamian za co krakowskie biskupstwo otrzymało dziesięcinę z królewskich dochodów z żup solnych. Kilka miesięcy później, z początkiem roku 1295, Prokop zmarł²². Fundatorem przebudowy romańskiej katedry na Wawelu był zatem najpewniej następca Prokopa – Jan Muskata (1295–1320).



Hipotetyczna katedra biskupa Muskaty wymaga szerszego komentarza, zarówno dla wyjaśnienia genezy przestrzennego typu, jak i historycznego kontekstu owych dramatycznych wydarzeń politycznych przełomu wieków XIII i XIV. Domniemany fundator, albo może tylko patron budowy, krakowski biskup Jan Muskata, jest uważany w historiografii tradycyjnie lecz powszechnie, raczej za burzyciela niż budowniczego²³. Odkrywczy relikty wczesnogotyckiej katedry początkowo przypuszczali, że istotnie mogła to być inicjatywa Muskaty²⁴. Później, po rozpoznaniu całości relikty, postawili odmienną tezę, przypisując fundację arcybiskupowi Świnie wspólnie z wawelską kapitułą katedralną, ale paradoksalnie bez udziału Muskaty – biskupa ordynariusza, który zgodnie z tradycją historiograficzną miał ponoć być wyłącznie dewastatorem swojego kościoła katedralnego²⁵. Taką interpretację powtórzył ostatnio Piotr Pajor, niestety, bez nowych argumentów, natomiast Jerzy Wyrozumski przypuszczał, że była to jednak inwestycja Muskaty, spowodowana pożarem katedry w roku 1305 (1306)²⁶.

Biskup Jan o przezwisku Muskata pochodził z Wrocławia, zapewne z rodziny kupieckiej, jednakże pieczętującej się herbem²⁷. Blisko dziesięć lat spędził na studiach w Bolonii. Później ponownie przebywał w Italii, w tym co najmniej półtora roku jako sekretarz kardynała Latino Frangipaniego, przedstawiciela możnej i wpływowej rodziny rzymskiej, siostrzeńca ówczesnego papieża Mikołaja III²⁸. Nic dziwnego zatem, że Muskata wrócił do kraju z nominacją kolektora

²² Wyrozumski 1985b.

²³ Kontrowersyjna postać biskupa Jana Muskaty wielokrotnie przyciągała uwagę historyków, zwłaszcza że czasy jego działalności – rządy Przemysławów i walka Łokietka o tron, należą do najbardziej interesujących w dziejach polskiego średniowiecza. Przegląd dawnej literatury przedstawił w krótkim, lecz nowatorskim tekście Wyrozumski, 1977: 291–295. Z nowszych pozycji bibliograficznych warto wymienić: Barciak 1992; Nowakowski 1993; Dalewski 1996: 87–99; Gawlas 1997; Pietras 2001.

²⁴ Pianowski 1989–1990: 61–62.

²⁵ Firlet, Pianowski 2000b: 234.

²⁶ Wyrozumski 2000: 94. Trzeba przypomnieć, że źródła pisane odnowienie katedry po pożarze przypisują wyłącznie Łokietkowi. Por. Pianowski 1991b i ostatnio Pajor 2012.

²⁷ Długosz, *Catalogus...*: 407: „*nobilis genere, Wratislaviensis natione, defers pro armorum insignis in campo coelestino novem lilia glauca*”. O kształtowaniu się stanu „szlachty miejskiej” ostatnio Manikowska 2002: 29–30.

²⁸ Kuźmak 1989: 674.

świętopietrza. W roku 1294 pojawił się na praskim dworze króla Wacława II, a rok później, z woli tegoż króla został wybrany przez kapitułę katedralną krakowskim biskupem. Cały czas jednak pozostawał w otoczeniu Wacława jako jego honorowy kapelan.

W pierwszych latach pobytu Muskaty w Krakowie czeskie rządy były akceptowane. Aż do początku wieku XIV nie można dopatrzeć się w bezpośrednich przekazach źródłowych żadnych konfliktów. Nawet półtora wieku później, Jan Długosz napisał, że „pokój i płynące z niego różnorakie korzyści, pokój, z którego owoców Polacy obficie niż zwykle korzystali, osłabiał naturalne pragnienie posiadania własnego władcy, ponieważ jak to nieraz bywa, obcy książęta rządzą sprawiedliwiej i łagodniej niż swoi”²⁹.

Dokonania Muskaty były wcale niemałe. Dla krakowskiego biskupstwa nabył wiele wsi, a z miast: Biecz, Kęty i Pławecz na Spiszu. Dokonał licznych lokacji na prawie niemieckim. Inwestował w górnictwo ołowiu w Sławkowie, wznosił lub wzmacniał nowymi obwarowaniami liczne zamki. Podstawy finansowe krakowskiego biskupstwa stworzył Wacław II przywilejem z roku 1294, przyznającym biskupowi i kapitule dodatkowe dochody z kopalni soli w Wieliczce³⁰. O ważkiej roli Krakowa w czeskich planach politycznych świadczą personalne decyzje. Wacław II mianował w roku 1294 krakowskim starostą swego przyrodniego brata Mikołaja, księcia opawskiego, a krakowska kapituła katedralna w tymże roku przyjęła w swój poczet rodzzonego brata królewskiego Jana. W roku następnym krakowskim biskupem został Muskata, honorowy kapelan króla.

Skoro w ciągu kilku lat, do roku 1298 *Bohemi Cracoviam muraverunt*, zadziwiając ówczesnych Polaków rozmachem podjętych inwestycji, to niewykluczone, że równocześnie, w pierwszych latach swoich biskupich rządów w Krakowie, Muskata mógł podjąć inicjatywę przebudowy starej katedry romańskiej. Pamięć o tej nieukończonych fundacji została przesłonięta późniejszym dramatycznym sporem Muskaty z Łokietkiem i arcybiskupem Jakubem Świnką. Śledząc przebieg i charakter tego sporu łatwo dojść do przekonania, że był to przede wszystkim konflikt osobowości. Wszechstronnie wykształcony, energiczny Muskata reprezentował świeżo wzbogaconą warstwę mieszczańską. Łokietek i Świnka to przedstawiciele najświetniejszych starych rodów, chwilowo podupadłych. *Nota bene* nic nie wiadomo o wykształceniu arcybiskupa Świnki. Kapłańskie święcenia otrzymał przecież po uzyskaniu arcybiskupiej godności³¹. Łokietek i Świnka walczyli

²⁹ Długosz, *Roczniki*, V, 1975, ks. 9: 19; Barciak 1992: 119–121, szeroko omówił problem poparcia, jakim miał się cieszyć w Małopolsce Wacław II i zajął stanowisko tradycyjne, tj. negatywne, nie zawsze konsekwentnie referując źródła, jednakże w konkluzji zmuszony był przyznać, że „reformy dokonane przez Wacława w Polsce okazały się na ogół trwałe”. Porównaj też: Nowakowski 1993: 78 i n., 87 i n. oraz Pietras 2001, który skupił swą uwagę na przekazach źródłowych dotyczących inwestycji Muskaty m.in. w Sławkowie, Bieczu, Pławcu, a nie znając jeszcze rezultatów badań archeologicznych na Wawelu, nie poruszył zagadnień związanych z domniemaną działalnością fundacyjną w Krakowie.

³⁰ Dla porównania: były one dwustukrotnie mniejsze od dochodów Wacława II z kopalń srebra w Kutnej Horze. To dzięki ogromnym dochodom z nowo odkrytych złóż srebra w Kutnej Horze rozwijała się ekspansywna polityka Wacława II, a także jego działalność fundacyjna.

³¹ Podobnie biskup Paweł z Przemankowa – dopiero pięć miesięcy po wyborze (i zatwierdzeniu) na krakowski tron biskupi otrzymał święcenia kapłańskie. Dzień później otrzymał święcenia biskupie. Por. Wyrozumski 1980.

o autorytet i utracone wpływy, a powody sporów i kanonicznych procesów były zapewne pretekstem³². Jedno ze znanych oskarżeń zarzuca Muskacie burzenie krakowskiej katedry i niszczenie biskupich grobów w katedrze³³. Obecnie, po opisanych odkryciach archeologicznych, można to rozumieć jako oczywistą konieczność przy zakładaniu fundamentów nowego chóru pod posadzką romańskiej katedry właśnie w chórze wschodnim, biskupim. Zresztą później i Długosz żałował grobów książąt i biskupów zniszczonych przy budowie katedry po roku 1320, ale oczywiście nie śmiał nazwać ówczesnych fundatorów – biskupa Nankera i króla Łokietka – niszczycielami³⁴.

Odsłonięte przez Pianowskiego i Firleta relikty wielobocznie zamkniętego chóru zalegają pod całym północnym ramieniem obecnego obejścia. Muskata musiał zatem wyburzyć znaczne partie katedry Hermanowskiej. Być może nawet pozostawił tylko kryptę św. Leonarda, wieżę północną i połowę wieży południowej³⁵.

Właśnie rozległość fundamentów gotyckiego chóru wielobocznego i tym samym rozległość wyburzeń romańskiej katedry Hermanowskiej są dodatkowym źródłem, tym razem materialnym, datującym tę fundację na okres biskupich rządów Muskaty. Nic bowiem nie wiadomo, aby za rządów poprzednich krakowskich biskupów – Prandoty, Pawła z Przemankowa, Prokopa – katedralny kościół miał stać w ruinie. Natomiast przywołane wyżej sugestie datowania tak poważnej inwestycji na czasy po pożarze z roku 1305 (1306), w trudnych latach umacniania władzy książęcej przez Władysława Łokietka i latach procesu przeciw Muskacie, wydają się wątpliwe³⁶. Najbardziej prawdopodobny czas fundacji to lata około roku 1300 – w apogeum politycznej kariery zarówno Muskaty, jak i jego protektora, czeskiego i polskiego króla Wacława II.



³² Tymieniecki: 347–349; Nowakowski 1993: 86; Gawlas 1997: 391–392. Błyskawiczne wręcz kariery duchownych świadczących przeciwko Muskacie prześledził Zientara 1973: 28–29.

³³ *Acta inquisitionis Jacobi, archiepiscopi Gneznensis, contra Johannem Muscata, episcopum Cracoviensem...*, [w:] MPV, III: 82, 86, 91.

³⁴ Długosz, *Roczniki*, V, 1975, ks. 9: 136.

³⁵ Fundamenty murów wielobocznego chóru, obejścia i kaplic znaleziono tylko po stronie północnej, ale jest oczywiste, że założono je pod całą planowaną częścią wschodnią do linii arkady tęczy włącznie, a może nawet jeszcze pod nawą poprzeczną. Mury Hermanowskiej katedry rozebrano zatem co najmniej aż do linii obecnego transeptu, czyli na ponad połowę długości świątyni. Analiza murów wieży południowej sugeruje, że była ona rozebrana niemal do połowy wysokości (rekonstruowanej). Obecnie watek z kostki romańskiej sięga do poziomu + 17 m 76 cm od poziomu posadzki krypty św. Leonarda (Pietrusiński 1996, il. 38: 64, 67–69, 71), czyli tylko do hipotetycznego poziomu dawnych dachów nad emporami. Wyżej widoczny jest niski mur z cegły o wątku wendyjskim (zapewne z samego pocz. w. XIV) i dopiero wyżej mur o wątku ceglanym gotyckim tzw. polskim z lat po 1320 r. W wieży północnej, ze względu na jej przebudowę w wieku XV, nie jest znany zasięg murów romańskich.

³⁶ Por. Firlet, Pianowski 2000b: 234; Wyrozumski 2000: 94.

Klasyczny chór katedralny, wielobocznie zamknięty z obejściem i tzw. wieńcem kaplic, pojawił się w środkowej Europie stosunkowo późno.

Za najwcześniejszą na wschód od Renu realizację, inspirowaną klasycznymi chórami katedr Île-de-France, uważa się tradycyjnie chór archikatedry w Kalocsa z początku wieku XIII. Jest on znany przede wszystkim z wykopalisk prowadzonych w roku 1869 i później już nie ponowionych w tak szerokim zakresie. Jak się wydaje, chór ten składał się z apsydialnego przęsła założonego na siedmiu ścianach dwunastoboku, z obejściem i kaplicami, poprzedzonego od razu przez szeroki transept, również z tzw. transeptowymi kaplicami od wschodu. Apsydy kaplic obejścia były w planie jeszcze romańskie – półkoliste z lizenami³⁷. Archaiczne cechy stylu, a także brak weryfikacji reliktyw, skłaniają do powściągliwego traktowania chóru w Kalocsa w porównawczych rozważaniach [rys. 10].

Przy ottońskiej katedrze arcybiskupiej w Magdeburgu, w ciągu drugiej i trzeciej dekady wieku XIII wznoszono sukcesywnie wieloboczne obejście chóru z kaplicami promienistymi. Cały chór o dwu przęsłach prostokątnych oraz apsydialnym, założonym na siedmiu ścianach dwunastoboku, sklepieno znacznie później, zapewne przed rokiem 1266. Z tego powodu oddziaływanie tej realizacji, o wielu jeszcze romanizujących elementach niełatwo dzisiaj ocenić. Chór w Magdeburgu traktowany jest raczej jako dobry przykład stopniowej recepcji form katedralnego gotyku, niż jako wzorcowa realizacja dla tej części Europy [rys. 11]³⁸.

Dopiero pod koniec XIII stulecia na czeskich ziemiach pojawiły się monumentalne, w pełni już gotyckie chóry z obejściami w klasztorach cystersów. Były zwykle od wschodu zamknięte prostokątnie, ale bodaj największy z nich, w Sedlcu, miał chór i obejście wieloboczne – o siedmiu ścianach dwunastoboku, otoczone wieńcem kaplic. Była to znacząca fundacja nie tylko ze względu na niespotykaną dotychczas w Europie Środkowej skalę i rozwiązanie przestrzenne, ale też dlatego, że stał przy najstarszym z cysterskich klasztorów w Czechach³⁹ [rys. 8]. Inicjatorem i patronem tej realizacji był nowy opat Sedlca – Heidenreich (*Heydenricus*), który już od lat osiemdziesiątych rozpoczął przebudowę swego kościoła klasztorowego. Podobnie jak i inni opaci dużych cysterskich klasztorów, należał on do ścisłego otoczenia króla Wacława II⁴⁰.

Muskata jako królewski kapelan, musiał zetknąć się z Heydenreichem w Pradze w 1294 roku lub wcześniej w czasie pobytu Wacława II w roku 1292 w Krakowie. Ponadto Muskata wielokrotnie jeżdżąc z Krakowa do Pragi, mógł zatrzymywać się w Sedlcu⁴¹. Przesłanką wskazującą na bliskie związki Muskaty z cystersami jest jego decyzja, aby być pochowanym nie w katedrze na Wawelu, lecz w klasztornej kościele w Mogile⁴².

³⁷ Marosi 1984: 152–154, 156, 164–165, il. XXVIII; Takács 2000: 305–310, il. 1.

³⁸ Zwięzły, lecz pełny stan badań w: Frankl, Crossley 2000: 148 i przyp. 58, na s. 329.

³⁹ M.in. Kuthan 1994: 360–369; Benešová 1996; Kroupa 1998: 200–204; Pospíšil 1999; Kroupa 2002: 63–64; Brzobohatá, Pospíšil i in. 2008; Pospíšil 2009; Gajewski 2009; Schurr 2009; Kroupa 2010.

⁴⁰ Charvátová 2009.

⁴¹ O podróżach Muskaty do Pragi por. Wýrozumski 1977; Gawlas 1997.

⁴² Długosz, *Roczniki*, V, 1975, ks. 9: 135.

Czy zatem katedra Muskaty była pierwszym na polskich ziemiach kościołem z klasycznym katedralnym chórem? Odpowiedź na to pytanie zależy od oceny stanu badań nad trzynastowiecznymi chórami katedr we Wrocławiu i w Poznaniu.

W latach czterdziestych wieku XIII wzniesiono w Wrocławiu nowy chór katedralny wydłużony, prosto zamknięty, otoczony obejściem bez kaplic, lecz ozdobiony dwiema wieżami wzniesionymi ponad narożnymi przęsłami obejścia. Od przeszło stu lat fundacja ta była interpretowana w kontekście przemian cysterskiej architektury związanych z rozbudową prostokątnych obejść chórowych w klasztorach w Cîteaux (tzw. Cîteaux III) i Morimond (tzw. Morimond II). Właśnie od lat czterdziestych wieku XIII, cysterskie klasztory na Śląsku miały powielać takie rozwiązanie architektoniczne wschodniej części kościoła – najpierw w Henrykowie, a później w Lubiążu i w Kamieńcu Żąbkowickim⁴³. Dopiero ostatnio Szczęśny Skibiński wyodrębnił chór wrocławskiej katedry z nurtu cysterskiego i wskazał wspólne źródło – monumentalne, katedralne chóry z prostokątnymi obejściami, angielskie i północno-francuskie, m.in. w przebudowanej katedrze w Laon, często ozdobiane nieco archaicznymi już wtedy wieżami wschodnimi, rozmaicie sytuowanymi. Zbieżność wrocławskiego chóru katedralnego ze wzorami cysterskimi byłaby zatem pośrednia lub wręcz koincydentalna⁴⁴. Przy tym brak kaplic wokół prosto zamkniętego obejścia i romanizujące wieże wschodnie budzą wątpliwości przy ewentualnym traktowaniu wrocławskiej katedry jako ogniwa w recepcji wzorów klasycznego gotyku dla kolejnych realizacji katedralnych w Polsce [rys. 12].

Wczesnogotycka przebudowa romańskiego chóru katedry w Poznaniu budzi jeszcze więcej wątpliwości. Źródła pisane podają, że w latach 1242–1256 poznański biskup Boguchwał przebudował chór swego katedralnego kościoła. Źródła materialne – relikty murów tego etapu budowy – są tak nikłe, że ich interpretacja już od chwili odkrycia była i jest nadal kontrowersyjna. Sami odkrywcy uznali, że był to chór jednonawowy, zamknięty trójbocznie⁴⁵. Ta rekonstrukcja jest podtrzymywana m.in. przekonującymi analogiami: niemal równolegle wznoszonymi, jednoprzestrzennymi, wielobocznie zamkniętymi chórami katedr w Naumburgu (chór zachodni) i w Miśni (chór wschodni)⁴⁶. Wkrótce po odkryciu relikwów pod chórem poznańskiej katedry postawiono też odmienną tezę sugerując, że chór fundacji biskupa Boguchwała mógł być otoczony obejściem z kaplicami⁴⁷. Zdawano sobie wszakże sprawę z nikłych przesłanek materialnych i „wendyjskie mury Boguchwałowej fundacji” określono jako „relikty niepewne”⁴⁸. Uproszczone, trójboczne zamknięcie wschodnie chóru i obejścia wykluczało jakiekolwiek przypuszczenia o ewentualnych, bezpośrednich wpływach katedralnej architektury Île-de-France. Natomiast wzorem bezpośrednim mógłby być ówczesnie wznoszony w niedalekim Magdeburgu, wspomniany wyżej, nowy chór

⁴³ Kutzner 1969a: 62–64; Łużyńska 2002 *passim*.

⁴⁴ Kutzner 1995a: 128; Skibiński 1996: 12 i n. (tamże krytyczny stan badań). Por. też: Małachowicz 2000: 47–48.

⁴⁵ Kępiński, Józefowiczówna 1952: 370; Józefowiczówna 1963: 116–121; Linette 1988: 92, 101–102.

⁴⁶ Skibiński 1996: 49–51, Skibiński 2001: 32–40.

⁴⁷ Ruszczyńska, Sławska 1953: 21.

⁴⁸ Kutzner 1983: 16.

archikatedry z wielobocznym obejściem kaplicowym typu klasycznego⁴⁹. Niedawne odkrycia dalszych reszt murów o wątku wendyjskim pod wschodnią kaplicą obejścia chóru poznańskiego powiększyły grono zwolenników tej hipotezy⁵⁰, pomimo że wszystkie przesłanki ją konstruuujące, są nadal nikłe i prowokują do wielu pytań [rys. 13].

Źródła pisane podają tylko ramowe daty budowy 1243–1262, a zakrystia z ołtarzem św. Stanisława jest wzmiankowana dopiero w latach 1298–1299. Owe relikty ceglane o wątku wendyjskim są trudne do współczesnej oceny, a nawet do porównawczego zestawienia, m.in. z powodu braku dostępu do niektórych partii. Jak wiadomo wendyjski watek stosowano co najmniej przez cały wiek trzynasty. Czy zatem relikty pod chórem są warsztatowo tożsame z relikdami pod kaplicami obejścia?

Porównawcze rozważania pogłębiają kontrowersje wokół proponowanej rekonstrukcji chóru z obejściem, albowiem taka realizacja byłaby w latach czterdziestych wieku XIII niezwykle precedensem na peryferiach łacińskiej Europy. Zredukowany typ obejścia z trójbocznym zamknięciem wschodnim i ceglane tworzywo sytuują poznański chór raczej wśród analogicznych rozwiązań w kościołach nadbałtyckich miast, lecz już drugiej połowy stulecia, tak jak np. kościół Najsw. Panny Marii w Lubece (chór ok. 1260–1291) i kościół św. Mikołaja w Stralsund (przebudowa chóru ok. 1270). Kontrowersje wokół datowania i układu przestrzennego poznańskiego chóru katedralnego można jednak wytłumaczyć, ale rozdzielając realizację na dwa etapy. W pierwszym, w latach 1243–1262, biskup Boguchwał zrealizowałby jednoprzestrzenny chór z trójbocznym zamknięciem, a w drugim etapie, najwcześniej w latach dziewięćdziesiątych, z inicjatywy księcia Przemysła II lub może znacznie później, w wieku XIV – realizowano by obejście bez kaplic. W ten sposób wątpliwości chronologiczne i warsztatowo-porównawcze zostałyby wyjaśnione. Jednakże bez weryfikacji relikatów wszystko nadal pozostanie hipotezą, chociaż nieco lepiej ugruntowaną [rys. 13].

Historiograficzna tradycja podpowiada, że nawet odległe i uproszczone nawiązania do klasycznych chórów katedralnych, takie jak we Wrocławiu, Krakowie i ewentualnie Poznaniu, winny łączyć się z określoną koncepcją ideową, albowiem, cytując Hansa Sedlmayra:

„nie każdy kościół królewski w Europie budowany był na wzór francuskiej katedry, ale każdy budowany według tych wzorów był kościołem królewskim [...] Budowa [takiej] katedry była albo aktualnym uzewnętrznieniem świeżo ukonstytuowanego lub ugruntowanego kościoła królewskiego, albo roszczeniem do jego posiadania, albo też podtrzymaniem takiego roszczenia. Inicjatywa mogła wychodzić od króla, a częściej od zainteresowanego biskupa”⁵¹.

⁴⁹ Kutzner 1969b: 375–376; Kutzner 1974, przyp. 27: 238–239; Kutzner 1995b: 156.

⁵⁰ Gałka 2001: 42–45, 102–103; Grzybkowski 2001: 118, 120.

⁵¹ Sedlmayr 1950: 466–475. Zdania te przywołał Świechowski 1970: 61, analizując chór katedry gnieźnieńskiej. Dyskusję o królewskim i francusko-katedralnym charakterze chóru gnieźnieńskiego podjął na nowo Skibiński 1996: 109 i n. Por. też uwagi jego o katedrach wrocławskiej i wawelskiej: *ibidem*: 30 i n., 59 i n.

Poszukując na ziemiach polskich wieku XIII powyższych zgodności formy katedralnych chórów z ich treściami ideowymi, natrafia się na poważne trudności. Przebudowa chóru wrocławskiej katedry rozpoczęta w roku 1244 z fundacji biskupa Tomasza I byłaby bowiem mocno spóźniona względem zjednoczeniowych inicjatyw śląskich Henryków – Brodatego i Pobożnego. Z kolei fundacja biskupa Boguchwała wyprzedzałaby aż o pół wieku koronację Przemysła II, a o ćwierć jakiejkolwiek polityczne możliwości jednoczenia przez niego kraju. Podważa to dodatkowo tezę o wczesnej realizacji obejścia z kaplicami w katedralnym chórze w Poznaniu. Dopiero, zaproponowane wyżej, hipotetyczne wyodrębnienie drugiej fazy budowy, mającej nadać katedrze w Poznaniu – rezydencjonalnym mieście koronowanego władcy – splendor królewskich katedr, pozwoliłoby powiązać architektoniczną przestrzeń z jej funkcją i treścią⁵². Jest to tym bardziej prawdopodobne, że Przemysł II wybrał poznańską katedrę na nekropolię swoją i swojej trzeciej żony.

Przestrzenna koncepcja klasycznego chóru katedralnego, a zapewne i jego ideowe treści były najpewniej dobrze znane zarówno królowi Wacławowi II, jak i biskupowi Muskacie. Obaj niejednokrotnie odwiedzali monumentalne klasztorne kościoły – tzw. katedry cysterskie – w Czechach: w Zbrasławiu, w Sedlcu, może także w Hradiszczu (Hradiště nad Jizerou). Wiadomo, że Wacław osobiście doglądał budowy kościoła i klasztoru w Zbrasławiu⁵³. Natomiast Muskata musiał dobrze poznać nowy chór wrocławskiej katedry już jako kanonik tamtejszej kapituły. Ponadto jeżeli istotnie poznański chór katedralny już przed rokiem 1300 posiadał obejście z kaplicami, to dostrzegłby je Wacław II, kiedy w tymże roku – po koronacji w Gnieźnie – zawierał w Poznaniu małżeństwo z Ryksą Elżbietą, córką księcia Przemysła II⁵⁴.

Oczywiście wawelska katedra biskupa Muskaty nie była w zamierzeniu kopią klasztornego kościoła w Sedlcu, jedyne w czeskim królestwie z wielobocznym chórem. Powtórzono tylko przestrzenny typ, i to w pewnym uproszczeniu. Pomimo że naziemne partie zniwelowano, a relikty fundamentów są skromne, można rozważyć dwa warianty rekonstrukcji. Obrysowujący obejście fundament ciągły i odrębne stopy fundamentowe pod filary arkad chóru zdają się sugerować, że chór wraz z obejściem mogły tworzyć układ halowy. U schyłku wieku XIII takie właśnie halowe obejścia stosowano w prosto zamkniętych chórach cysterskich kościołów w Heiligenkreuz, w Zbrasławiu, a wkrótce – pod wpływem Zbrasławia m.in. – w Kamieńcu Ząbkowickim⁵⁵.

⁵² Na królewski kontekst wezwania św. Stanisława przyjętego dla ołtarza kaplicy północnej w obejściu chóru zwrócił uwagę Skibiński 1996: 163–164.

⁵³ *Petra Žitavského Kronika Zbraslavská*, [w:] FRB, IV: 52–53.

⁵⁴ O zawarciu małżeństwa piszą: autor *Rocznika Kapitułnego Poznańskiego* i Długosz, gdyż zapewne wykorzystał tę wiadomość rocznikarską. Źródłoznawcy zgodnie uważają jednak, że w Poznaniu ogłoszono tylko zaręczyny z Ryksą, gdyż w tym czasie przebywała ona w Pradze. Por. *MPH: n.*, VI: 54 i s. 77, przyp. 419; Długosz, *Roczniki*, V, 1974, ks. 9: 13–14, przyp. 8, 16. Na marginesie warto przypomnieć, że również odkrywcy reliktyw wielobocznego chóru obejściowego na Wawelu brali pod uwagę możliwość oddziaływania tu chóru katedry poznańskiej z lat 1243–1262, ale omyłkowo zapewne przywołali poglądy Szczęsnego Skibińskiego, który wykluczył tam istnienie obejścia (Firlet, Pianowski 2000b: 234).

⁵⁵ O kościołach cysterskich w Czechach por. m.in. Kuthan 1994; 1995.

Z drugiej strony jednak inne, ważne przesłanki wskazują tu raczej na bazylikowy układ, taki właśnie jak w Sedlcu, z niskim obejściem. W Sedlcu bowiem filary arkad chóru są poszerzone o przyporę. Taki filarowo przyporowy system wykształcił się w cysterskich środowiskach górnej Nadrenii i krajów południowo-niemieckich u schyłku wieku XIII. Jest to również rozwiązanie charakterystyczne dla czternastowiecznych kościołów bazylikowych Krakowa, poczynwszy od chóru obecnej katedry wawelskiej⁵⁶. Jeżeli biskup Muskata rozpoczął wznosić filary arkad z przyporami, choć ich nie ukończył, to jego wieloboczny chór bazylikowy można by traktować jako brakujące ogniwo ciągu realizacji, wyjaśniające genezę krakowskiego systemu filarowo-pryporowego. Przyjęcie zatem bazylikowego wariantu chóru Muskaty lepiej tłumaczy recepcję i rozpowszechnienie w Krakowie filarów z przyporami w ciągu wieku XIV.

Kres domniemanej fundacji Muskaty położył nie tylko pożar katedry w roku 1305 (1306), lecz także cofnięcie przez Łokietka w roku następnym przywilejów Wacława II dla krakowskiego biskupstwa, zapewniających dochody z kopalń soli w Wieliczce i Bochni.

Epizod panowania Przemyślidów w Małopolsce był krótki, ale jego rezultaty polityczne, ekonomiczne i artystyczne – znaczące. Śmierć Wacława III w roku 1306 przerwała go ze szkodą i dla Czech, i dla Krakowa. Wkrótce, od roku 1320 rozpoczęła się nowa epoka polityczna i nowa epoka wpływów artystycznych.

⁵⁶ Wojciechowski 1900: 226–229; Węclawowicz 1993: 14–15, 27.

Koronacyjna katedra ostatnich Piastów

Przebudowa katedry na Wawelu podjęta w roku 1320 była ściśle związana z koncepcją restauracji państwa. Od koronacji Władysława Łokietka w styczniu tegoż roku, krakowski kościół katedralny pretendował do roli pierwszego kościoła Królestwa. Sprzyjał temu wzrastający kult św. Stanisława, współpatrona katedry i kolejna koronacja – Łokietkowego syna Kazimierza, dokonana w roku 1333.

Bez względu na polityczną konieczność przeniesienia królewskich koronacji z Gniezna do Krakowa¹, wydarzenia lat 1320 i 1333 oraz bliskość rezydencji królewskiej na wawelskim wzgórzu wymagały odpowiedniej oprawy artystycznej. W porównaniu z ówczesnymi kościołami Krakowa, zwłaszcza z surowymi, choć monumentalnymi świątyniami mendykantów i parafialnym Panny Marii, nowa katedra była dziełem odrębnym pod każdym względem. Pomimo niewielkich wymiarów, podjętych w nich względami topograficznymi, bogaty układ kościoła bazylikowego z obściem chórowym oraz dekoracyjna lamieniarza ścian, okien, sklepień, nie były przedtem spotykane w Krakowie.

Minęło blisko sto dwadzieścia lat, kiedy z końcem wieku XIX Sławomir Odrzywolski podjął prace konserwatorskie w katedrze na Wawelu. W roku 1900 ukazała się pierwsza i najobszerniejsza z dotychczasowych monografia kościoła katedralnego pióra Tadeusza Wojciechowskiego². Została oparta na źródłach pisanych oraz materialnych, tj. murach świątyni rozpoznanych w czasie owych prac konserwatorskich i rekonstrukcyjnych. Upłynęły trzy pokolenia zanim stan wiedzy poszerzyli Paul Crossley i Jerzy Pietrusiński, jednocześnie, lecz niezależnie przedstawiając własne prace³.

Pietrusiński przeanalizował wnikliwie dzieje budowy w wieku XIV. Na pytanie bałwice postawione w tytule: „Katedra wawelska biskupia czy królewska?”, nie udzielił jednoznacznej i wyczerpującej odpowiedzi. Pytanie okazało się poniekąd teoretyczne. Krakowski kościół katedralny był bowiem przede wszystkim biskupim, a etapy budowy ciągnące się blisko pół wieku, finansowane

¹ Pbr. Łabuda 1995.

² Wojciechowski 1900.

³ Crossley 1973, rozdz. I; Crossley 1974: 139–141; Pietrusiński 1975: 249–273; Crossley 1985: 18–24.

były z rozmaitych, nie zawsze źródłowo udokumentowanych środków⁴. Ponadto rozmaicie układały się relacje monarchów – Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego – z kolejnymi biskupami krakowskimi⁵. W przestrzeni gotyckiej katedry rozdział między *regnum* a *sacerdotium* nie był tak jednoznacznie czytelny, jak w jej dwóchórowej, romańskiej poprzedniczce.

W obszernej książce Paula Crossleya o architekturze Kazimierzowskiej, podrozdziały dotyczące wawelskiej katedry sformułowane zostały problemowo: opis rekonstrukcyjny, dzieje budowy, funkcja i ikonografia, konstrukcja filarowo-przyporowa, zagadnienia stylu i jego źródła. Dwa pierwsze nie mogły wnieść wiele nowych informacji, albowiem stan wiedzy o wyglądzie gotyckiej katedry przed jej barokizacją i o dziejach jej budowy nie zmienił się od czasów Wojciechowskiego, gdyż nie zmienił się zasób materialnych i pisanych źródeł. Paul Crossley jako pierwszy z dotychczasowych badaczy katedry podkreślił natomiast znaczenie jej czternastowiecznej przebudowy w kontekście restytucji monarchii, usankcjonowania zwyczaju koronacji kolejnych monarchów na Wawelu, a nawet pewnych liturgicznych reform zapoczątkowanych przez biskupa Nankera właśnie po roku 1320. Trwałym wkładem Crossleya było ustalenie samodzielnych osiągnięć małopolskiej architektury gotyckiej wieku XIV, jej artystycznej specyfiki i artystycznej rangi, a przez relacje porównawcze – jej roli w obrazie sztuki późnego gotyku w środkowo-wschodniej Europie.

Rozważania nad poruszonymi w książce zagadnieniami Paul Crossley kontynuował w kilku artykułach, m.in. o sklepieniu wawelskiego chóru katedralnego na tle cysterskiej architektury przełomu wieków XIII i XIV, czy o roli wawelskiej katedry wśród dynastycznych fundacji katedralnych w Europie Środkowej⁶.

Kilka lat po ukazaniu się książki Paula Crossleya powstała praca o czternastowiecznych kościołach bazylikowych Krakowa. Jako podtytuł posłużyło pytanie Łuszczkiewicza sprzed ponad stu lat: „Czyliż można konstrukcję kościołów krakowskich wieku XIV uważać za cechę specjalną ostrołuku w Polsce?” W dosłownym rozumieniu odpowiedź okazała się przecząca. Gotyckie bazyliki Krakowa, a przede wszystkim wawelska katedra, były dziełem sprowadzonych warsztatów muratorskich i żadna z warsztatowych cech tej architektury nie jest lokalna. W szerszym jednak znaczeniu na postawione przez Łuszczkiewicza pytanie można udzielić odpowiedzi pozytywnej. Budowniczy prezbiterium wawelskiej katedry znali cystersko-burgundzką tradycję piętrowej elewacji ściany nawowej, warsztatowe wzory katedry strasburskiej i środkowoeuropejskie realizacje uproszczonej konstrukcji filarowo-przyporowej. Tym samym wawelskie prezbiterium katedralne stało się pierwszą budowlą sakralną w Małopolsce skupiającą różnorodne tendencje odległych środowisk i w rezultacie stworzyło nową jakość przestrzenną i artystyczną⁷.

⁴ Labuda 1995: 56–59, analizując źródła do dziejów budowy wskazał na wtórność zapiski rocznikarskiej, mówiącej o udziale Łokietka w odbudowie katedry po pożarze roku 1305 i przyznał pierwszeństwo inicjatywie fundacyjnej biskupa Nankera, oczywiście po koronacji w roku 1320. Ponadto Labuda przypomniał, że o ostatecznym przeniesieniu koronacji do Krakowa przesądziła dopiero postawa Ludwika Węgierskiego w 1370 r.

⁵ O konfliktach biskupów Grota i Bodzanty z królem Kazimierzem por.: Wyrozumski 2000: 89–90.

⁶ Crossley 1988: 63–72; Crossley 1995; Crossley 2001.

⁷ Węclawowicz 1993.

Niemal wszystkie poruszone dotychczas zagadnienia badawcze dotyczące dziejów budowy, konstrukcji filarowo-przyporowej, wzorów warsztatowych oraz stylu przeanalizował Szczęśny Skibiński w książce o polskich katedrach gotyckich⁸. W rozdziale o wawelskiej katedrze znakomicie poszerzył tło fundacji podnosząc rolę biskupa i kapituły oraz tło porównawcze typu architektonicznego, przywołując przykłady kształtujące przemiany prosto zamkniętego chóru, poczynsz od przebudowy katedry w Laon. W wyróżnionym podrozdziale o systemie konstrukcyjnym Skibiński włączył do rozważań, zwykle pomijaną, całą ścianę nadarkadową, umieszczając „system krakowski” jako końcowe ogniwo długiej ewolucji – od klasycznych rozwiązań katedralnych po redukcyjne z wieku XIV.

Niemal półtora stulecia po fundacji katedry w roku 1320 opisał ją barwnie Jan Długosz, wyobrażając sobie, jak to biskup Nanker „widząc, że jego katedra krakowska wzniesiona dawno, zgodnie z ówczesnymi możliwościami, składa się ze starych budowli, które nadto uszkodził świeżo pożar i że jest mała, zburzył starą katedrę i zaczął nakładem wielkich kosztów budować nową z kwadratowych ciosów, rozciągając ją na długość i szerokość, ile na to pozwalało położenie” [fot. II–VIII, rys. 14, 15, 23]⁹.

Dzieje budowy katedralnego prezbiterium nie budziły dotąd wśród badaczy kontrowersji. Źródła pisane przekazują jednoznacznie: w roku 1320 rozpoczęto budowę „od fundamentów”, a konsekracja głównego ołtarza nastąpiła w roku 1346¹⁰. Pewne wątpliwości stanowiło wyróżnienie etapów budowy. Pochowanie Władysława Łokietka „po prawej stronie chóru, naprzeciw wielkiego ołtarza”¹¹ może sugerować ukończenie przęseł wschodnich do roku 1333, a tym samym przerwę w budowie, trwającą później niemal do konsekracji ołtarza w roku 1346.

Materialne źródło – czyli struktura prezbiterium – nasuwa więcej pytań. Już Wojciechowski zauważył różnice w jednostkach miary użytych do wytyczania szerokości chóru i ambitu oraz długości przęseł w kierunku zachodnim, ponieważ do wymiarów poprzecznych stosowano rzadko spotykaną jednostkę, nazywaną przez Wojciechowskiego stopą „brunświcko-hanowerską”, a do wytyczania wielkości wzdłużnych – stopę nazywaną przezeń „francuską”¹². Istotne są oczywiście nie same nazwy stóp, ustalone przez historyków w wieku XIX, ale różnice w wielkości stosowanych jednostek miary, a zatem dwa etapy warsztatowe.

Jerzy Pietrusiński na podstawie analizy detalu wyróżnił dwa umowne warsztaty: warsztat biskupa Nankera, który miałby wykonać ambit i kaplicę św. Małgorzaty oraz warsztat biskupa Grota, który miałby wykonać górną strefę ścian po roku 1327¹³. Pietrusiński nie odniósł się do różnic

⁸ Skibiński 1996: 53–74.

⁹ Długosz, *Roczniki*, V, 1975, ks. 9: 136.

¹⁰ *MPH* II: 909, 940, III: 367, VI: 651.

¹¹ *MPH* II: 619.

¹² Wojciechowski 1900: 217–222.

¹³ Pietrusiński 1975: 260–261, 264–268.

dostrzeżonych przez Wojciechowskiego, zatem umowny warsztat Nankerowski musiałby stosować miarę stopową o dwu różnych wielkościach. Proweniencję warsztatu wznoszącego okienne ściany prezbiterium udało się sprecyzować po porównaniu ich z tzw. rysunkiem D ze strasburskiego warsztatu katedralnego, na którym widoczna jest triada płycin ostrołukowych objętych wspólną arkadą. Motyw ten, wykorzystany w ścianie katedry wawelskiej, jest unikatem w Europie Środkowej i nie mógł zostać przejęty do Krakowa z innego środowiska niż Strasburg¹⁴.

Bez wątplenia wyróżnienie dwu warsztatowych etapów budowy prezbiterium jest porządkującym uproszczeniem, a odnalezienie warsztatowych wzorów dla okiennej ściany nie tłumaczy wyboru przestrzennej koncepcji całości, o której zdecydowano w czasach biskupa Nankera. W planie kościoła zwracają uwagę nieregularności przęsła ambitu, albowiem ich kształt w narożach jest nieregularny, lekko trapezoidalny. Przy tym wschodnie filary chóru są niezwykle masywne¹⁵. W innych prostokątnych chórach z obejściem, np. we Wrocławiu, w Henrykowie czy w Lubiążu, tak potężnych wzmocnień narożnych nie stosowano. Ponadto zwraca uwagę odmienność rozwiązania całej wschodniej ściany chóru. Dolne arkady są tu nieco niższe od arkad w obu ścianach wzdłużnych. W górnej strefie wschodniej ściany płyciny po bokach okien są znacznie węższe i krótsze, od analogicznych we wzdłużnych ścianach. Brak im środkowej laski i maswerku. Nasuwa się nieodparte przypuszczenie, że artykulacja wschodniej ściany chóru została wykonana na wzór ścian północnej i południowej, podczas gdy dotychczas przyjmowano odwrotną kolejność realizacji lub realizację równoczesną.

Poza nieregularnościami materialnej struktury zastanawia niewytłumaczalna przerwa w sukcesywnym wznoszeniu kaplic przy wschodnim ramieniu ambitu. Kaplicę Mariacką i prawdopodobnie również kaplicę św. Tomasza, wzniesiono może nawet pół wieku później niż wszystkie pozostałe kaplice wokół prezbiterium¹⁶.

Spostrzeżenia te prowadzą do wniosku, że stan badań nad dziejami budowy katedralnego prezbiterium jest co najmniej niepełny, pomimo że ramowe daty 1320–1346 pozostają bezdyskusyjne. Przypuszczalnie w latach 1326–1333 przeprowadzono znaczące zmiany w strukturze przestrzennej i konstrukcyjnej, znacznie poważniejsze niż sugerowane dotychczas zmiany składu grup kamieniarzy, którzy wprowadzili nowe wzory w dyspozycji ścian i opracowaniu detalu.

Istotnych przesłanek badawczych dostarczyły odkrycia Zbigniewa Pianowskiego i Janusza Firleta w kryptach pod ambitem i kaplicami we wschodniej części prezbiterium¹⁷. Odsłonięcie murów fundamentowych obecnego, czternastowiecznego prezbiterium zrodziło wiele nowych, ważnych pytań. Okazało się, że zarys fundamentów jest niezgodny z obecnymi murami naziemnymi. Fundamenty murów wzdłużnych sięgają aż pod wschodnią ścianę dzisiejszego obejścia i są

¹⁴ Węclawowicz 1987a: 165–174.

¹⁵ Zwrócił na to uwagę również Pietrusiński 1975: 257, sugerując, że być może planowano w tych miejscach wieże wschodnie.

¹⁶ Frazik 1968: 127–145; Węclawowicz 1995b: 122–124.

¹⁷ Szczegółowo: Firlet, Pianowski 2000a; Firlet, Pianowski 2000b.

zakończone masywnymi, ustawionymi ukośnie narożnymi przyporami. Fundamenty obejścia są od nich znacznie węższe i dostawione do boków planowanego, długiego, prostokątnego chóru. Co więcej, pod obecną ścianą wschodnią chóru znajduje się mur fundamentowy przewiązany murami wzdłużnymi. Można zatem uznać, że ów wydłużony chór prostokątny miał być niejako dwukrotnie zamknięty od wschodu, oba bowiem wschodnie fundamenty poprzeczne należą do pierwotnego założenia [rys. 16].

Przy opisanych i dotychczas niewyjaśnionych przekonująco nieregularnościach planu ambitu, interpretacja wyników dokonanych odkryć archeologicznych pozwala na wytłumaczenie kolejnych przemian w oparciu o materiał porównawczy oraz źródła pisane – znane, lecz na nowo odczytane. Łączna analiza murów katedralnego prezbiterium, zarówno tych podziemnych, jak i naziemnych początku wieku XIV, pozwala wyróżnić odrębne inicjatywy fundacyjne w dziejach budowy gotyckiej katedry. Fundamenty długiego chóru prostokątnego z narożnymi przyporami i dwoma ramionami obejścia to fundacja z roku 1320 finansowana przez biskupa Nankera. Koncepcja przestrzenna, zarysowana murami fundamentów, nie została ukończona. Najprawdopodobniej po roku 1327 biskup Jan Grot wykorzystał zrealizowane częściowo partie murów, uprościł rozwiązanie wschodniego zamknięcia chóru i zasklepił go wieńcząc swoim herbem Rawicz na zworniku ostatniego przęsła. Obecny chór katedralny to chór biskupa Grota.

Aby zrekonstruować pierwotnie planowaną koncepcję przestrzenną i konstrukcyjną chóru Nankera, należy podkreślić zmianę politycznej geografii w Europie po roku 1309 i tym samym zmianę kierunków artystycznych recepcji. Właśnie w roku 1309 papież przeniósł swą siedzibę z Rzymu do Awinionu. Podążające z Krakowa liczne poselstwa, książęce i biskupie, zmieniły kierunek podróży. Przez siedem kolejnych dziesięcioleci czternastego stulecia nowa, wydłużona droga prowadziła doliną Dunaju, przez Górną Nadrenię, Bramę Burgundzką i dalej, doliną Rodanu do Awinionu. W wyobraźni fundatorów oraz w ogóle osób decydujących o fundacjach kościelnych w Krakowie, pojawiły się monumentalne realizacje najważniejszych środowisk artystycznych, których wpływ nigdy przedtem nie docierał do nadwiślańskich peryferii łacińskiego chrześcijaństwa¹⁸.



W literaturze naukowej najwięcej uwagi poświęcono systemowi filarowo-przyporowemu. Odtworzenie pierwotnego systemu konstrukcyjnego w prezbiterium wawelskiej katedry, przebudowanym w wiekach XVII i XVIII, nastrocza wiele trudności. Według rozpoznania

¹⁸ Na tę zmianę „geografii artystycznej” i wpływy z odległych środowisk pogranicza szwabsko-burgundzkiego pierwszy zwrócił uwagę Ptaśnik 1917: 19, 22–23 wstępu, lecz do niedawna spostrzeżenie to było odosobnione (por. Węclawowicz 1993: 44 i przyp. 273).

Odrzywolskiego, w ścianach obwodowych ambitu zachowały się reszty ceglanych podstaw pod zewnętrzne łuki odporowe, ale na ścianach, w osiach filarowych przypór między oknami, nie odnaleziono ich górnych zakończeń¹⁹. W korpusie katedry miano powtórzyć wypróbowane rozwiązanie prezbiterialne, powiększając nieco przyporę względem filara.

Zwolennicy rodziłości architektury kazimierzowskiej, począwszy już od Augusta Essenweina, uznali to rozwiązanie za samodzielne osiągnięcie krakowskich muratorów wieku XIV²⁰. Władysław Łuszczkiewicz zaproponował też o lokalnej ewolucji konstrukcji w Krakowie, zapoczątkowanej według niego w prezbiterium katedry wawelskiej jeszcze łukami odporowymi ponad dachami ambitu, które już w korpusie katedralnym miano ukryć pod dachami bocznych naw. Relikty widoczne na przyporach nawy głównej kościoła Mariackiego miały dowodzić, że zrezygnowano z nich w trakcie budowy, a w obu kazimierskich kościołach w ogóle ich już nie zastosowano. Genezę tej konstrukcji łączył Łuszczkiewicz z małopolskimi kościołami cysterskimi²¹.

Natomiast Tadeusz Wojciechowski (w ślad za wspomnianym rozpoznaniem Odrzywolskiego) uważał, że już w prezbiterium katedralnym zrezygnowano z łuków odporowych ponad dachami ambitu, gdyż wystarczającą stabilność zapewniały przypory filarowe połączone owymi gładkimi arkadami ustawionymi równolegle przy profilowanych arkadach ściany prezbiterialnej. Podkreślił przy tym, że tak istotne dla tezy Łuszczkiewicza relikty owych ceglanych podstaw odporowych łuków w prezbiterium katedry, podobnie jak w korpusie katedry są dodatkiem piętnastowiecznym, związanym z opisaną w ówczesnych przekazach reperacją pękających ścian i sklepień²². Wojciechowski przeprowadził też pierwsze badania porównawcze wskazując na przykłady kościoła cystersów w Salem i kolegiaty Najświętszej Panny Marii w Oberwesel (nad Renem) z przystawionymi przyporami przy filarach [rys. 17]²³.

System filarowo-przyporowy spotyka się także w niektórych, bazylikowych kościołach czeskich. Václav Mencl jego rozwój wywodził jednak od krakowskiej katedry i i pomimo że podobny schemat konstrukcji pojawił się w cysterskim kościele w Siedlcu co najmniej ćwierć wieku przed rozpoczęciem przebudowy na Wawelu, uznał go za rozwiązanie w zasadzie równoległe [rys. 8]²⁴.

Adam Miłobędzki potwierdził cysterską, w tym przypadku burgundzko-cysterską, genezę konstrukcji, ale jej rozwój w Krakowie uznał za lokalny i spóźniony wobec przykładów czeskich²⁵.

¹⁹ Wojciechowski 1900: 226–229. To odkrycie Odrzywolskiego nie było współcześnie weryfikowane, a po latach niektóre jego rozpoznania badawcze okazały się błędne – np. neogotyckie wypełnienia maswerkowe okulusa na elewacji zachodniej i ostrołukowego okna w kaplicy Olbrachta uznał on za gotyckie. Por. Węclawowicz, Pietrzykówna 1989, *passim*.

²⁰ Essenwein 1866: 81.

²¹ Łuszczkiewicz 1881: 53–57; 1896: 56; Węclawowicz 1993: 47, przyp. 6.

²² Wojciechowski 1900: 227–228. Badania architektoniczne prowadzone przez autora niniejszej książki w roku 1995 w trakcie prac konserwatorskich elewacji południowej nawy, potwierdziły wybożenia ściany nadarkadowej i konieczność awaryjnego podparcia łukami odporowymi pod dachem nawy bocznej.

²³ Wojciechowski 1900: 225.

²⁴ Mencl 1948: 67. Natomiast Dobroslav Líbal przyjmował, że to wzór Sedlca inspirował kolejne bazyliki filarowo-przyporowe m.in. w Nymburku (Líbal 1948: 139).

²⁵ Miłobędzki 1965: 90–91.

Nowe szersze spojrzenie przedstawił Paul Crossley wnikliwie analizując ten schemat konstrukcyjny i zwrócił uwagę na dodatkowe arkady łączące przypory ustawione wzdłuż, przy międzyławowych arkadach (*counter arches*)²⁶. Poprzednio jedynie Tadeusz Wojciechowski i Václav Mencl opisali ten ważny element architektoniczny odróżniający krakowskie kościoły od innych rozwiązań filarowo-przyporowych²⁷. Poglębione arkady mogły wskazywać na odległą genezę tej konstrukcji, której Crossley doszukał się w cysterskich kościołach typu burgundzkiego z wieku XII w Fontenay i Silvacane, a kolejne przykłady przemian widział w wyżej wspomnianych klasztorach w Salem i Sedlcu²⁸.

Dwie monumentalne „cysterskie katedry” – w Salem i Sedlcu – uznał Crossley za szczególnie nowatorskie, inspirujące szereg kolejnych realizacji w Europie Środkowej. W rezultacie wnikliwych rozważań na plan pierwszy wysunął jednak klasztorny kościół w Salem, który miałby silnie oddziaływać na mistrza chóru wawelskiej katedry. Wzór Sedlca był dlań istotny, lecz jakby poboczny²⁹. Crossley przecenił natomiast wpływ wewnętrznej ściany chóru w Sedlcu, ze strefą maswerkowych laskowań nad arkadami, na laskowania w podokiennych płycinach w krakowskiej katedrze³⁰. Wawelskie trójarkadowe ściany okienne mają bowiem swe wzory w Strasburgu³¹.

W podsumowaniu rozważań o systemie filarowo-przyporowym Crossley podkreślił lokalną ewolucję form w kolejnych bazylikowych kościołach Krakowa przejawiającą się stopniową redukcją przypory względem filara, a tym samym stopniową monumentalizację arkadowań nawowych³².

System filarowo-przyporowy związany nierozzerwalnie z bazylikowym układem przestrzennym, pomimo tylu przytoczonych poglądów nie został wystarczająco przeanalizowany. Porównawcze przykłady, zaproponowane przez Wojciechowskiego i Crossleya, były w istocie wyrywkowe, zbyt odległe w czasie i przestrzeni, zarówno od krakowskich realizacji, jak i wzajemnie od siebie, aby przekonująco wyjaśnić genezę tego systemu. Wszystkim autorom wskazującym odległe inspiracje europejskie dla wawelskiej katedry brakowało tzw. ogniwa pośredniego. Trudno jest bowiem wskazać w Czechach czy na Śląsku inny chór prosto zamknięty, z obejściem i przyporami dostawionymi do filarów. W katedrze wrocławskiej, w klasztorach w Henrykowie, w Lubiążu i zapewne też w Zbrasławiu stosowano rozwiązania bez przypór przy filarach. Chór w Sedlcu, jedyny z taką konstrukcją, nie nadawał się do tradycyjnej analizy porównawczej ze względu na swe wieloboczne zamknięcie, a ówczesnie wiadomo było, że pierwszy na ziemiach polskich wieloboczny chór katedralny z obejściem i kaplicami rozpoczęto w Gnieźnie dopiero po roku 1342.

²⁶ Crossley 1985: 54.

²⁷ Wojciechowski 1900: 225; Mencl 1948: 67.

²⁸ Crossley 1985: 54–84.

²⁹ *Ibidem*: 71–72, 74.

³⁰ *Ibidem*: 72.

³¹ Węclawowicz 1987a: 165–174; Węclawowicz 1993: 33.

³² Crossley 1985: 92–93.

Wojciechowski być może nawet nie znał sedleckiego kościoła. Menclowi i Crossleyowi historyczny kontekst nakazywał ostrożność w szafowaniu porównaniami czeskich kościołów cysterskich z koronacyjną katedrą Władysława Łokietka, który przecież niemal ćwierć wieku walczył z Wacławem II i jego polskimi poplecznikami. Crossley pisał wręcz, że być może rzeczywiście środkowoeuropejskie wpływy architektury cysterskiej zapuściły korzenie w Małopolsce dzięki fundacjom Wacława II w (Nowym)]Sączu, a dotarły do Krakowa dwie dekady później. Przyznawał jednak, że brak mu historycznych przesłanek do uzasadnienia takiej tezy³³. Natomiast odległe od Wawelu nadreńskie wzory były w historycznym kontekście zupełnie prawdopodobne ze względu na kierujące się tamtędy, aż do Awinionu, liczne poselstwa polskiego króla i polskich biskupów.

Odkrycie na Wawelu reliktyw fundamentów wielobocznego chóru katedralnego³⁴ – nieukończonej fundacji biskupa Jana Muskaty, zmieniło historyczno-porównawcze relacje architektury Krakowa początków wieku XIV. Bez wątpienia wzorem bezpośrednim był tu klasztorny kościół w Sedlcu. Wskazują na to zarówno porównania typu przestrzennego, jak i przesłanki historyczne – silne związki krakowskiego biskupa Muskaty z Wacławem II i jego dworem, na którym opaci Sedlca i Zbrasławia zajmowali główne pozycje. Właśnie w Sedlcu, z samym końcem wieku XIII, w obejściu chóru wzniesiono filary przyporowe połączone wzajemnie owymi pogłęzionymi arkadami. Jeżeli filary prezbiterium Muskaty rozpoczęto realizować w części naziemnej, powyżej zniwelowanych reliktyw fundamentów odsłoniętych przez Pianowskiego i Firleta, to zapewne wykonano je w formie wieloboków z niewielkimi przyporami, tak jak w Sedlcu. Można zatem śmiało przypuszczać, że istotna cecha tzw. krakowskiej szkoły architektonicznej wieku XIV – system filarowo-przyporowy – pojawił się na Wawelu co najmniej kilkanaście lat przed fundacją katedry w roku 1320³⁵. Mistrz warsztatu katedry Nankera wykorzystać je mógł jako motyw już poniekąd lokalny. Przywoływane od stu lat odległe wzory nadreńskie są zatem tylko tłem rozważań porównawczych³⁶.

Rezultaty badań architektonicznych prowadzonych od kilku lat w klasztornym kościele w Sedlcu przez Petra Kroupę, Pavla Kroupę i Aleša Pospíšila pozwalają na wysunięcie znaczących wniosków do stanu badań nad genezą konstrukcji filarowo-przyporowej wawelskiej katedry. Zarówno Pavel Kroupa, jak i Aleš Pospíšil zwrócili uwagę, że system konstrukcyjny arkadowych ścian kościoła w Sedlcu polegał nie tylko na dostawieniu przypór do filarów i wyprowadzeniu ich ponad dachy obejścia i naw bocznych, ale także na zróżnicowaniu masywnej ściany w dolnej części, w poziomie arkad i odciążonej górnej – podokiennej i okiennej³⁷. Pomiędzy arkadami a oknami, na strychu nad nawą boczną, uczyniono to dzięki prostokątnym płycinom o łukach

³³ *Ibidem*: 87.

³⁴ Pianowski 1998: 64; Firlet, Pianowski 2000b, tabl. II.

³⁵ Węclawowicz 1998: 411–413; 1999.

³⁶ Węclawowicz 1993: 27; por. też wyżej rozdz.: *Królewski kościół katedralny Wacława II...*

³⁷ Szczęśny Skibiński, nie znając szczegółów rozwiązania ścian podokiennej w Sedlcu, słusznie wskazywał, że istota systemu filarowo-przyporowego bazylik krakowskich polega nie tylko na przyporach dostawionych do filarów arkadowych, ale na zastosowaniu muru grubego w strefie arkad międzynawowych i cienkiego w strefie okien (Skibiński 1996: 72–74).

odcinkowych, a powyżej, w poziomie okien, przez znaczne zmniejszenie grubości ściany [rys. 18a, 18b]³⁸. Precedensy takiego wyjątkowego rozwiązania wskazał Pavel Kroupa w kościołach cysterskich wzniesionych w drugiej połowie wieku XIII – w Schulpforta i Chorin³⁹. Wypróbowany w Sedlcu system konstrukcyjny zrealizowano nieco później – około 1320–1330 – w kolegiacie św. Idziego w Nymburku koło Kolina⁴⁰.



W katedrze wawelskiej pierwotne rozwiązanie konstrukcyjne podparcia sklepień prezbiterium nie jest jednoznacznie czytelne, gdyż w czasach nowożytnych, w trakcie podwyższania obejścia przebudowano ściany strychowe nad jego dawnymi sklepieniami. W oknach chóru usunięto maswerki i rozkuto podokienne płyciny aż do gzymsu nadarkadowego⁴¹. U schyłku wieku XIX Sławomir Odrzywolski zrekonstruował laskowanie i maswerki okien oraz częściowo płyciny podokienne, zdobiąc je od strony chóru maswerkowymi arkadkami. Od przeciwnej strony, czyli na poziomie dawnego strychu nad sklepieniami obejścia, w miejscach odpowiadającym podokiennym płycinom pozostawił prostokątne wnęki zamknięte arkadkami o łukach odcinkowych. Po stu latach nie sposób ustalić, na ile ta rekonstrukcja była uzasadniona i czy Odrzywolski istotnie odnalazł w przedłużonych ku dołowi węgarach okien pozostałości oporów tych arkadek. Weryfikacja *in situ* nie jest możliwa. Można natomiast przypuszczać, że skoro do rekonstrukcji wybrał rozwiązanie tak odmienne od innych, znanych mu z autopsji, a ponadto publikowanych ówczesnie przez Łuszczkiewicza, prostszych rozwiązań ścian strychowych katedralnego korpusu i innych bazylik filarowo-przyporowych Krakowa, to istotnie mógł opierać się na zachowanych relikwach [fot. IX, rys. 18c].

Zrekonstruowane przez Odrzywolskiego dawne ściany strychowe obejścia wokół katedralnego prezbiterium odpowiadają w szczegółach opisanym powyżej rozwiązaniom z klasztorного kościoła w Sedlcu i kolegiackiego w Nymburku, których najpewniej nie znał i których nie wspomina Wojciechowski. Zmienia to znacząco dotychczasowe rozważania porównawcze. Można z dużą pewnością przypuszczać, że nie tylko nieukończona katedra Muskaty z wielobocznym chórem była inspirowana sedleckim kościołem klasztornym w narysie całego planu i filarów z przyporami, ale że całą koncepcję konstrukcyjną Sedlca przyjęto i realizowano od roku 1320 na nowym planie chóru, zamkniętego od wschodu ścianą prostą. Bez odpowiedzi pozostanie ważne pytanie: jaką rolę w tej ciągłości inwestycji odegrał sam Muskata, który przecież w styczniu roku 1320, miesiąc

³⁸ Pospiśił 1999; Kroupa 2002: 67–69, il. 18–20.

³⁹ Kroupa 2002; s. 69, il. 21.

⁴⁰ Badania własne autora w latach 1998–1999.

⁴¹ Czyżewski, Walczak 1995: 13, 14; Węclawowicz 1995: 195.

przed śmiercią, koncelebrował jeszcze koronację Władysława Łokietka i dlatego mógł jeszcze brać udział w dysputach o przebudowie swego katedralnego kościoła. Być może zdecydował o tym nieznanym z imienia członek kapituły katedralnej, domniemany *vitricus ecclesiae*, sprawujący nadzór nad *officium fabricae ecclesiae* Muskaty, a kilkanaście lat później także i Nankera⁴². Schematyczną drogę działalności w Małopolsce grupy muratorów z warsztatu sedleckiego należałoby odtworzyć poczynając zapewne od katedry Muskaty, przez klasztorny kościół starosądeckich klarysek, a kończąc w katedrze Nankera. Koncepcja taka wyjaśnia podnoszone przez Paula Crossleya wątpliwości historyczne i uzupełnia poszukiwane przezeń „brakujące ogniwa”⁴³. Nie wyczerpuje to jednak jeszcze wszystkich zależności wawelskiego kościoła katedralnego od klasztornego w Sedlcu.

Rok 1320 nie tylko w Krakowie, lecz i w Sedlcu był rokiem ważnym. Zmarł wtedy energiczny opat Heidenreich – promotor budowy owego monumentalnego kościoła klasztornego, realizującego francuski typ katedralny z wielobocznym *chevet*. Kościół ten był już wtedy, jak się wydaje, niemal ukończony⁴⁴. Najprawdopodobniej niemal ukończona była także pobliska kaplica grobowa, tzw. karner⁴⁵. Przypuszcza się, że sedlecki warsztat muratorski uległ ostatecznemu rozproszeniu właśnie w roku 1320. Ślady jego dalszej działalności czytelne są w Kutnej Horze – w kościołach parafialnych św. Jakuba i Najśw. Panny Marii „na Naměti”⁴⁶.

Równocześnie, właśnie po roku 1320, pojawiły się w Krakowie, w prezbiterium wawelskiej katedry, detale architektonicznej kamieniarki znane z Sedlca, z klasztornego kościoła i karneru. Pierwszym z nich jest wspornik wieloboczny sklepienia, ozdobiony wokół arkadkami maswerkowymi⁴⁷. Takie wsporniki są spotykane w Czechach, oprócz Sedlca, także w klasztornym

⁴² O rozbudowanej administracji inwestycji katedralnych nadzorowanej przez biskupów, kapituły i wyznaczanych przez nich zarządców por. Schöller 1989: 136 i n., 188–200; Conrad 1997: 45–47. Np. praską katedrę w drugiej połowie wieku XIV wznosiło dwu mistrzów i czterech zarządców, natomiast przy katedrze wiedeńskiej w latach 1395–1520 pracowało czterestu mistrzów i aż czterdziestu czterech zarządców. W źródłach pisanych dotyczących budowy gotyckich kościołów w Polsce *vitricus ecclesiae* pojawia się tylko raz, przy katedrze lwowskiej na początku wieku XV. Por. Węclawowicz 1995a: 77.

⁴³ Na wzajemne warsztatowe relacje pomiędzy wawelską katedrą a starosądeckim kościołem klarysek zwrócił po raz pierwszy uwagę Paul Crossley, ale brak mu było wspólnego źródła dla tych rozwiązań Por. Crossley 1985: 87.

⁴⁴ M.in. Kuthan 1994: 360–369; Kroupa 1998: 200–204; Kroupa 2002: 64.

⁴⁵ Stan badań nad karnerem w Sedlcu jest kontrowersyjny. Erich Bachmann początkowo datował karner na lata 1300–1320, kierując się analizą detali kamieniarki i łącząc go z warsztatem kościoła klasztornego (Bachmann 1941: 99–101). W innym miejscu, wzmiankując karner podał datę nieco późniejszą – „przed r. 1350” (Bachmann 1955: 169 – cyt. za P. Crossleyem 1985). Václav Mencl i Dobroslav Libal datowali karner aż na lata około 1400. Obaj rekonstruowali w górnej kaplicy karneru sklepienie jednofilarowe i porównując je z podobnymi rozwiązaniami czeskimi z końca wieku XIV (Soběslav, Větla), otrzymywali właśnie tak późne datowanie (Mencl 1948: 139–141; Libal 1948: 104–177). Ostatnio Pavel Kroupa odrzucił możliwość rekonstrukcji jednofilarowej (podobnie jak Bachmann), lecz utrzymał ostrożne datowanie na czasy Karola IV, czyli około połowy w. XIV (Kroupa 1998: 208–209). Analizę detalu architektury karneru i kościoła klasztornego rozwinął także Aleš Pospíšil i podtrzymał nowymi argumentami wcześnie datowanie Bachmanna na początek w. XIV (Pospíšil 1999).

⁴⁶ Kroupa 1998, Pospíšil 1999.

⁴⁷ Kroupa 1998, il. 3 – wspornik prawy. Trzeba tu podkreślić, że dawne przypuszczenia Mojmira Horyny, jakoby Giovanni Santini w całości przebudował sedlecki kościół klasztorny na początku w. XVIII, nie pozostawiając żadnych detali gotyckich, okazały się nietrafne. Odmiennego zdania byli Kroupa 1998; Pospíšil 1999; Benešová 2000, a po niedawnych badaniach architektonicznych, gotyckie elementy są rozpoznane jednoznacznie: Brzobohatá, Pospíšil 2008; Pospíšil 2009 i Kroupa 2010.

kapitularzu w Sazawie, ale w Małopolsce pojawiły się po raz pierwszy przy służkach katedralnego prezbiterium, przy żebrach sklepień prezbiterialnego obejścia oraz w prezbiterium kościoła klarysek w Starym Sączu, czyli orientacyjnie w latach 1320–1330 [rys. 19a, 19b]⁴⁸.

Drugim interesującym elementem architektonicznym na Wawelu jest profilowane obramienie nasady żeber sklepień w kaplicy św. Małgorzaty przy katedrze konsekrowanej w roku 1322⁴⁹. Obramienie w formie prostokątnej, wyniesionej „podkładki”, powstałej z dwukrotnego przełamania przyściennego żebra⁵⁰ jest rzeczywiście wyjątkowe i ma swój odpowiednik w Sedlcu, w górnej kaplicy karneru. Jak wykazał Aleś Pospiśił, ta szczególna cecha warsztatowa kamieniarzy karneru została zacytowana w Kutnej Horze w kościele św. Jakuba, w nawie głównej przy wieży, już w latach trzydziestych XIV stulecia, po rozpadzie warsztatu sedleckiego [rys. 20, 21]⁵¹.

Kamieniarskie zespoły wznoszące wawelskie prezbiterium katedralne w pierwszej fazie budowy, po roku 1320 do roku 1326, nie ujawniły żadnych innych motywów przejętych ewentualnie z Sedlca, poza dwoma wskazanymi wyżej. Odmienne od sedleckich są na Wawelu filary arkadowań, gdyż pomimo podobnie dostawionej przypory, mają bogate profilowania podłuczny i trzonów. Prostokątne „podkładki” przy nasadach żeber nie powtórzyły się już w innych miejscach. Później po roku 1326, kiedy prace podjął wspomniany wyżej umowny warsztat biskupa Grota, w wyrazie stylowym kamieniarki prezbiterium można dostrzec relacje sięgające Dolnej Austrii i Górnej Nadrenii, gdzie najważniejszym przykładem porównawczym jest wskazany jeszcze przez Wojciechowskiego kościół cysterski w Salem⁵².

Kościół klasztorny w Salem wznoszony w latach 1298–1319 należy przywołać po raz kolejny, ponieważ odkryty przez Pianowskiego i Firleta zarys fundamentów wawelskiego chóru katedralnego, realizowanego z inicjatywy biskupa Nankera, z owym dwukrotnym niejako zamknięciem wschodnim, przypomina układ przestrzenny chóru w tej odległej, cysterskiej świątyni. Obecnie przestrzeń środkowa chóru bazylikowego w Salem kończy się prostą ścianą. Jest to jednak rezultat osiemnastowiecznej przebudowy. Już trzydzieści lat temu Jürgen Michler, po ukończeniu badań architektonicznych w ścianach chóru, przedstawił rekonstrukcję wschodniego zakończenia, z kaplicą ponad wschodnim ramieniem obejścia, skorygowaną niedawno przez Ulricha Knappa⁵³. Obrys odsłoniętego przez archeologów fundamentu założonego przez Nankera wskazuje, że i na Wawelu planowano podobne, wyjątkowe rozwiązanie; oczywiście w odpowiednio mniejszej skali [rys. 22a, 22b].

⁴⁸ Wojciechowski 1900: 69, il. 20; Węclawowicz 1995a: 65–69.

⁴⁹ Wojciechowski 1900: 16–19.

⁵⁰ *Ibidem*: 17–18, il. 6.

⁵¹ Kroupa 1998, il. 20; Pospiśił 1999. Parlerowskie podkładki pod żebra w zakrystii katedry praskiej św. Wita są zasadniczo odmienne pod względem ogólnej formy i profilowań, toteż szukanie cech architektury doby Karola IV w sklepieniu sedleckiego karneru (Kroupa 1998: 208–209), nie wydaje się trafne. Kilka czeskich przykładów podobnych, czworokątnych obramień nasad żeber opisali Czyżewski, Walczak 1999: 21–22, ale najwcześniejsze z nich pochodzą dopiero z lat trzydziestych w. XIV.

⁵² Por. Crossley 1985: 57–84; Węclawowicz 1993: 39–44; Węclawowicz 1995b.

⁵³ Michler 1984; Knapp 2009: 320.

Fundamenty narożnych przypór w linii wschodniej ściany obecnego obejścia katedry wawelskiej, po obu stronach obecnej kaplicy Mariackiej, wskazują jednoznacznie, że wschodnia, szczytowa ściana prezbiterium miała znajdować się o jedno przeszło dalej na wschód niż obecnie, natomiast poprzeczny fundament pod obecną wschodnią ścianą chóru podtrzymywał jedynie ścianę arkadową, oddzielającą chór od obejścia. Planowane na Wawelu wierne naśladownictwo unikatowej przestrzennej koncepcji chóru w Salem potwierdza poprzednie spostrzeżenia o wzajemnych relacjach tych dwu realizacji. W koncepcji Nankera górna kondygnacja obecnej wschodniej ściany chóru miała zapewne stanowić otwartą arkadę, łączącą chór ze sklepioną kaplicą umieszczoną ponad wschodnim ramieniem obejścia. Wschodnia ściana tej kaplicy ozdobiona była maswerkowym oknem lub dwoma oknami, bowiem dwudział wschodniego odcinka obejścia mógł być kontynuowany wyżej. Wtedy sklepienie kaplicy mogło być zbliżone do obecnego w przeszle wschodnim chóru, z żebrami wspartymi na służce międzyokiennego filara [rys. 23].

Kaplica ta, jak większość kaplic tzw. górnych, emporowych, być może miała nosić wezwanie Archanielskie i służyć do przechowywania i okazywania relikwii w trakcie uroczystych nabożeństw⁵⁴. Rekonstrukcja kaplicy zamierzonej w wawelskim prezbiterium katedralnym oparta została na relikwach odsłoniętych w badaniach archeologicznych, ale jej domniemana funkcja jest sugerowana tekstami hagiograficznymi. Patronat Archaniola Michała był bowiem ściśle związany z kultem św. Stanisława. Według obu *Żywotów* spisanych w związku z kanonizacją, Biskup Męczennik schronił się przed królem w kościele św. Michała, tam poniósł śmierć i tam został początkowo pochowany. Pod opieką Archanielskiego patrona dokonała się zatem przemiana biskupa Stanisława w Świętego Patrona Królestwa, a jego dzień patronalny obchodzono w święto objawień na Monte Gargano⁵⁵.

Trudno nawet domyślać się przyczyn zaniechania realizacji tej kaplicy. Uproszczenie rozbudowanego programu przestrzennego chóru katedry wawelskiej przypisać należy zapewne biskupowi Grotowi. Nie wiadomo, w jakim zakresie koncepcja piętrowego zakończenia wschodniego była zrealizowana przez Nankera, czy pozostała jedynie w narysie fundamentów. Zauważalne nieregularności: zbyt masywne filary narożne, niskie arkady wschodniej ściany chóru, a powyżej zbyt wąskie płyciny ujmujące okna, bez wątpienia wspierają hipotezę o zamierzonej górnej kaplicy nad wschodnim ramieniem obejścia, ale nie pozwalają na precyzowanie etapów budowy. Opóźnienie w budowie wschodnich kaplic – Mariackiej i św. Tomasza Kantuaryjskiego⁵⁶ – należy również zapewne tłumaczyć niezbędną przebudową pozostałości Nankerowskiej koncepcji.

⁵⁴ Górna kaplica w prezbiterium klasztoru kościoła w Salem, rozebrana w wieku XVIII, nosiła wezwanie św. Michała Archaniola (wg Michler 1984) lub Maryjne (wg Knapp 2009) i służyła zapewne do kultu relikwii rzymskiego męczennika św. Cyriaka.

⁵⁵ Por. Węclawowicz 2002.

⁵⁶ Węclawowicz 1995b. Badania architektoniczne oraz sondy wykopaliskowe prowadzone bardzo wnikliwie przez prof. Zbigniewa Pianowskiego i dra Janusza Firlę wykazały, że fundamenty kaplicy Mariackiej są przewiązane ze wschodnim fundamentem ambitu. Ponadto w zasypisku pod posadzką kaplicy znaleziono cios węgla okiennego z profilowaniem analogicznym jak w arkadach ambitu. Zatem rezygnacja z górnej kaplicy i zmiana koncepcji przestrzennej chóru przeprowadzona została w trakcie realizacji, najpóźniej w połowie lat dwudziestych, może w roku 1326. Por. Węclawowicz 2008.

Autor projektu katedry z czasów biskupa Nankera nie opierał się jednak wyłącznie na redukcji cysterskiego rozwiązania z Salem. Prosto zamknięty chór katedry wawelskiej łączy w sobie, jak żadna inna budowla tej części Europy, tendencje przestrzenne wykształcone zarówno w kościołach cysterskich, jak i rozwijane w kościołach katedralnych od początku wieku XIII. Bez wątpienia zacząć trzeba od katedry w Laon, której chór przedłużono po roku 1205, likwidując klasyczne, wieloboczne *chevet*⁵⁷. Dla genezy dwudzielnego rozwiązania prostego zamknięcia chóru ważne są wielodzielne sklepienia andegaweńskie, niegdyś przywołane porównawczo przez Józefa Frazika⁵⁸. Szczęsny Skibiński wskazał niedawno cenny przykład – katedrę w Mâcon, rozebraną w wieku XVIII po rewolucji, lecz znaną z ikonograficznych przekazów, której wschodnia ściana prosto zamkniętego chóru z połowy wieku XIII była dwuokienna, a w konsekwencji przeszło wschodnie było nakryte sklepieniem pięciodzielnym⁵⁹. Niezachowany przykład, podany przez Skibińskiego, można uzupełnić niewielkim, lecz istniejącym do dziś kościołem cysterskim w La Bussiere o podobnym rozwiązaniu zakończenia wschodniego chóru⁶⁰. Zarówno Mâcon, jak i La Bussiere leżą w południowej Burgundii, gdzie w wieku XIV koncentrowały się drogi prowadzące do Awinionu. Jednakże ojczyzną dwudzielną ścian wschodnich jest Andegawenia⁶¹. Wydaje się, że dwudzielna ściana wschodnia trafiła na Wawel raczej za pośrednictwem Węgier niż Burgundii. Warunkiem politycznym kontaktów artystycznych polsko-węgierskich (nadal wymagających opracowania historyczno-porównawczego) był ślub Elżbiety Łokietkówny z Karolem Robertem Andegaweńskim właśnie w roku 1320.

Realizacje cysterskie i katedralne ulegały w drugiej połowie wieku XIII wzajemnym inspiracjom. Katedralną genezę mają rozwiązania przestrzenne cysterskich kościołów, wznoszonych w Czechach w czasach Wacława II⁶². Po odkryciach Pianowskiego i Firleta, bardzo sugestywne i pełne erudycji wywody Paula Crossleya o czeskich kościołach cysterskich fundacji królewskiej nadal zachowują aktualność, ale winny stanowić tło porównawcze fundacji Muskaty, a nie Nankera⁶³. To kościół klasztorny w Sedlecu z poligonalnym chórem i z bazylikowym systemem filarowo-przyporowym, a nie w Zbrasławiu z chórem prostym – stanowił bezpośredni wzór, formalny i ideowy, „królewskiego kościoła” Wacława II i Muskaty, a tylko pośredni dla katedry Nankera, dzięki powtórzeniu systemu konstrukcyjnego i opisanych wyżej, niektórych motywów warsztatowych⁶⁴.

⁵⁷ Heliot 1972: 194 i n.; Clark, King 1983.

⁵⁸ Frazik 1968: 137–138.

⁵⁹ Branner 1960: 92, 149; Skibiński 1996: 72.

⁶⁰ Rzut w: Aubert 1947, II, katalog; Branner 1960, *ibidem*.

⁶¹ Por. Mussat 1963: 332–365; Frazik 1968; Crossley 1998b.

⁶² Por. m.in. Kuthan 1984; Kuthan 1995.

⁶³ Crossley 1995.

⁶⁴ Pajor 2012 referuje wszystkie wymienione wyżej, a rozpoznane przez wawelskich archeologów czytelne w murach fundamentowych fazy, ale przypisuje je dopiero zmiennym koncepcjom odbudowy krakowskiej katedry po pożarze z r. 1305/1306, którą miał prowadzić gnieźnieński arcybiskup Jakub Świnka z wawelską kapitułą katedralną, bez woli biskupa Muskaty, ale pod protektorem Łokietka. W latach 1305–1320 miano więc co najmniej trzykrotnie zakładać fundamenty do każdorazowo odmiennych planów. Wzorem dla wielobocznego chóru miałby być kościół katedralny w Poznaniu, ale w wersji zminiaturyzowanej, bo połączonej z romańską nawą fazy Hermanowskiej. Szerokość przęsła obejścia byłaby zatem bardzo mała. Kolejną koncepcją miał tu być bardzo uproszczony prostokątny chór w typie mendykanczka. Relacje porównawcze

Ważnym miejscem w gotyckiej katedrze, niezwykle istotnym dla rozstrzygnięcia problemów związanych z dziejami jej budowy, jest transept katedralny. W tym miejscu, stanowiącym uprzednio środek Hermanowskiej katedry, biskup Gedeon umieścił w roku 1184 szczątki św. Floriana *in loculo marmoreo*, a siedemdziesiąt lat później biskup Prandota złożył relikwie św. Stanisława. Proponowane od lat rekonstrukcje Hermanowskiej katedry zgodnie nie przewidują nawy poprzecznej. Jako *medio ecclesiae* należy rozumieć wschodnie przęsło jej nawy głównej. W trakcie gotyckiej przebudowy zaplanowano w tym miejscu, ponad konfesją relikwiarzową, skrzyżowanie naw. Pewną przeszkodę w realizacji południowego przęsła transeptu stanowiła romańska kaplica pw. św. św. Piotra i Pawła, która stanowiła ważne miejsce kultu św. Stanisława. Tam bowiem okazywano wiernym relikwiarz ręki przy jego pierwotnym, pustym już grobie⁶⁵. Konieczność połączenia południowego ramienia prezbiterialnego obejścia z południową nawą boczną z jednoczesnym włączeniem w gotyką strukturę romańskiej kaplicy – spowodowała odstępstwa od regularnego planu [ryc. 14, 15].

Trapezoidalny rzut przęsła południowego ramienia transeptu i odsłonięte w trakcie konserwacji Odrzywolskiego pozostałości kamieniarki dwu ostrołukowych obramień od wnętrza i okiennego węgaru na zewnątrz ściany południowej, zwróciły uwagę Tadeusza Wojciechowskiego. W trzech obszernych rozdziałach starał się przedstawić i uzasadnić swoją rekonstrukcję kolejnych etapów budowy transeptu i późniejszej przebudowy⁶⁶. Wojciechowski rekonstruował dwie fazy południowego przęsła realizowane w połowie wieku XIV w niewielkim odstępie czasowym. W pierwszej – ściana magistralna łączyła zachodnią ścianę kaplicy pod wezwaniem Maryjnym, fundowanej przy obejściu przez Kazimierza Wielkiego w roku 1340 ze wschodnią ścianą wspomnianej wyżej romańskiej kaplicy pw. św. św. Piotra i Pawła. Ponad ostrołukowym portalem, poprzedzonym kruchtą lub portykiem⁶⁷, znajdować się miało ostrołukowe okno, które rekonstruował na podstawie widocznych od zewnątrz w licu ściany profilowanych ciosów węgarów⁶⁸. W drugiej fazie przestrzeń transeptu poszerzono ku zachodowi przełamując ścianę południową i równocześnie ścinając naroże przylegającej w tym miejscu owej romańskiej kaplicy. W powiększonej w ten sposób południowej ścianie transeptu przesunięto okno z osi portalu ku zachodowi, znacznie je przy tym podwyższając⁶⁹. Koncepcja Wojciechowskiego utrzymała się; Paul Crossley i Jerzy Pietrusiński przypuszczali nawet, że opisana pierwsza faza stanowiła tzw. niski transept, wzniesiony za biskupich rządów Jana Grota dla połączenia nowego gotyckiego prezbiterium z romańskimi nawami, które ówczesnie być może zamierzano pozostawić⁷⁰.

z Salem i z Sedlcem nie są dla autora znaczące. Oprócz nietrafnych rekonstrukcji, istotną wadą rozważań Piotra Pajora jest nieuwzględnianie kontekstu historyczno-kulturowego epoki.

⁶⁵ Wojciechowski 1900: 133–136.

⁶⁶ *Ibidem*: 130–153.

⁶⁷ *Ibidem*: 83.

⁶⁸ *Ibidem*: 152, il. 1.

⁶⁹ *Ibidem*: 152–153, il. 1.

⁷⁰ Crossley 1973; Crossley 1985: 36, 376; Pietrusiński 1975: 257, 260, 265; Pietrusiński 1996, il. 70 i 71.

Wojciechowski opisał także dwa odsłonięte przez Odrzywolskiego ciosowe obramienia ostrołukowych otworów. Większy z nich stanowił wysokie, arkadowe przejście z transeptu do kaplicy św. św. Piotra i Pawła⁷¹. Drugi natomiast, niewysoki i dość wąski, widoczny w narożu wschodniego przęsła południowej nawy bocznej, uznał za otwór, przez który wystawiano w trakcie uroczystych adoracji relikwiarz ręki św. Stanisława⁷².

Rozważania Wojciechowskiego wymagają zasadniczej weryfikacji. W swych obserwacjach odsłoniętych relikwów pominął sklepienny wspornik widoczny na wschodniej ścianie południowego ramienia transeptu, u nasady arkady prowadzącej do ambitu. Taki sam zachował się w ramieniu północnym⁷³. Ponadto badania architektoniczne w licu ściany południowej transeptu wykazały, że widoczne tam i opisane przez Wojciechowskiego profilowane węgary nie są pozostałościami okna, lecz bogato profilowanej arkady przejścia. Brak im bowiem rozglifienia i przyłgi na przeszklenie. Ciosowa arkada jest też znacznie szersza od wąskich, lancetowatych okien prezbiterium⁷⁴.

Wsporniki w ramionach transeptu wraz relikwami wysoko umieszczonej arkady otwierającej się w ścianie południowej ponad portykiem wejściowym, wskazują jednoznacznie, że w połowie wieku XIV planowano wbudować w ramionach katedralnego transeptu empory. W kaplicy św. Tomasza Apostoła, w pobliżu wieżyczki schodowej, zachował się aż do wieku XVIII ganek kamienny, stanowiący być może pozostałość empory północnej⁷⁵. Funkcja empor związana była z kultem św. Stanisława, gdyż konfesja miała się znajdować dosłownie pomiędzy nimi, pośrodku skrzyżowania naw. Nie można zapominać, że także w katedrze Hermanowskiej istniały najpewniej empory przy konfesji św. Floriana, a po 1254 i św. Stanisława⁷⁶. Należy też pamiętać, że właśnie przed połową wieku XIV, równocześnie z budową skrzyżowania naw katedralnych rozbierano opodal romański kościół znany pod umownym wezwaniem św. Gereona, z emporami umieszczonymi w ramionach transeptu⁷⁷. Tradycja kształtowania przestrzeni i związanej z nią liturgii może stanowić równie istotną przesłankę do rekonstrukcji, jak i zachowane detale architektoniczne.

⁷¹ Wojciechowski 1900: 142, il. 4 i 5.

⁷² *Ibidem*: 136, 139–141, il. 33.

⁷³ Wsporniki te odpowiadają wielkością i kształtem wspornikom sklepień obejścia prezbiterium. Czyżewski i Walczak 1999: 27–28, przypuszczali, że wsporniki te mogą być pozostałościami sklepień ganku lektorium, które jednakże, jeżeli w ogóle było w katedrze, musiało zgodnie ze swą funkcją wraz z przegrodą chórową rozdzielać chór od nawy, mniej więcej w linii arkady tęczowej. Równocześnie autorzy przytoczyli tekst wizytacji (*ibidem*) wzmiankujący przegrodę chórową, *quo distinguitur chorus a corpore ecclesiae, contra sepulchrum sancti Stanislai*, a więc w miejscu odległym od owych wsporników.

⁷⁴ Badania własne autora prowadzone w związku z konserwacją ścian nawy południowej i transeptu w r. 1995. Wojciechowski (1900: 142) rozróżniał arkady okienne o rozglifionych węgarach z przylgą, od arkad portalowych o węgarach gładkich. Należy zatem przypuszczać, że nie miał dostępu do ściany transeptu od zewnątrz, a opisane relikty znajdują się tam na znacznej wysokości.

⁷⁵ Przybyszewski 1993, nr 347: 162. Czyżewski Walczak 1999: 28, interpretowali ten ganek również jako ewentualną pozostałość lektorium. Też tej przeczy umiejscowienie ganku. Należy przypomnieć, że w wyniku postanowień soboru trydenckiego, lektoria rozbierano powszechnie znacznie wcześniej, już na początku XVII w.

⁷⁶ Przegląd koncepcji rekonstrukcyjnych katedry Hermanowskiej – Tadeusza Wojciechowskiego, Adolfa Szyszko-Bohusza, Klementyny Żurowskiej i własną – przedstawił Pietrusiński 1996: 43–51, il. 2, 3, 66–69. Ostatnio własne rekonstrukcje, również z emporami nad bocznymi nawami, przedstawili Firlet, Pianowski 2000b: 230–233, il. 39–40. Spośród wymienionych autorów jedynie Szyszko-Bohusz nie proponował w swej rekonstrukcji empor nad nawami bocznymi.

⁷⁷ Żurowska 1965; Firlet, Pianowski 1996: 212–217, il. 16–17.

Empora planowana w ramieniu południowym otwierać się miała na zewnątrz bezpośrednio nad wejściowym portykiem wspomnianą wyżej arkadą, której profilowane ciosy są widoczne w licu ściany. Okno (lub raczej może okulus z maswerkiem) mogło być umieszczone wyżej, lecz jego pozostałości zlikwidowano, powiększając wysokie okno w tej ścianie transeptu. Można się domyślać, że wejście na emporę planowano przez wieżową klatkę schodową, umieszczoną w południowo-zachodnim narożu nawy poprzecznej i nawy bocznej, podobną jak zachowana wieżyczka schodowa po stronie północnej. Opisane przez Wojciechowskiego, odsłonięte w trakcie konserwacji dwa, niewielkie ostrołukowe portale – jeden z wieżyczki schodowej przy północnym ramieniu transeptu i drugi w południowej nawie bocznej, przy kaplicy Wazów⁷⁸ – spełniały tę samą funkcję. Mało prawdopodobna jest jego teza, że ten przy kaplicy Wazów miałby być wykorzystywany do okazywania relikwii ręki Biskupa Męczennika [fot. III, X, rys. 24, 25].

Głowę św. Stanisława okazywano przecież w relikwiarzu z galerii emporowej umieszczonej wysoko, pod sklepieniem północnej nawy bocznej, przy kaplicy św. Mikołaja⁷⁹. Należy raczej przypuszczać, że relikwiarz ręki był okazywany w porównywalny sposób, być może w górnej partii okazałej ostrołukowej arkady, zgodnie interpretowanej jako wejście z transeptu do dawnej romańskiej kaplicy św. św. Piotra i Pawła⁸⁰, lub w galerii ponad arkadą głównego wejścia do kaplicy, naprzeciw galerii nad kaplicą św. Mikołaja przy nawie północnej⁸¹.

Przedstawiona wyżej rekonstrukcja empory w południowym ramieniu transeptu, połączonej klatką schodową z kaplicą i otwartej arkadą na zewnątrz, ponad portykiem wejściowym, tłumaczy przeznaczenie wszystkich zachowanych reliktów architektonicznych, chociaż nie wiadomo, czy ją ukończono, ewentualnie kiedy z niej zrezygnowano, powiększając okno południowe transeptu. Koncepcja empory zgodna jest ze wzmiankami źródłowymi dotyczącymi kultu św. Stanisława w tej części katedralnego kościoła⁸². Przy tym dobrze wpisuje się w przekonywająco zasugerowaną przez Paula Crossleya koncepcję o wzajemnych inspiracjach kształtujących architekturę i liturgię związaną z kultem Świętych Patronów Polski i Czech, na Wawelu i na Hradczanach. Crossley dopatrywał się analogii w układzie sakralno-przestrzennym królewskich katedr na Wawelu i na praskim Hradzie, zarówno pomiędzy rytuałami koronacyjnymi tam odbywanymi, jak i pomiędzy przestrzenią

⁷⁸ Wojciechowski 1900: 81, 136, 139–141, il. 33.

⁷⁹ *Ibidem*: 121–129, i ponownie Walczak 1992: 19 i n., przypisali konstrukcję galerii i wprowadzenie rytuału okazywania relikwiarza z głową św. Stanisława dopiero biskupowi Oleśnickiemu. Jednakże ceremonia okazywania tego relikwiarza jest wzmiankowana w źródłach już w roku 1328 (por. Crossley 2001: 60–61).

⁸⁰ Wojciechowski 1900: 142; Crossley 1985: 37–39.

⁸¹ Obecny barokowy portal do kaplicy Wazów (św. św. Piotra i Pawła) składa się z bardzo niskiej arkady wejściowej i nieproporcjonalnie wysokiej nastawy. Od wnętrza kaplicy analogiczna wysoka nastawa osłania wnękę z relikwiami bł. biskupa Prandoty (przeniesione tam z jego grobu w r. 1639). Można przypuszczać, że pierwotna gotycka arkada wejściowa była na tyle wysoka, że mogła mieścić w górnej strefie galerię do okazywania relikwii ręki św. Stanisława, a obecna, niejako dwukondygnacyjna, kompozycja portalu kryje w sobie dawną dwupoziomową konstrukcję. W niedawnych badaniach architektoniczno-wykopaliskowych pod posadzką Kaplicy Wazów (św. św. Piotra i Pawła) nie znaleziono fundamentu domniemanej wieżyczki schodowej. Zatem albo była oparta wspornikowo na trompach, albo, co bardziej prawdopodobne, schody na galerię były przeprowadzone podobnie jak w przeciwległej kaplicy św. Mikołaja, w murze między nawą a kaplicą, który w tym miejscu jest wystarczająco szeroki. Por. Firlet, Węclawowicz 2011.

⁸² Wojciechowski 1900: 130–153. Rożnowska-Sadraei 2003, *passim*; Rożnowska-Sadraei 2008, *passim*.

liturgiczną i architektoniczną obu kościołów⁸³. Wzajemne relacje rozumiał w istocie jako wzajemne inspiracje, albowiem czas gotyckiej przebudowy obu świątyń częściowo się pokrywał.

W roku 1320 Wawel stał się ponownie grodem koronowanego władcy i od tego roku rozpoczęto przebudowę kościoła katedralnego. W roku 1344 praska katedra stała się kościołem metropolitalnym, a trzy lata później zamek hradczański stał się rezydencją cesarską. Crossley wykazał, że umieszczenie konfesji św. Stanisława *in medio ecclesiae*, wraz z otwarciem południowego portalu transeptu ku pałacowi królewskiemu wyprzedziło w czasie analogiczną dyspozycję południowego ramienia transeptu katedry praskiej. Katedralne nawy poprzeczne wraz z portykami południowymi rozplanowano i sukcesywnie wznoszono w podobnym czasie: w Krakowie może już z samym końcem lat czterdziestych, ale nie później niż w pięćdziesiątych XIV stulecia, a w Pradze od lat pięćdziesiątych do połowy lat sześćdziesiątych.

Topografię *sacrum* w przestrzeni gotyckiej katedry w Pradze warunkowała lokalizacja grobu św. Wacława w południowej apsydzie przedromańskiej rotundy św. Wita, obudowanej później południową nawą romańskiej katedry. W tym właśnie miejscu już w połowie wieku XIV Piotr Parler planował czworoboczną kaplicę, a decyzja o jej powiększeniu i tym samym o asymetrycznym zniekształceniu południowego przęsła transeptu zapadła w czasie budowy z inicjatywy samego cesarza Karola IV⁸⁴. Podobnie o nietypowym, ale jakże znaczeniowo nośnym umieszczeniu konfesji św. Stanisława pośrodku przęsła transeptowego zdecydowała jej romańska lokalizacja. Konfesja św. Stanisława była miejscem, gdzie realizowała się podstawowa funkcja kościoła królewskiego – koronacje. Chociaż zachowane *Ordo coronandi regis Poloniae* dotyczy dopiero koronacji Władysława Warneńczyka w roku 1434, historycy są zgodni, że tradycja poszczególnych sekwencji ceremonii i tym samym jej „topografia” w katedrze, mogła wyglądać podobnie już wcześniej⁸⁵.

Przy budowie katedralnego korpusu zdecydowano o pozostawieniu romańskiej kaplicy św. św. Piotra i Pawła, z grobem, gdzie pierwotnie złożono ciało biskupa Stanisława – pustym, ale cieszącym się kultem⁸⁶. Mury tej kaplicy spowodowały zniekształcenie planu południowego przęsła transeptu. Crossley zwrócił uwagę, że w pobliżu ozdobnych katedralnych portali południowych, po wschodniej ich stały analogiczne w swych treściach ideowych królewskie kaplice: w Krakowie – Maryjna, w Pradze – św. Wacława⁸⁷. W istocie w Krakowie przy portyku portalu prowadzącego do katedry z królewskiego pałacu stały po obu stronach dwie znaczące w liturgii kaplice: św. św. Piotra i Pawła z dawnym grobem św. Stanisława i wspomniana Maryjna fundacji królewskiej [fot. III, rys. 25, 26].

⁸³ Crossley 2001.

⁸⁴ Benešová 1994: 25 i n., 40–44; Crossley 2001, *ibidem*. W listopadzie 2003 prof. Robert Bork z University of Iowa omówił w Courtauld Institute of Art w Londynie odnalezione w archiwach wiedeńskich rysunki przypisywane Maciejowi z Arras, przedstawiające symetryczne rozwiązanie południowego ramienia transeptu katedry praskiej. Informację tę zawdzięczałam pani dr Agnieszce Rożnowskiej-Sadraei.

⁸⁵ Gieysztor 1978: 12–13; Crossley 2001, *passim*.

⁸⁶ Podtrzymywali to konsekwentnie: Pietrusiński 1975, Crossley 1985; Crossley 2001 i Rożnowska-Sadraei 2004.

⁸⁷ Crossley 2001: 66–67.

Bez wątpienia zasób treści kształtujących symboliczną, „świętą topografię” praskiej katedry był nieporównywalnie pełniejszy niż w katedrze krakowskiej, gdyż praski skarbiec katedralny był znacznie bogatszy w cenne relikwie męczenników, pozyskane w większości przez Karola w czasie podróży po krajach Rzeszy w roku 1349. Rozmieszczone zostały one przez cesarza i jego doradców w przestrzeni nowej katedry *in modo crucis*: św. Wit w apsydzie, św. Zygmunt w północnym ramieniu transeptu, św. Wojciech we wschodnim przęśle nawy głównej (niedokończonej) i św. Wacław w południowym ramieniu transeptu. Pośrodku, w miejscu przecięcia osi, umieszczono ołtarz Matki Boskiej i sarkofag dla Karola IV. Przed wejściem do kaplicy św. Wacława ołtarz Krzyża św. z relikwiami otrzymanymi od papieża przypominał, że patron Czech poniósł śmierć wzorem Świętych Męczenników jako *Alter Christus*⁸⁸.

W krakowskiej katedrze *topographia sacra* ograniczała się w zasadzie jedynie do relikwii św. Stanisława rozmieszczonych w trzech wspomnianych wyżej miejscach: konfesji, kaplicy św. św. Piotra i Pawła oraz kaplicy św. Mikołaja. Pozostałe cenne relikwie m.in. część drewna Krzyża Świętego, relikwie Gwoździa z Krzyża Świętego, szczeka św. Jana Chrzciciela⁸⁹ i czaszka św. Floriana, uczestniczyły w ceremoniach procesyjnych, wystawiane były na ołtarzu głównym, ale nic nie wiadomo, aby zostały wykorzystane w kształtowaniu przestrzeni królewskiego kościoła koronacyjnego i królewskiej nekropolii.

Rozważania porównawcze dotyczące skrzyżowania naw wawelskiej katedry należy jednak poszerzyć poza katedrę praską. Najbardziej trafne będzie porównanie owego *ostium maius* – królewskiego portalu do wawelskiej katedry w południowej ścianie transeptu – z zachodnim wejściem do norymberskiego kościoła pw. Najśw. Panny Marii (*Frauenkirche*), reprezentacyjnej fundacji cesarskiej rozpoczętej w roku 1349. Wysunięty przed elewację trójarkadowy portyk wejściowy stanowi tam zarazem podstawę niewielkiej, wielobocznej kaplicy pw. Archanioła Michała otwartej emporową arkadą do wnętrza nawy. Norymberski kościół pw. Najśw. Marii Panny pełnił funkcję dworskiej kaplicy cesarskiej. Przechowywano tam najcenniejsze relikwie, a spektakularnym wydarzeniem była publiczna prezentacja na owej emporze cesarskich klejnotów koronacyjnych w roku 1361.

Bez wątpienia koncepcja rozwiązania południowego wejścia do wawelskiej katedry kształtowała się w orbicie cesarskich fundacji realizowanych przez Karola IV, aczkolwiek z braku możliwości precyzyjnego datowania poszczególnych etapów budowy, zarówno w Norymberdze, jak i w Krakowie i Pradze, trudno ustalać kierunki wpływów. Inspiracje były zapewne wzajemne i jak słusznie podkreślił Crossley, dotyczyły nie tylko geometrii form architektonicznych, lecz całego rytuału.

⁸⁸ Na ikonografię przedstawień figuralnych w przestrzeni praskiego chóru katedralnego pierwszy zwrócił uwagę Jaromil Homolka już w roku 1978, a po latach jego spostrzeżenia ponownie przytoczyła Barbara Baumüller 1994. Ostatnio Paul Crossley w szeregu publikacji analizował ikonografię katedry praskiej na szerszym tle porównawczym: Crossley 1999; 2000; 2001.

⁸⁹ Relikwie Krzyża Świętego pozyskał Kazimierz Wielki w trakcie wyprawy na Ruś, relikwię Gwoździa otrzymał dopiero Jagiello od papieża. Nie jest znana proveniencja wymienianej przez Długosza „szczęki Jana Chrzciciela”. O przypuszczeniach w tej mierze por. Węclawowicz 2000b.

Ramy architektoniczne były dla liturgii ważne, ale niejako drugoplanowe, dlatego formalna analiza porównawcza nie wskaże bezpośrednich podobieństw. Wszystkie trzy opisane realizacje powstały od schyłku lat czterdziestych do roku 1364. Nieprzypadkowo zbiega się to w czasie wizytami Karola IV w Krakowie w roku 1343 i ponownie po 20 latach – w 1363. Rozwijając powyższe spostrzeżenia Paula Crossleya należy jednak podnieść pierwszeństwo cesarskiej fundacji w Norymberdze, której portyk wejściowy z emporową kaplicą mógł inspirować rozwiązanie wejścia południowego do wawelskiej katedry. Odsłonięte przez Odrzywolskiego opisane wyżej relikty – węgary arkady, wspornik sklepienia, wejście do wieżyczki schodowej – nie pozwalają jednak stwierdzić, w jakim zakresie ten zamiar zrealizowano, ani na którym etapie i dlaczego realizację przerwano.

Transept katedralny i korpus kończono sukcesywnie aż do konsekracji w roku 1364. Budowa utraciła jednak pierwotny rozmach. W czasie prac nad transeptem w połowie wieku XIV zmieniano koncepcję i to, jak się wydaje, dwukrotnie. Opinie badaczy są podzielone⁹⁰. Oś korpusu nawowego przelamano względem osi prezbiterium na południe, dostosowując się do istniejących wież romańskich, które chyba dopiero wtedy, po połowie wieku XIV, zdecydowano się pozostawić i nadbudować. W filarach międzynawowych powtórzono system przyporowy prezbiterium, lecz zredukowany, bez wnęk w ścianach strychowych, ale z powiększonymi względem filara przyporami. Ponad filarami w ścianie nawy głównej wstawiono nisze baldachimowe z figurami. Paul Crossley wykazał, że tak unikatowe w ścianach arkadowych rozwiązanie przejęto z ówczesnego kościoła Mariackiego⁹¹. Nieco wcześniej, przed rokiem 1340, figuralne nisze baldachimowe ozdobiły filary halowego chóru katedry wiedeńskiej. Obecność w Krakowie warsztatu kamieniarskiego z Wiednia opisano już parokrotnie na przykładzie kamieniarki kościoła Mariackiego⁹². Krzysztof Czyżewski i Marek Walczak opisali szczegółowo owe architektoniczne baldachimy w katedralnej nawie, potwierdzając ich wiedeńską proveniencję warsztatową⁹³.

Pomimo powielania dyspozycji ściany prezbiterialnej i rozrysowania prezbiterialnej dekoracji *rayonnant*, korpus nawowy katedry jest jednak w wyrazie stylowym odmienny od partii wschodniej. Kończony był przez różne grupy muratorów, gdyż widać w nim zarówno wiedeńskie motywy warsztatowe, jak i maswerki charakterystyczne dla praskiego warsztatu Macieja z Arras. Elewacja zachodnia natomiast, z gładką okładziną kamienną i z wielobocznym okulusem⁹⁴, nie znajduje precedensów w Krakowie, a swoim surowym wyrazem przypomina kościoły fundacji Kazimierza Wielkiego, tzw. ekspiacyjne, wznoszone po połowie wieku XIV m.in. w Stopnicy i Wiślicy.

⁹⁰ Wojciechowski 1900; Pietrusiński 1975; Crossley 1985; Węclawowicz 1993; Węclawowicz 1999.

⁹¹ Crossley 1985: 74.

⁹² Węclawowicz 1985; Wlattnig 1992; Węclawowicz 1994; 1996: 194–195.

⁹³ Czyżewski, Walczak 1999: 31–33.

⁹⁴ Nie wiadomo, czy ów dwunastoboczny okulus był kiedykolwiek, przed połową wieku XIX wypełniony maswerkami. Surowe formy okienek strychowych sugerują, że warsztat wykańczający ścianę zachodnią ich nie stosował. Dlatego nazwa okulus wydaje się tu bardziej właściwa niż rozeta.



Nowa katedra, budowana od roku 1320 do 1364, wpisała się czytelnie w restytucję monarchii podjętą przez ostatnich Piastów. W ciągu owych czterdziestu czterech lat w ceglano-kamiennej strukturze zapisywały się kolejno coraz to nowe kontakty polityczne króla i biskupów, które, co istotne, można odczytać w formach architektonicznych.

Budowę rozpoczęto wykorzystując pozostałości niedokończonej inwestycji biskupa Muskaty, widoczne w detalach odwzorowanych z kościoła klasztorного w Sedlcu. Koncepcję przestrzenną przejęto jednak z odległego, ale również cysterskiego kościoła klasztorного w Salem.

W drugiej fazie pojawił się cytat – triada ostrołukowych płycin z wieżowych przęseł katedry strasburskiej, który został powielony w każdym przęśle wawelskiej katedry i zdecydował o wyrazie plastycznym całego wnętrza. Strasburg i Salem leżały przy drogach prowadzących z Krakowa do papieskiego Awinionu, którymi często podążały królewskie i biskupie poselstwa w trudnych latach umacniania suwerennej państwowości przez Władysława Łokietka.

Dwudział ściany wschodniej chóru, a zapewne i głęboko cięta, plastyczna kamieniarka zworników sklepień prezbiterium, dokumentują bliskie kontakty wawelskiego dworu ze spowinowaconą dynastią andegaweńską panującą w Budzie.

W dziejach politycznych i artystycznych Europy Środkowej ważnym wydarzeniem było objęcie cesarskiego tronu przez króla Czech Karola z dynastii luksemburskiej. Jego dwukrotne wizyty w Krakowie inspirowały Kazimierza Wielkiego do wzbogacenia inwestycji katedralnej o formy i treści bliskie fundacjom w Norymberdze i Pradze, a związane z rozbudowanym ceremoniałem dworskim i kultem relikwii. Niewykluczone, że wymiana koncepcji była wzajemna. Natomiast nisze baldachimowe przy ścianach nawy głównej, przypominające w szczegółach detale z katedry w Wiedniu, świadczą o znanych skądinąd bliskich kontaktach króla Kazimierza z Mikołajem Wierzyńkiem Starszym, który sprowadził kamieniarzy z wiedeńskiego warsztatu katedralnego do dekoracji prezbiterium kościoła Mariackiego.

Po przeszło stu latach od wskazania przez Tadeusza Wojciechowskiego na kościół klasztorный w Salem, jako wzór systemu filarowo-przyporowego dla wawelskiej katedry i kościołów bazylikowych Krakowa, można przedstawić porównawczo całą sekwencję uzasadnionych historycznie porównań kolejnych etapów budowy prezbiterium i naw katedralnych, z równolegle prowadzonymi realizacjami w najważniejszych środowiskach artystycznych Europy Środkowej w drugiej i trzeciej ćwierci wieku XIV.

Katedralne patrocinia i relikwie a krakowskie mity początku

W analizie zjawisk kulturowych średniowiecza niezwykle przydatne są kategorie czasoprzestrzeni, stymulujące ludzką świadomość i w rezultacie kreacje artystyczne. Kategorie czasu i przestrzeni są odrębne, ale w istocie ściśle ze sobą powiązane i wzajemnie uzależnione. To właśnie za ich pośrednictwem człowiek średniowiecza postrzegał rzeczywistość i składał w całość obraz świata¹.

Podstawą doświadczania przestrzeni przez człowieka jest jej antropocentryczne postrzeganie. Percepcja dokonuje się zawsze z punktu środkowego, własnego. W religijnym przeżywaniu rzeczywistości każdy „środek” jest zarazem przejawem obecności *sacrum*² w przestrzeni i odwrotnie, albowiem świętą przestrzeń można konstruować. „Centrum” jako najbardziej nasycone świętością, wyznacza środek obszaru uporządkowanego, własnego. Ustanawianie owego centrum buduje podstawę harmonijnego widzenia wszechświata. Wyobrażeniowe centrum świata (i każde „centrum” w ogóle) jest zatem miejscem hierofanicznym, gdzie ujawnia się *sacrum* i jednocześnie miejscem mediumicznym (tzw. punktem mediacji), łączącym rozdzielone strefy wszechświata. W takim miejscu możliwe staje się otwarcie się człowieka zarówno ku górze – do świata boskiego, jak i ku dołowi – do świata zła i śmierci³.

Przestrzeń przeżywana, kreowana mentalnie, nie jest ciągła i jednorodna. Jej percepcja bywa możliwa w ścisłym związku z dopełniającą ją fabułą, gdzie każdy wymiar i kierunek mają swoją specyficzną wartość. Miejscem najbardziej uprzywilejowanym jest centrum, a najmniej – obszary peryferyczne, umownie – „granice”. Centrum jako najbardziej nasycone świętością, wyznacza środek obszaru własnego, uporządkowanego. Granice oznaczają kres świata znanego, bezpieczne-

¹ Guriewicz 1976: 17–21, 28 i n.

² Termin *sacrum* używamy tu w znaczeniach wypracowanych przez fenomenologię religii i antropologię kultury, tzn. uniwersalistycznie i w całej jego złożoności. *Sacrum* pociągające i przerażające zarazem (Otto 1917) funkcjonuje w opozycji do *profanum*. Obrzęd konsekracji, hierofania przekształcają każde miejsce i każdą rzecz w *sacrum* przy ich pozornej niezmienności (Eliade 1970, także Durkheim 1912, Van der Leeuw 1956).

³ Eliade 1970: 61–96; 1992: 25–39; 1993: 354–370; Czarnowski 1959, III, *passim*.

go, uporządkowanego, poza którym rozciąga się tylko chaos. Cechą miejsc granicznych jest ich ambiwalencja oraz zaburzenie wszelkiego porządku, a tym samym pojawiają się tam możliwości dokonania wartościującej przemiany⁴.



Przestrzeń przeżywana średniowiecznego Krakowa składa się z miejsc jakościowo zróżnicowanych: skał wawelskiego wzgórza, rozlewisk Wisły oraz otaczających wzniesień. Poszczególne miejsca ujawniają swe cechy i funkcje tylko w opozycji do innych, sąsiednich. Dopiero analiza całości struktury ujawnia jej wewnętrzny porządek: jej „centrum” i „granice”.

Akt stworzenia krakowskiego świata dokonał się na Wawelu przy smoczej skale. Biskup Wincenty zwany Kadłubkiem opisał to u schyłku wieku XII jednoznacznie i szczegółowo, zgodnie ze schematem kosmogonicznych mitów. Owa smocza skała, czyli wawelskie wzgórze stała się, a właściwie ustanowiona została słowami zapisanymi przez Kadłubka i jego kontynuatorów – franciszkanina Dzierzwę i kanonika Długosza – centrum stworzonego świata. Stąd dookoła mógł rozwijać się harmonijnie i bezpiecznie Kraków. Tu na Wawelu będzie koncentrowało się i ujawniało szeroko rozumiane *sacrum*. Pokonanie smoka – synonimu zła i chaosu, stworzyło tzw. centrum uprawnione. Kainowa zbrodnia syna Kraka wymagała jednakże cyklicznego odnawiania owych uprawnień, nasycania świętością.

Sacrum smoczej skały przejawiało się dla Długosza w kolejnych warstwach znaczeniowych. Tu przecież „od samego początku” była siedziba księcia i jego następców. Tu ustanowiono biskupią siedzibę, tu składano relikwie Świętych Pańskich, a przede wszystkim ciało św. Stanisława Biskupa Męczennika – patrona Polski. Tu wreszcie na początku wieku XIV ustanowiono siedzibę królów Polski. Tu ich koronowano i tu składano do grobu⁵.

Wawel – najwyższe wzniesienie aglomeracji krakowskiej osadniczej, tworzy nierozzerwalną całość jako twór natury i ludzkich działań. Oba aspekty są wzajemnie powiązane i wzajemnie się inspirujące. Wyniosłe, skaliste wzgórze wynurzające się z rozlewisk wiślanych, od wieków predysponowało swoją sylwetą i strukturą do kumulacji znaków wielorako przejawiającego się *sacrum*. Zwycięstwo Kraka – prawodawcy nad smokiem i założenie miasta na smoczej skale zapowiadało późniejsze zwycięstwo chrześcijaństwa nad pogaństwem, nadając miastu wstecznie odczytywany, uprawniony sens⁶.

⁴ *Ibidem*. Spostrzeżenia Mircei Eliadego o znaczeniach „centrum” i „granic” referował obszernie po raz pierwszy w polskiej literaturze Kalinowski 1965: 7–8, później przede wszystkim Banaszkiewicz 1979, *passim*, oraz Bylina 1999: 72 i krótko Wojciechowska 2001: 509.

⁵ Długosz, *Roczniki*, I, 1961, *Chorografia*.

⁶ Taką interpretację proponuje Deptuła 1999: 232–233, 242–243.

Legendy z *Kronik* Kadłubka i Długosza eksponowały archaiczny, przedchrześcijański początek wawelskiego centrum, którego ranga trwała nadal w czasie chrześcijańskim. Aż do ofiary św. Stanisława brak mu było jednak niezbędnego potwierdzenia. O fundacji katedralnego kościoła i nadania mu wezwania – najpewniej od razu św. Wacława – nie zachowały się bezpośrednie przekazy⁷. Ważny fakt sprowadzenia na Wawel relikwii św. Floriana został skomentowany przez Kadłubka wręcz lakonicznie. Intencje i skutki tego wydarzenia należą już do historiograficznych spekulacji⁸. Tym bardziej milczące są źródła materialne, tj. relikty blisko dziesięciu najstarszych świątyń. Cel ich fundacji należy rozważać w kontekście ikonografii przestrzeni Wawelu, wyodrębniając siedem świątyń podporządkowanych kościołowi katedralnemu lub zespołowi katedralnemu⁹. Objawienie św. Jana wyjaśnia znaczenia liczby siedem:

„A obróciwszy się ujrzałem siedm lichtarzów złotych,
a pośrodku siedmi lichtarzów podobnego Synowi Człowieczemu.
[...] a miał w swej prawej ręce siedm gwiazd,
a z ust jego miecz z obu stron ostry wychodził,
a oblicze jego jako słońce świeci w swej mocy.
I włożył prawą rękę swoją na mnie mówiąc: Nie bój się!
Jam jest pierwszy i ostateczny.
I żywy byłem i umarły a oto jestem żywiący na wieki wieków.
I mam klucze śmierci i piekła [...].
Siedm gwiazd są Aniołami siedmi kościołów,
a siedm lichtarzów są siedm kościołów”¹⁰.

Cytat ten literalnie przywołujący siedem kościołów Azji na wzór siedmiu kościołów Jerozolimy, jak i inne fragmenty Apokalipsy okazujące siedmiokrotność w kolejnych wizjach, inspirowały fundacje cesarza Konstantyna w Rzymie i Bizancjum. Siedem kościołów „ziemskiej” Jerozolimy: Martyrium, kościół Matki Boskiej przy Sadzawce Owczej, kościół św. św. Kosmy i Damiana, kościół św. Mądrości, kościół przy Siloe, św. Syjon i Baptysterium wraz z naczelną

⁷ Jest całkiem prawdopodobne, że to Chrobry zdecydował o wawelskim patrocinium katedralnym przez pamięć swej matki i w jego zamiarach kult ten miał łączyć Polskę i Czechy pod jego zresztą panowaniem, czemu dał wyraz sięgając po Pragę w roku 1003. Por. Kozłowska-Budkowa 1960; Labuda II, 1988: 344–350; 1994: 83, 90–91, przyp. 40. Ostatnio do tematu powrócił Pianowski 2004, stawiając za Kozłowską-Budkową ponownie pytanie o patrocinium św. Wacława, które związał z kolejnym nowo odkrytym pod katedrą, najstarszym kościołem na Wawelu.

⁸ Ostatnio wyczerpująco Dalewski 1996: 73–85, 88; a z dawniejszej literatury por. Dobrowolski 1923a: 26–28; 1923b.

⁹ Kalinowska 1991: 313–314. Por. wyżej rozdz. *Podwójna katedra pierwszych Piastów*.

¹⁰ Ap. I, 12–20.

Bazyliką z rotundą Anastasis, były punktem wyjścia do symbolicznych wyobrażeń i interpretacji¹¹. Zgodnie z powszechną zasadą *per visibilia ad invisibilia* i *per terrestria ad coelestia*, poczynawszy od Honoriusza z Autun i Bernarda z Clairvaux, w mniszach klasztorach i kanonickich monasteriach katedralnych, liturgia uwielbienia Boga – przywoływała liturgię Niebiańskiej Jerozolimy¹².

Wczesnopiastowską wizję wawelskiego wzgórza budowano sięgając najpewniej do opisanych obrazów i symboli zawartych w Apokalipsie. Przy tym rozmach działań fundacyjnych w Krakowie nie miał precedensów w Poznaniu i Gnieźnie pierwszych Piastów i może być porównywany z praskim Hradem Przemysłodów, a nawet z cesarskimi pfalzami. Bez względu na chronologiczne wątpliwości, które świątynie wawelskie wiązać można ewentualnie z okresem czeskiego wladztwa w wieku X, a które można przypisać Bolesławowi Chrobremu, Mieszkowi II, jego synowi Kazimierzowi i wnukowi Bolesławowi, kolejne fundacje wzmacniały *sacrum* wzgórza, zapewniały biskupowi ordynariuszowi i panującemu księciu ideowe wsparcie, w przekonaniu ich samych i ich poddanych [rys. 1]¹³. Cykliczne obrzędy procesyjne odnawiały sakralizację Wawelu. W takich chwilach całe wzgórze stawało się świątynią a kościoły i kaplice – ołtarzami.



Rozważania o ikonografii architektury podwójnego zespołu katedralnego na Wawelu, najpewniej już od roku tysięcznego złożonego z dwu świątyń i baptysterium, są kłopotliwe z braku relikwów umożliwiających kompletną rekonstrukcję najstarszych faz oraz braku pewnych przekazów o ich fundatorach i patronach, poza jednym – św. Wacława [rys. 2–3]. Dopiero wzniesiona na przełomie wieków XI i XII katedralna bazylika, zwana tradycyjnie Hermanowską, jest jednoznacznie rekonstruowana przestrzennie i identyfikowana w źródłach pisanych. Była świątynią trójnawową, bazylikową, z emporami ponad nawami bocznymi. Spośród wielu sugestii najbardziej prawdopodobna jest teza, że fundatorem był Bolesław Szczodry u schyłku swego panowania, ale konsekracja nastąpiła dopiero przeszło sześćdziesiąt lat później w Wielkanocny Poniedziałek roku 1142¹⁴. Zwraca uwagę dwuchórowy układ przestrzenny, albowiem ponad zachowaną do dziś kryptą św. Leonarda znajdował się chór zachodni z apsydą, ujęty po bokach dwiema czworobocznymi wieżami, również częściowo zachowanymi. Chór wschodni, podobnie jak zachodni, był podwyższony dzięki umieszczonej pod nim krypcie. Dwa wejścia przy wieżach od strony zachodniej poprzedzone były obszernym atrium. Program przestrzenny pozwala na rekonstrukcję

¹¹ Kobieliński 1989: 55, 79–84, il. III i 3.

¹² *Ibidem*.

¹³ Labuda 1988 II: 370 i n. za niewątpliwych fundatorów licznych kościołów na Wawelu uznał Mieszka II i Rychezę, którzy ponadto mieli tam rozwinąć kult relikwii sprowadzonych z Kolonii. Wcześniej Feliks Kopera i Adolf Szyszko-Bohusz rolę tę przypisywali Kazimierzowi Odnowicielowi (*ibidem*: 376).

¹⁴ *Kalendarz krakowski* [w:] MPH, II: 919.

co najmniej czterech ołtarzy: dwu w kryptach i dwu w apsydach. W obu kryptach czczono relikwie: w zachodniej św. Leonarda, a we wschodniej zapewne św. Wacława. Przed stu laty Tadeusz Wojciechowski domyślał się w apsydzie zachodniej ołtarza Najśw. Salwatora a Najśw. Marii Panny w apsydzie wschodniej. Tak tłumaczył obecność krucyfiksów w kolejnych głównych ołtarzach katedralnych zachowanych z wieków XVI i XVII [rys. 4, 5]¹⁵.

W jedynym jak dotychczas monograficznym artykule o katedrze Hermanowskiej, Jerzy Pietrusiński referował dwojakie, wzajemnie się uzupełniające treści kościołów dwuchórowych. Chór zachodni, w analogii do tzw. masywów zachodnich, służyć miał liturgicznej sakralizacji idei władzy oraz wiązać się z komemoracją zmarłych fundatorów. Nazwał zatem chór zachodni królewskim, gdyż według jego hipotezy, fundatorem miałby być koronowany w roku 1076 Bolesław Szczodry¹⁶. Można się domyślać, że przeciwległy, wschodni chór był biskupim. Według Pietrusińskiego, murowana komora grobowa w krypcie św. Leonarda pierwotnie miała być przeznaczona dla Bolesława Szczodrego, ale blisko czterdzieści lat po jego wygnaniu zamysł ten zdezaktualizował się i pochowano tam biskupa Maura¹⁷. Podobnie rozumował przed stu laty Tadeusz Wojciechowski, przypisując obu przeciwstawnie położonym chórom treści książęce (*regnum*) i biskupie (*sacerdotium*). Przypuszczał nawet, że w chórze zachodnim ponad sklepieniami krypty św. Leonarda, czyli pod posadzką dzisiejszej nawy głównej, mogły jeszcze przetrwać dawne pochówki książęce z wieków XII i XIII¹⁸.

Dwuchórową bazylikę katedralną wzniesiono u schyłku wieku XI także w Pradze. Układ przeciwstawnych apsyd był interpretowany przez badaczy czeskich podobnie, jako rozdzielenie władzy królewskiej i władzy biskupiej, gdyż w krypcie wschodniej rzeczywiście odnaleziono pochówki biskupie, a w krypcie zachodniej osób świeckich, m.in. księcia Borzywoja II¹⁹. Niestety, w Krakowie z braku źródeł i braku możliwości badawczych, musimy poprzestać na hipotezach²⁰.



¹⁵ Wojciechowski 1900, rozdz. X, zwłaszcza: 57–61. Jeżeli istotnie konsekracji dokonano w Poniedziałek Wielkanocny roku 1142, to domniemany ołtarz pw. Najśw. Salwatora powinien znajdować się raczej we wschodniej apsydzie. Wskazuje na to także patron wschodniej krypty – św. Wacław – rozumiany jako *Alter Christus*. Natomiast jeśli chór zachodni w ślad za Jerzym Pietrusińskim (por. niżej oraz Pietrusiński 1996) można rozumieć jako chór książęcy czy wręcz królewski, to wezwanie Maryjne byłoby tu całkowicie uzasadnione.

¹⁶ Pietrusiński 1996: 43–105, passim.

¹⁷ *Ibidem*: 88–89, 92.

¹⁸ Wojciechowski 1900: 216.

¹⁹ M.in. Merhautová 1994: 22 a ostatnio Kuthan, Royt 2011.

²⁰ W czasie prac konserwatorskich przy sklepieniach w krypcie św. Leonarda, prowadzonych w latach międzywojennych przez Adolfa Szyszko-Bohusza, a przed kilku laty przez Międzywydziałowy Instytut Konserwacji i Renowacji Dzieł Sztuki, nie natrafiono powyżej wysklepków na pochówki.

W tekście kroniki biskupa Kadłubka owo miasto Kraka na wawelskiej skale jawi się, dzięki zespołowi świątyń, jako ziemską Jerozolima lub Nowy Rzym. Następcami Kraka na smoczej skale uczynił on wszystkich znanych mu władców przedpiastowskich i piastowskich²¹. Jego wyobrażenia o wawelskich „uprawnieniach” utwierdziło sprowadzenie przez biskupa Gedeona relikwii św. Floriana do katedralnego kościoła. Niektórzy historycy słusznie łączyli ten akt z rywalizacją Kazimierza Sprawiedliwego z Mieszkim Starym. Wcześniej bowiem, w roku 1177 Kazimierz zajął Kraków, lecz Mieszko jeszcze wtedy dzierżył Gniezno – *omnium apud Lechitas metropolis*²². Tamtejsze relikwie św. Wojciecha zapewniały legitymację władzy senioralnej wśród piastowskich książąt. Toteż dwa lata później, kiedy Kazimierz zajmując Gniezno dopełnił zwycięstwa, Kadłubek mógł go już nazwać *monarchus Lechiae*²³.

Jednakże sytuacja księcia Kazimierza zmieniła się dramatycznie po utracie Gniezna w roku 1181. Podjął zatem raptowne starania o wzmocnienie wawelskiego centrum sprowadzając relikwie męczennika dające podobne uprawnienia krakowskiej katedrze diecezjalnej, jak gnieźnieńskiej metropolitalnej²⁴. Biskup Gedeon istotnie uzyskał relikwie św. Floriana w roku 1184, które na wzór Świętowojciechowych złożył *in medio ecclesiae cathedralis*²⁵. Uzyskał też bullę papieską, dającą biskupom krakowskim na synodach pierwsze miejsce i pierwszy głos po metropolicie oraz prawo konsekracji nowego arcybiskupa gnieźnieńskiego – namiastkę uprawnień koronacyjnych²⁶. Niewykluczone, że równoległe z planami utrzymania senioratu, książę pragnął także zainicjować kult dynastyczny św. Floriana²⁷.

Wawelski kult św. Floriana okazał się ledwie epizodem, gdyż polityczna przyczyna translacji relikwii męczennika zdezaktualizowała się po nagłej śmierci księcia Kazimierza w roku 1194. Rozbudowany kult, obchodzony początkowo w całej diecezji jako *festum fori* z oktawą, nie stał się nośnikiem treści ogólnokrajowych, zszedł do rangi lokalnej. Jeszcze w roku 1220 biskup Iwo Odrowąż wydał dokument „przy ołtarzu św. Floriana” w kościele katedralnym²⁸, ale w ciągu wieku XIII kult osłabł, a w następnym stuleciu biskupi Nanker i Wysz obniżyli jego rangę litur-

²¹ Kürbis 1976a. Malicki 1989: 46 i n. niepotrzebnie tłumaczył to zamysłami politycznymi autora *Kroniki* – wspierania Kazimierza Sprawiedliwego i koniecznością uzasadnienia przy tym nadrzędnej roli grodu krakowskiego, gdyż Kadłubek równocześnie wyraźnie eksponował metropolitalną rolę Gniezna. Por. Kadłubek *Kronika*: 397–398.

²² *Ibidem*: 397.

²³ *Ibidem*: 398.

²⁴ Dobrowolski 1923a: 18–19. Ostatnio obszernie Dalewski 1996: 73 i in., 88 i n.

²⁵ Wojciechowski 1990: 94–96 uważał, że środkiem kościoła było wschodnie przęsło nawy Hermanowskiej katedry, przed przegrodą chórową. Por. też Dobrowolski 1923a: 30. O gnieźnieńskiej konfesji św. Wojciecha por. Sokołowski 1964; Świechowski 1969; Świechowska, Świechowski 1970, ostatnio Janiak 2001: 152 i n. oraz Janiak 2003: 75, 81, 90. Według Janiaka (2003, przyp. 19) ważnym wzorem dla polskich realizacji mogła być konfesja św. Stefana wystawiona pośrodku katedry w Szekesfehérvár w r. 1083. O znaczeniu miejsca „pośrodku kościoła” por. Wojciechowski 1990: 95, a także szerzej Oswald 1969.

²⁶ Bullę odebrał biskup Pełka, następca Gedeona, przy swej konsekracji w Weronie. Por. *Rocznik Kapituły Krakowskiej*, [w:] MPH s.n., V: 65; KDKK, I, nr 3; Dobrowolski 1923a: 8–13, 24–28.

²⁷ Dobrowolski 1923a: 33 i n.; Dalewski 1996: 88.

²⁸ KDM II, nr 385: 27–28; Dobrowolski 1923a: 47.

giczną²⁹. Dopiero statuty synodalne biskupa Oleśnickiego z roku 1436, w których mianował on św. Floriana jednym z czterech patronów Królestwa ożywiły kult i ceremonie ku jego czci³⁰. Procesje z Wawelu do kolegiaty odbywane w święto patronalne przetrwały bowiem do końca czasów nowożytnych.



Na przełomie wieków XII i XIII kilkunastoletni okres rządów czeskich w Krakowie wypełnił wawelskie „centrum”, a ściślej wawelski zespół katedralny, nowymi treściami. Odsłonięte przez archeologów reliktory fundamentów wielobocznego chóru katedralnego, rozpoczętego najpewniej przez biskupa Muskatę około roku 1300, zwracają uwagę nie tylko rozmachem inwestycji i klasycznym typem architektonicznym z promienistym układem siedmiu kaplic obejścia³¹, ale przede wszystkim treściami ideowymi, które pojawiły się w określonym kontekście wydarzeń historycznych.

Każdy kościół w Europie budowany na wzór klasycznej katedry francuskiej był bowiem „kościółem królewskim”³². W owym czasie, aż do roku 1344 Praga nie była siedzibą metropolii kościelnej. Prawo koronacji i udzielania inwestytury przysługiwało arcybiskupowi mogunckiemu. Na praskim Hradzie górowała romańska katedra dwuchórowa. Funkcję królewskich kościołów pełniły ówczesnie wznoszone monumentalne świątynie cysterskie, przede wszystkim w Sedlcu koło Kutnej Hory i w Zbrasławiu pod Pragą³³.

Jednakże w roku 1300 koronowany w Gnieźnie Wacław II zyskał nowy kraj i metropolię kościelną. Bez wątpienia za aprobatą króla, a może nawet z jego inicjatywy, biskup krakowski Jan Muskata przebudowując swoją katedrę chciał jej nadać królewskie znamię. Miał to być pierwszy w rozległym państwie czesko-polskim kościół katedralny klasycznego typu – z chórem wielobocznym, z obejściem i wieńcem kaplic. Wawelską katedrę predysponowało do tej roli stare patrocinium św. Wacława, protoplasty dynastii Przemyślidów, świętego patrona króla, jego syna i całego Królestwa Czeskiego. Świętowacławowe „centrum” wawelskie w zamiarach króla i biskupa ordynariusza zawierało ambicje polityczne obejmujące dwa rozległe kraje, a uwzględniając władztwo Wacława III na Węgrzech – niemal całą Europę Środkową. Syn Wacława II przyjął bowiem koronę św. Stefana. Jego podkanclerzym został na krótko właśnie Muskata³⁴. Takie treści wymagały

²⁹ Dobrowolski 1923a: 71–75.

³⁰ Zachorowski 1915; Dobrowolski 1923a: 93–94.

³¹ Rekonstrukcje: Pianowski 1998; Węclawowicz 1998: 412, il. 3; Węclawowicz 1999: 6, il. 1; szczegółowa – Firlet, Pianowski 2000b, tabl. II, il. 44.

³² Por. wyżej rozdz. *Królewska katedra Wacława II...*

³³ Kuthan 1994: 45–46; Kuthan 1995: 165–178; Benešovska 1996.

³⁴ O Muskacie por. wyżej rozdz. *Królewska katedra Wacława II...*

właściwej oprawy architektonicznej, przywołującej królewskie kościoły Europy Zachodniej, bogate w najświetniejsze relikwie Chrystusowe i Maryjne pozyskane przez królów francuskich w Bizancjum i Ziemi Świętej. Jednakże kilkunastoletni epizod rządów czeskich na Wawelu nie zdołał utrwalić się materialnie w przebudowie kościoła katedralnego. Rewitalizowany przez Muskatę kult św. Wacława ustąpił szybko rozwijającemu się kultowi św. Stanisława.



Kult św. Stanisława rozwijał się żywo już od kanonizacji potwierdzając uprawnienia wawelskiego centrum. Katedralny kościół z dotychczasowego odbiorcy relikwii stał się ich dawcą³⁵. W roku 1254, w trakcie uroczystości kanonizacyjnych w Krakowie rozdano biskupom diecezji polskich relikwie Świętego Patrona: „Zgromadzeni biskupi podnieśli z grobu kości św. Stanisława [...] a obmywszy je winem [...] rozdzielili między kościoły katedralne oraz inne znaczniejsze kolegiaty, kościoły klasztorne i parafialne. Część ich jednak, a to g ł o w a , r ę c e i znaczniejsze członki wraz z prochami Świętego pozostały w krakowskiej katedrze” [podkr. T.W.]³⁶.

Symboliczne znaczenia tej ceremonii są jednoznacznie czytelne. Rola krakowskiej katedry została dobitnie podkreślona. Zasięg kultu i politycznego oddziaływania Krakowa, a zarazem oddziaływania wawelskiego centrum dokumentował poczet przybyłych książąt i biskupów: „przybyli książę wielkopolski i poznański Przemysław, książę kujawski i łęczycki Kazimierz, książę mazowiecki Siemowit, książę opolski Władysław, [a także] arcybiskup gnieźnieński Fulko, nuncjusz apostolski Opizo, biskup wrocławski Tomasz, włocławski Wolimir, płocki Andrzej, ruski Gerard i litewski Wit”³⁷.

Nie przybyli natomiast biskupi: chełmiński, lubuski, kamieński i poznański. Nie przybyła także znakomita większość książąt śląskich³⁸. Tam już wawelskie centrum nie oddziaływało.

Dopiero spełnienie zapowiedzianego w *Żywotach* cudu zespolenia kraju, potwierdzonego koronacją Łokietka w roku 1320, uwiarygodniło wawelski patronat św. Stanisława. Dwu wcześniejszych koronacji – Przemysła II i Wacława II – nie interpretowano jako oczekiwanego przez Wincentego z Kielczy odrodzenia Królestwa³⁹. Obie odbyły się w Gnieźnie, w sanktuarium św. Wojciecha, a przy tym władza obu monarchów okazała się nietrwała. Wincenty z Kielczy

³⁵ Zwrócił na to uwagę Rajman 2002: 18.

³⁶ Długosz, *Roczniki* IV, ks. VII: 118 i n.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Dobrzeński 1979: 556.

³⁹ Co prawda napis na pieczęci majestatycznej Przemysła II głosił: „Sam Wszechpotężny zwrócił Polakom zwycięskie znaki”, jednakże w tym czasie Kraków był już opanowany przez Wacława II.

przepowiedział wyraźnie: „Tak, jak moc Boża uczyniła święte ciało biskupa i męczennika takim jakim było [...], tak też w przyszłości dla jego zasług przywróci do dawnego stanu podzielone królestwo, umocni je sprawiedliwością i prawdą, opromieni chwałą i zaszczytem. [...] A ponieważ On sam jeden wie, kiedy ma zmiłować się nad narodem i podźwignąć go z winy, przeto aż do naszych czasów [...] zachowuje wszystkie insygnia królewskie, a mianowicie koronę, berło i włócznię schowane w skarbcu katedry w Krakowie, który jest stolicą i siedzibą królewską, aż przyjdzie ten, który jest powołany przez Boga tak jak Aaron, i dla którego są one tam odłożone”⁴⁰.



Koronowany władca musiał zatem władać Krakowem, a może nawet i koronować się na Wawelu⁴¹. Jest zatem oczywiste, że to treści królewskie zaważyły na wyborze planu nowej katedry wznoszonej od roku 1320. Postawione niemal czterdzieści lat temu przez Jerzego Pietrusińskiego pytanie: „katedra krakowska – biskupia czy królewska?”⁴², straciło znaczenie po kolejnych dwudziestu po odkryciu przez Zbigniewa Pianowskiego i Janusza Firleta relikwów królewskiej katedry Wacława II na Wawelu. Zamysły Łokietka i Nankera były zgodne. Plan ogólny musiał realizować znaną zapewne im obu ideę „królewskiego kościoła” (*Königskirche*), ale jednocześnie musiał być zdecydowanie odmienny od planu kościoła Muskaty, gdzie wieloboczne przeszło apsydialne z głównym ołtarzem było umieszczone w miejscu dawnej apsydy Hermanowskiej katedry romańskiej i wcześniejszej przedromańskiej⁴³. Można domniemywać, że właśnie tam, w krypcie wschodniej czczono relikwie św. Wacława. W katedrze Muskaty obejście z wieńcem siedmiu kaplic miało być budowane niejako „wokół św. Wacława”. Kościół katedralny Nankera był natomiast wznoszony dosłownie wokół konfesji św. Stanisława pozostałej z romańskiej katedry, ponad którą zaplanowano skrzyżowanie gotyckich przestrzeni prezbiterium i nawy głównej z nawą poprzeczną. W ten sposób św. Stanisław łączył doczesność *regnum* symbolizowaną przez korpus nawowy z nadziemskim *sacerdotium* symbolizowanym przez wydłużone prezbiterium, spełniając przepowiednię zapisaną w swej hagiografii. Przy tym Biskup Męczennik jawił się jako *Alter Christus*. Konfesja ustawiona była bowiem przed przegrodą chórową zwieńczoną monumentalnym krucyfiksem, górującym nad całością [fot. VI, VII, rys. 14, 15]⁴⁴.

⁴⁰ *Żywot większy św. Stanisława*, [w:] *Średniowieczne żywoty*: 282–283.

⁴¹ Zwrócił na to uwagę ostatnio Piech 1991: 12–13; Piech 1994: 137–138.

⁴² Pietrusiński 1975. Niedawno Skibiński 1996: 56, podkreślił, że przekazy źródłowe przypisały zasługę budowy nowej katedry wyłącznie biskupowi ordynariuszowi. Jednakże od roku 1320 datował się już nierozzerwalny związek katedry z instytucją królestwa. Por. też Węclawowicz 1999: 5.

⁴³ Rekonstrukcje orientacyjne Węclawowicz 1998: 412, il. 3; Węclawowicz 1999: 6, il. 1, szczegółowa – Firlet, Pianowski 2000b, tabl. II oraz il. 44.

⁴⁴ Przypominała o tym Rożnowska-Sadraei 2004: 149–150. Wcześniej, Świechowski 1969: 11 zwrócił uwagę, że przy umieszczanych w nawie konfesjach z grobami świętych męczenników, sam krzyż, a czasem i ołtarz św. Krzyża były zwykle włączone w ich obręb.

Nawa poprzeczna otwierała się w stronę pałacu królewskiego okazałym portalem południowym, poprzedzonym portykiem. Ustalony w drugiej ćwierci wieku XIV katedralny plan Świętostanisławowego „centrum” zdecydował o sekwencjach ceremonii wypełniających tę strukturę architektoniczną w kolejnych stuleciach.

Badania wykopaliskowe wykazały, że prezbiterium miało być pierwotnie przedłużone ku wschodowi, a ponad obejściem umieszczona kaplica, zapewne pw. Archaniola Michała, służąca przechowywaniu i okazywaniu relikwii. Ponadto nad przęsłami transeptowymi mogły być planowane kaplice emporowe, ujmujące po bokach konfesję, a południowa empora transeptu miała być otwarta arkadą także na zewnątrz, ponad portykiem portalu. Ostatecznie pozostawiono miejsce kultu św. Patrona przy jego pierwotnym grobie w kaplicy pw. św. św. Piotra i Pawła, a po przeciwnej stronie w nawie północnej umieszczono ponad kaplicą św. Mikołaja niewielką emporę dla okazywania relikwii⁴⁵. W istocie nie są znane przyczyny, które spowodowały takie ograniczenia programu przestrzennego, jednakże w ich rezultacie miejsca kultu przemieściły się z prezbiterium do nawowego korpusu, przed konfesję i tam właśnie, *in medio ecclesiae*, utrwaliło się miejsce koronacji.

Zgodnie z referowaną już hipotezą Paula Crossleya, wawelska koncepcja umiejscowienia *sacrum* w transepcie katedralnym wraz z portykiem wejścia południowego wyprzedziła o blisko dwa dziesięciolecia podobne rozwiązanie katedry praskiej, choć zdecydowanie ustępowała jej rozmachem. Wcześniejsza była tylko zrealizowana w praskim chórze katedralnym a przypisywana cesarzowi Karolowi IV całościowa koncepcja ukazania Królestwa Czeskiego w aspektach przestrzennym i historycznym. Obejmowała sarkofagi Przemyślidów w kaplicach obejścia, popiersia przedstawicieli dworu cesarskiego na galerii triforialnej oraz figury Chrystusa, Marii i Świętych Patronów Ziemi Czeskiej ustawione na zewnątrz chóru. Umieszczony *in medio ecclesiae cathedralis* sarkofag dla Karola IV zajął tu miejsce naczelne, niczym zwornik spinający przeszłość dynastii Przemyślidów, z którymi cesarz był spokrewniony, a niebiańską przyszłością królestwa z orędującymi świętymi patronami [ryc. 26]⁴⁶.

W wawelskiej katedrze jedynie dwa królewskie nagrobki: Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego można interpretować jako podobną wizję królestwa, ukazaną w czasie i przestrzeni po obu stronach ołtarzowego przęsła prezbiterium, choć nie wiadomo, czy taki symetryczny układ sarkofagów był już zamierzony za życia Kazimierza Wielkiego. Wypadki polityczne po jego śmierci zaburzyły ewentualną kontynuację tego układu. Król Ludwik Węgierski ani jego matka, Elżbieta Łokietkówna, królowa Węgier, nie mogli być przecież pochowani w Krakowie.

⁴⁵ Węclawowicz 1996; Węclawowicz 1999: 17. Por. wyżej rozdz. *Katedra koronacyjna Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*.

⁴⁶ Interpretacja taka była zgodnie przyjmowana w: Baumüller 1994; Benešovska 1994a; Benešovska 1994b; Crossley 1999; Crossley 2000; Crossley 2001.

Kolejny koronowany na Wawelu monarcha – Jadwiga Jagiełłowa, jako ciesząca się za życia kultem, spoczęła w uprzywilejowanym miejscu, w katedralnym chórze, po północnej stronie wielkiego ołtarza. Późniejsi przedstawiciele dynastii jagiellońskiej lokowali swe nagrobki w nawie i kaplicach bez wyraźnie czytelnej zasady przestrzennej. Jeszcze Anna Cylejska została pochowana w południowym ramieniu obejścia. Natomiast Władysław Jagiełło spoczął już w nawie, po stronie południowej, w sarkofagu „z dawna przygotowanym”, przed ołtarzem św. Krzysztofa⁴⁷. Cześć dla świętego, patrona dobrej śmierci, wyraził król już znacznie wcześniej. Z jego woli oraz z woli królowej Jadwigi, katedralni psalterzyści mieli stale śpiewać psalmy przed tym ołtarzem, a w roku 1421 ponownie ów ołtarz uposażył⁴⁸. Indywidualna dewocja przeważała koncepcję przestrzenną, gdyż jeszcze przed śmiercią Jagiełły, królowa Zofia ufundowała kaplicę pw. św. Trójcy przy nawie północnej, od zachodu, w której sama tylko została pochowana⁴⁹.

Król Kazimierz Jagiellończyk zawczasu, bo zapewne w roku 1473, fundował dla siebie i swojej żony kaplicę grobową pw. Krzyża św. przy zachodniej ścianie nawy południowej⁵⁰.



Architektura prezbiterium wawelskiej katedry nie posiadała znaczniejszej dekoracji rzeźbiarskiej, a w każdym razie zachowane relikty nie sugerują szerszego programu narracyjnego. Zatem interpretacje ikonograficzne z konieczności ograniczyć trzeba do znaczeń podstawowych i powszechnych. Można jedynie się domyślać, że hipotetycznie rekonstruowana struktura ścian górnej kondygnacji prezbiterium, przedłużona o jedno przęsło ku wschodowi mogła być podparta dwunastoma przyporami z ozdobnymi pinakłami⁵¹. W ten sposób mogła w zamierzeniach pomysłodawców przywoływać Niebiańską Jerozolimę.

Zachowane zworniki prezbiterium stanowią być może pozostałość zaniechanej całości. Herb Rawicz biskupa Grota w zachodnim przęśle nie uzupełnia bowiem programu zapoczątkowanego od wschodu postaciami: tronującego Chrystusa wraz z adorującymi Aniołami oraz św. Wacława i św. Stanisława. Usytuowanie zwornika z postacią Chrystusa ponad ołtarzem głównym już sto lat temu skłoniło Tadeusza Wojciechowskiego do rozważań o pierwotnym ja-

⁴⁷ Długosz, *Roczniki*, IV, 1974, ks. 7;

⁴⁸ Długosz *Roczniki*, IV, 1974, ks. 7; *Inwentarz 1563*: 144; *KDKK* II, nr 602; Por. też Rajman 2002: 32 i 245.

⁴⁹ Węclawowicz 1995b: 122; Rajman 2002: 40–41. W istocie sarkofag Jagiełły znajduje się pomiędzy kaplicami św. św. Piotra i Pawła a św. Mikołaja, najważniejszymi miejscami kultu relikwii św. Stanisława. Jednakże analogia z wyżej wspomnianym umieszczeniem sarkofagu Karola IV *in medio ecclesiae*, pomiędzy miejscami kultu relikwii Świętych Patronów Królestwa Czeskiego jest niepełna i najpewniej koincydentalna.

⁵⁰ Węclawowicz 1995b, *ibidem*; Rajman 2002: 32–33.

⁵¹ Por. wyżej rozdz. *Koronacyjna katedra Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*.

koby wezwaniu Najśw. Salwatora dla wawelskiego kościoła biskupiego⁵². Natomiast obecność św. Wacława na sklepieniu świadczy o tym, że ćwierć wieku po biskupich statutach biskupa Nankera, pomijających całkowicie jego współpatronat, powrócił on do kultu⁵³.

Korpus katedralny w swej architektonicznej dyspozycji prezentował odmienne treści niż prezbiterium. Artykulacja ścian nawy czterema filarami umożliwiła wstawienie w osiach służek czterech baldachimowych nisz figuralnych.

Obecne późnogotyckie figury czterech Ojców Kościoła są niemal półtora stulecia późniejsze od struktury architektonicznej, którą ozdabiają, ale przekazują planowany najpewniej pierwotnie sens [fot. VI]. Cztery nisze mogły być ozdobione albo postaciami czterech Ojców Kościoła albo czterech Ewangelistów. Oba warianty ikonograficzne są ściśle powiązane typologicznie i przywołują treści Kościoła Powszechnego.

Ukończony przed połową XIV stulecia portal w ścianie południowej transeptu, poprzedzony portykiem, stanowił reprezentacyjne *ostium maius* skierowane w stronę pałacu. Ściana zachodnia zakomponowana została dopiero w latach 1363–1364, być może przy współudziale króla Kazimierza⁵⁴. Czytelna jest tu narracja w hierarchicznym układzie. Zawiera zarówno elementy *regnum*, jak i *sacerdotium*. Drzwi w portalu zachodnim, którymi król zawarł ukończoną katedrę, ozdobił swoim monogramem: majuskułową literą „K” z koroną⁵⁵. Powyżej drzwi swój herb Poraj umieścił biskup ordynariusz Bodzanta. Jeszcze wyżej, ponad okulusem widnieje herb Królestwa Polskiego, a najwyżej w hierarchii usytuowana jest postać św. Stanisława w niszy baldachimowej. Agnieszka Rożnowska-Sadraei nazwała ten układ „hierarchicznym diagramem” i związała z ówczesnymi koncepcjami teologiczno-politycznymi. Drzwi Kazimierzowskie pomiędzy *civitas terrena* a *civitas Dei* miały by oznaczać „władztwo naturalne” (*Body Natural*), herb Królestwa – „władztwo polityczne” (*Body Politics*), a św. Stanisław jako *Alter Christus* (i zarazem *Pastor bonus*) był rozumiany jako przedstawiciel Króla Niebios na Ziemi⁵⁶. Do tej bezprecedensowej kompozycji należy jednak zaliczyć także ów okulus umieszczony pomiędzy herbem biskupim a herbem Królestwa. Jego dwunastoboczny kształt zapowiada treści eschatologiczne wnętrza świątyni – martyrium i eon Świętostanisławowy. Oddziela *signa* króla i biskupa ordynariusza w dolnej strefie „doczesnej”, wywyższając ku niebu Królestwo i św. Patrona [fot. IV, V, rys. 27]⁵⁷.

⁵² Wojciechowski 1900: 53 i n.

⁵³ Por. wyżej o statutach Nankera z r. 1320.

⁵⁴ Zwrócił na to uwagę Gadomski 1988: 10–12, sugerując, że dekoracja zachodniej elewacji została skomponowana przed zjazdem monarchów w r. 1364.

⁵⁵ O ikonograficznej funkcji drzwi ozdobionych królewskim monogramem pisał już Crossley 1985: 45–50 i 382 oraz Piech 1994: 123–127, który ponadto wskazał przypuszczalne wzory – monogramy królewskie Karola Roberta.

⁵⁶ Rożnowska-Sadraei 2004: 145–146.

⁵⁷ W trakcie badań architektonicznych prowadzonych przez autora na zachodniej elewacji katedry w 1993 r. okazało się, że tarcza z orłem nie jest jednorodna z okładziną ciosową, jak np. tarcza z herbem Poraj czy posąg św. Stanisława, ale mogła być dodana później. Sylweta orła z uniesionym dziobem wskazuje jednak jeszcze na czasy kazimierzowskie, a zatem, jak przypuszczał Jerzy Gadomski (Gadomski 1988: 10–12), najpewniej przed uroczystościami roku 1364 król uzupełnił program biskupa o własny, głoszący chwałę króla i Królestwa.



Kult św. Stanisława koncentrował się przed jego konfesją, dosłownie pośrodku kościoła katedralnego i tym samym symbolicznie pośrodku Królestwa. Jan Długosz w swojej *Chorografii* jednoznacznie umieścił środek Królestwa na Wawelu, w kościele katedralnym pisząc: „miasto Kraków jedną dogodnością nader słynie, jest bowiem równomiernie odległe od wszystkich krain sąsiednich [...]. W środkowej części miasta wznosi się zamek na wzgórzu, uzbrojony w mury i wieże na kształt korony. Tam jest siedziba królów, tam grób świętych szczątków św. Stanisława Męczennika biskupa krakowskiego i bazylika zbudowana z ciosowego kamienia”⁵⁸.

W słynnej *Pochwale Krakowa* pióra Stanisława Ciołka, Kraków to miasto niemal rajskie, pełne wszelkiej obfitości, cnót, prawości i niewinności swych mieszkańców wielbiących radośnie relikwie św. Stanisława niczym dusze wielbiące Baranka pośrodku Niebiańskiej Jerozolimy⁵⁹.

Trudno o bardziej sugestywne opisy „centrum”. W ciągu stuleci archetyp wawelskiego „centrum” przybierał kolejne sygnatury: apokaliptyczną, Świętoflorianową, Świętowaśławową, aż w końcu najtrwalszą i najbogatszą w treści – Świętostanisławową.



Kategoria czasu, podobnie jak kategoria przestrzeni, określa ludzką świadomość i jest obecna w każdej kulturze⁶⁰. Z kategorią czasu wiąże się idea „początku”, czyli pierwsze wystąpienie danej rzeczywistości. Funkcjonujące powszechnie przekonanie o wartości „początku” znajduje wyraz w wyobrażeniach o początkach nie tylko świata i człowieka, ale też dynastii, państwa, miasta.

Pytanie: „jak było na początku?” jest odwieczne i zawsze istotne. Odpowiedź, czyli wskazanie „źródła” pochodzenia, umieszcza dane zjawisko, dany byt w porządku tego, co zostało stworzone i istnieje. To, co posiada początek jest ważne, trwałe, wartościowe w odróżnieniu od tego, co początku nie ma⁶¹. Wszystko bowiem, co początku nie ma, jak gdyby nie istnieje⁶². Czas

⁵⁸ Długosz, *Chorografia* [w:] *Roczniki*, I, 1961, ks. 1: 168–169.

⁵⁹ Por. tłumaczenie i opracowanie tekstu w: Sinko 1939; Kowalewicz 1977: 151–162; Michałowska 1995: 678–685.

⁶⁰ Guriewicz 1976: 7–21, 28 i n; Łotman, Uspieński 1977: 150–152.

⁶¹ Eliade 1970: 125–131, 257–265; Łotman 1977: 345–346.

⁶² Łotman 1977: 347.

ustanowiony przez zaistnienie jest równoważny z boskim dziełem stworzenia⁶³. Dla religijnego człowieka średniowiecza każdy „początek” jest sakralnie wartościowany, albowiem znajduje się w porządku kreacji świata.

Doświadczenie czasu jest ściśle powiązane z przeżywaniem przestrzeni i jej fabularyzacją. Oczywista jest bowiem konieczność życia w świecie zrozumiałym, znaczącym, w przestrzeni odpowiednio zorientowanej i w czasie „świętym”. Dopiero wtedy mogą zachodzić wydarzenia historycznie ważne, a wraz z upływem czasu – mityzowane⁶⁴.

Rozwijająca się od najdawniejszych czasów struktura osadnicza Krakowa i okolic została „zawłaszczona” przez ludność słowiańską orientacyjnie na przełomie wieków VI i VII zarówno fizycznie, jak i duchowo. Dawne toponimia (celtyckie?) zostały po słowiańsku „wytlumaczone” ze swego obcego brzmienia⁶⁵. Zasiedlone od neolitu nadwiślańskie skałki zyskały nowy początek unieważniający wszystko, co było przedtem. Początek nowy i ważny, niezbędny w procesie budowania poczucia tożsamości nowoprzybyłej ludności. Odległy od centrów Europy chrześcijańskiej krakowski zespół osadniczy, począwszy od schyłku wieku X, był sukcesywnie uświęcany sakralnymi fundacjami, powielając wzorce miejsc świętych i tym samym stając się jednym z nich.

Biskup Wincenty Kadłubek w swej *Kronice* umieścił początek Krakowa w czasach antycznych. Założycielem miasta miał być Gal imieniem Grach, pogromca Rzymian. Jego synowie podstępem zabili smoka-całozercę, ale jeden z nich splamił się zbrodnią bratobójstwa i został wygnany. Na smoczej skale założono miasto zwane *Gracchovia*, aby wiecznie żyła pamięć wielkiego Grakcha. W Kadłubkowej wizji wawelskie miasto jawiło się zatem jako rezydencja władcy pradawnego, równego Rzymianom, jednakże z biblijnym topossem skazy u zarania⁶⁶.

Z niewielkimi zmianami Kadłubkową legendę początku powtarzali w następnym stuleciu franciszkanin Dzierzwa (Mierzwa) oraz autorzy *Kronik: Wielkopolskiej*, tzw. *Polsko-Śląskiej (Polskiej)*, tzw. *Ksiąg Polskich* i wreszcie najobszerniej, w trzeciej ćwierci wieku XV – Jan Długosz⁶⁷.

⁶³ Eliade 1970: 98.

⁶⁴ Eliade 1992; Banaszkiewicz 1979; Czarnowski 1959.

⁶⁵ Por. Długosz, *Roczniki*, I, 1966, *Chorografia*: 100–101: „[rzeka] najsluszniej nazywana jest Wisłą, niby zwisłą, zwisającą [gdyż] spadając z wierzchołka góry [...] wydaje się być raczej strugą zwisającą, aniżeli płynącą”. Interpretacje językoznawcze nazw: Krak, Wanda, Wawel, Wisła były dwojakie metodologicznie. Metoda tradycyjna polegała na poszukiwaniach słowiańskiego wytłumaczenia niezrozumiałych pierwiastków (np. „Kraków” od „Kraka”, „Wawel” od „wawel, wawóz” – por. Taszycki 1955; Urbańczyk 1964a; Urbańczyk 1964b; Urbańczyk 1977a; Urbańczyk 1977b). Metoda odmienna oparła się na porównawczych rozważaniach w szerszym, pozasłowiańskim kontekście, a przede wszystkim na zmianie kierunku interpretacji: np. „Krak” od „Krakowa” – Samsonowicz 1964. Por. też Gieysztor 1977, Bednarczuk 1977. Gerard Labuda podobnie rozważał relacje imienia „Wanda” i toponimu „Vandalus” w *Kronice Kadłubka* (I, 7), *Kronice Dzierzwy* (I, 8) i *Kronice Wielkopolskiej* (I, 1). Por. Labuda 1988: 35–42.

⁶⁶ Kadłubek, *Kronika* 1974; Banaszkiewicz 1998.

⁶⁷ *Kronika Mierzwy (Dzierzwy)*, [w:] MPH, II, 1872: 166–169; *Kronika Wielkopolska*, [w:] MPH s.n., VIII, 1970: 8–10 (w tej *Kronice* epizod ze smokiem jest pominięty); *Kronika polska*, [w:] MPH, III, 1878: 607–609; *Kronika ksiąg Polskich*, [w:] MPH, III, 1878: 431; Długosz, *Roczniki*, I, 1961, ks. 1: 186–191. Por. Plezia 1971, 21–32; Kürbis 1976b; Firlet 1996: 34; Banaszkiewicz 1998: 7–262 *passim*; Deptuła 2003: 30–31.

Grakch i smok byli zatem stale obecni w wyobraźni ówczesnych, przybywających na wawelskie wzgórze. Na smoczej skale stał katedralny kościół otoczony wokół innymi świątyniami. Dwie z nich nosiły wezwania sławnych chrześcijańskich pogromców smoków – Archaniola Michała i św. Jerzego⁶⁸. Wyobrażenia smoków widniały na architektonicznych detalach zarówno w katedrze romańskiej, jak i gotyckiej⁶⁹. W nieznanym czasie, zapewne jeszcze w wieku XIV, zawisły przy zachodnim portalu katedry „kości smoka”, obok płaskorzeźbionych postaci Archaniola Michała walczącego ze smokiem i św. Małgorzaty ze smokiem, która pokonała go siłą swej wiary⁷⁰.

Smocza ikonografia przy katedralnym portalu miała szczególne znaczenie. Dokumentowała kosmogonię, porządkowanie chaosu uosabianego przez smoka i tryumf chrześcijaństwa⁷¹. Warunkowało to powstanie i rozwój miasta, a raczej Grakchowego zamku-miasta. Zgodnie ze schematami wczesnohistorycznych opisów, ów „najdawniejszy” początek umieszczony został w czasie mitycznym, a kosmogoniczny schemat skończył się na pierwszym bohaterze kulturowym – Grakchu⁷².

Legenda Kadłubkowa w wersji Dzierzwy jest skrócona, ale wzbogacona o historyczne konkrety i rozciągnięta w czasie. Dzierzwa sięgnął bowiem jeszcze dalej w przeszłość, do „narodu trojańskiego”. Zatem Trojanie, którzy, jak wiadomo, dali początek Rzymowi mieli również założyć Kraków. Natomiast Jan Długosz rozpiął się o Grakchu szeroko i usiłował sprecyzować historyczny kontekst jego działań. Miał z tym niejaki kłopoty. Przypuszczał bowiem, że Grakch nie był Galem, jak wyobrażał sobie Kadłubek, lecz Rzymianinem, bratem sławnych Grakchów, trybunów ludowych: Tyberiusza i Gajusza i że opuścił Rzym w roku 622 *ab urbe condita*. Dla porządku dodał, iż „niektórzy sądzą, że Grakch jeszcze około 400 lat przed narodzeniem Chrystusa zaczął panować w Polsce”.

Przejście z porządku mitycznego do historycznego nie udało się Długoszowi, bo udać się nie mogło. Wydaje się, że próba historycznej konkretyzacji legendarnej postaci Grakcha miała uczynić ją bardziej prawdziwą. Tym samym początek wawelskiego wzgórza stawał się „prawdziwszy” i „ważniejszy”, bo rzymski, niż Kadłubkowy – galijski⁷³. Ponadto znając *Kronikę* Kosmasa,

⁶⁸ Por. wyżej rozdz. *Podwójna katedra pierwszych Piastów*.

⁶⁹ Obszerny przegląd średniowiecznej, „smoczej ikonografii” zachowanej na Wawelu w: Firlet 1996: 115 i n., il. 71, 79, 81, 84–86, 89.

⁷⁰ Najstarsza wzmianka o „kościach smoka” zawieszonych przy zachodnim portalu pochodzi dopiero z roku 1583, ale uważa się, że wisiały tam dawniej (Firlet 1996: 115). O płaskorzeźbach przy portalu por. Gadomski 1988.

⁷¹ Wawelski smok bez wątplenia nie uosabiał pogaństwa. Zabicie smoka nie miało symboliki sakralnej, skądinąd częstej w „legendach początków” miast (por. Kürbis 1975). Wszyscy kronikarze mieli świadomość przyjęcia chrześcijaństwa przez społeczność już zorganizowaną, a nie „u zarania”. Początek chrześcijański Krakowa jest późniejszy od początku „najdawniejszego”. O motywach „założycielskich” w smoczych legendach por: Plezia 1971: 31–32, a niedawno obszernie: Deptuła 2001; Deptuła 2003.

⁷² Takie reguły konstrukcji wczesnohistorycznych opisów początków podkreślał: Toporow 1977: 115–122, por. też Banaszkiewicz 1998, rozdz. 1.

⁷³ Antyczne, bądź biblijne genealogie narodów i ich pierwszych władców były dość powszechne w średniowiecznym kronikarstwie. Polski „latynotropizm”, tak wyraźny w *Kronice* Dzierzwy i w *Rocznikach* Długosza, można interpretować nawet jako składnik tożsamości ówczesnych elit. Zagadnienia te zostały poruszone przez Jerzego Axera, ale wycinkowo, jedynie dla wieków XV i XVII (Axer 1995). Okres wcześniejszego średniowiecza wymaga opracowania źródłoznawczego i historyczno-literackiego (por. też Banaszkiewicz 1977; Banaszkiewicz 1978 oraz Borkowska 1996: 14–16).

połączył Długosz Grakcha (którego nazywa Krakiem) z czeskim Krokiem: „Sława [Kraka] i jego znaczenie tak wielkie były, że całe Czechy podporządkowały się jemu i do końca życia [...] tam władał”⁷⁴. Mityczny początek wawelskiego miasta i państwa, czy to w wersji Kadłubkowej czy Długoszowej, przenikał się nierozdzielnie z historycznym początkiem polskiej państwowości.



Chrześcijański początek Krakowa nie był znany średniowiecznym dziejopisom. Przetrwała tylko pamięć o pierwszym chrześcijańskim księciu Mieszku, który miał jakoby wznieść katedralny kościół na Wawelu. Jednak w świecie średniowiecznych wyobrażeń o wiele bardziej znaczące były powtórzenia chrześcijańskiego początku, albowiem każdy początek, aby był ważny, wymagał powtórzenia, a ponadto cyklicznego odnawiania⁷⁵.

W Krakowie Mieszkowy początek chrześcijaństwa, pomimo że historycznie zapewne był trwały, także wymagał wyobrażeniowego odnowienia. W symbolicznej przestrzeni miasta Mieszkowy początek dotyczył jedynie wawelskiej katedry. Natomiast z podwawelską osadą związany był początek Świętowojciechowy. Tam właśnie, w późniejszym Rynku, wyobrażał sobie Długosz kazania tego biskupa misjonarza a wkrótce i męczennika: kruszenie bałwanów i masowe chrzty. Miejsce to miało być uświęcone fundacją stojącego do dziś kościoła pod jego wezwaniem⁷⁶.

Początek Świętoflorianowy obejmował zarówno katedrę, jak i miasto. Koncepcja biskupa Gedeona (Gedki) sprowadzenia na Wawel relikwii tego męczennika z Italii miała cel polityczny, ale z powodu rychłej śmierci Kazimierza Sprawiedliwego, Świętoflorianowy początek okazał się krótkotrwały, bez zamierzonych następstw⁷⁷. Natomiast w warstwie symbolicznej była to w istocie wyprawa w czasie, z końca wieku XII do początków chrześcijaństwa, a w konsekwencji swoista *translatio* katakumb do Krakowa.

⁷⁴ Długosz, *Roczniki*, I, 1966, ks. I: 69–70 i n.

⁷⁵ W Czechach chrześcijański początek został powtórzony dwukrotnie. Recepcja chrześcijaństwa przebiegała tam wcale dramatycznie. Zapowiedź powtórzonego początku pojawiła się już w prorocztwie Luboszy (Libuszy) o dwóch oliwkach, które wyrosną w Pradze „aż do siódmego nieba” (*Kronika Kosmasa*, 1968: 106). Początek pierwszy okupiony został męczeństwem św. Wacława. Dopiero ślubowanie księcia Brzetysława i biskupa Sewera u grobu św. Wojciecha w Gnieźnie oraz translacja relikwii Męczennika do Pragi okazały się początkiem trwałym. Por. Deptuła 1990: 194 i n.; Goduła, Węclawowicz 1997: 40.

⁷⁶ Długosz, *Roczniki...* I, 1961, ks. 1: 283–284. Istotne jest także, że Długosz sam uległ schematom mitycznej konstrukcji narracyjnej i ponowił uświęcenie Świętowojciechowego miejsca na krakowskim Rynku. Jego zdaniem właśnie przy kościele św. Wojciecha i zarazem przy pobliskiej studni jego imienia, kazania swe miał głosić Jan Kapistran, *ibidem*, V, ks. 10: rok 1453.

⁷⁷ O politycznych celach i konsekwencjach translacji relikwii św. Floriana por. niżej rozdz. *Wawelskie centrum królestwa*.

Patrocinia apostołów i pierwszych męczenników zawsze przywołują początki chrześcijaństwa. Najpewniej tak należy rozumieć kontekst fundacji kilku wczesnośredniowiecznych kościołów Krakowa, wznoszonych od schyłku wieku XI do początków wieku XIII: św. Andrzeja, św. Piotra na Okole, św. Jana, św. Szczepana oraz św. Wawrzyńca i św. Jakuba na późniejszym Kazimierzu, a ponadto św. Floriana i (być może) św. Filipa i Jakuba na późniejszym Kleparzu⁷⁸.

Najważniejszy jednak okazał się początek Świętostanisławowy. Łączył w sobie odkupienie zbrodni Bolesława Śmiałego i zarazem odnowienie Królestwa Polskiego⁷⁹. Zapowiedź nowego początku państwa pojawiła się *expressis verbis* w *Żywocie większym* św. Stanisława, pisanym przez Wincentego z Kielczy w połowie wieku XIII⁸⁰. Cudowne zrośnięcie się rozsiekanego ciała Świętego Biskupa Męczennika uznał on za zapowiedź połączenia rozdzielonych ówczynie ziem Polski. Tym samym św. Stanisław swoim męczeństwem poniekąd „obiecал” przywrócenie Królestwa. W narracji *Żywotu większego* pojawił się też motyw starotestamentowy. Oczekiwany król przyrównany został do Aarona, pierwszego kapłana ludu Izraela w Ziemi Obiecanej⁸¹.

Rytuał związany ze Świętostanisławowym początkiem rozwijał się w czasie przez blisko siedemdziesiąt lat. Kanonizacja dokonana w Asyżu w roku 1253, a celebrowana na Wawelu w maju roku następnego, nie doprowadziła jeszcze do oczekiwanej państwowo-religijnej przemiany. Ponadto na przełomie wieków XIII i XIV pojawiło się zagrożenie odnowienia innego początku. Kiedy czeski Wacław II koronował się w Gnieźnie w roku 1300, krakowski biskup Jan Muskata rewitalizował w Krakowie kult św. Wacława⁸². Zburzył wschodnią część Hermanowskiej katedry i rozpoczął budowę nowego, wspanialszego kościoła królewskiego, noszącego, jak wiadomo, pierwotne Świętowacławowe patrocinium. Ponadto z inicjatywy króla i biskupa nowy prowincjał dominikanów w Krakowie i zarazem jeden z królewskich doradców – Zdzisław, wprowadził w latach 1296 i 1298 kult św. Wacława do liturgii dominikańskiej⁸³. Dowodem wzmożonego kultu św. Wacława w tym czasie jest jego wizerunek na pieczęci radzieckiej miasta Krakowa (tzw. mniejszej, ale hierarchicznie ważniejszej), datowanej orientacyjnie już na lata obecności Łokietka w Krakowie, lecz przed koronacją, czyli na czasy biskupich rządów Muskaty⁸⁴. Zapewne ze

⁷⁸ O relikwach kościołów por.: Radwański 1975, *passim*. O domniemanych treściach ich patrocinów por.: Schenk 1966, *passim*; Dunin-Wąsowicz 1972; *passim*; Wyrozumski 1993, a przede wszystkim Malicki 1991; Rajman 2002, *passim*.

⁷⁹ O przełomowym znaczeniu męczeństwa św. Stanisława i jego kanonizacji w Długoszowej koncepcji dziejów Polski por. Borkowska 1983: 92 i n.

⁸⁰ *Żywot większy Świętego Stanisława*, [w:] *Średniowieczne żywoty*: 282–283.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Rajman 2002: 191 postawił dyskusyjną tezę, że kult św. Wacława ożywił się już wcześniej w związku z ogólnym wzrostem wpływów czeskich w Polsce południowej za panowania Przemysła Otokara II. Był to jednak czas wzmożonego kultu św. Stanisława krótko po jego kanonizacji.

⁸³ Długosz, *Lib. ben.* III: 415, 452; Węclawowicz 1998b: 417, przyp. 11.

⁸⁴ Piech 1991: 6–7, 14–15, il. 6, zauważył, że na ważniejszej hierarchicznie tzw. pieczęci mniejszej widnieje św. Wacław, a na drugorzędnej, ławniczej – św. Stanisław i wyjaśniał to „dawnością” patronatu św. Wacława. Trafniejsza zapewne będzie interpretacja tego wizerunku jako rezultatu polityki Wacława II i Muskaty połączonej z rewitalizacją kultu patrona króla. O świętych patronach w napieczonych wyobrażeniach i ich roli w budowaniu tożsamości miejskiej por. ostatnio Manikowska 2002: 19–20.

względu na kontekst polityczny rewitalizacja kultu św. Wacława przez Muskatę spotkała się później z gwałtowną reakcją biskupa Nankera. W wydanych w roku 1320 statutach, określających rangi świąt obowiązujących w diecezji, pominął tego współpatrona krakowskiego kościoła katedralnego⁸⁵. Rychła śmierć Wacława II w roku 1305, a rok później także jego syna Wacława III, przerwała zapowiadające się z niezwykle rozmachem odnowienie Świętowacławowego początku w Krakowie⁸⁶.

W roku 1320 kult św. Stanisława powrócił na dawne miejsce i można rzec, że spełniła się przepowiednia Wincentego z Kielcy zapisana w *Żywocie większym*: Władysław Łokietek niczym ów „nowy Aaron”, oczekiwany „król-kapłan”, koronował się na Wawelu⁸⁷. Kanonizowany Biskup Męczennik włączył się na trwałe w porządek Królestwa. W chwili koronacji Łokietka Święty Stanisław z patrona zjednoczenia przemienił się w patrona Królestwa⁸⁸.

W tym samym roku rozpoczęto budowę nowego kościoła katedralnego na Wawelu – godnej oprawy konfesji jej świętego patrona. Powody szybkiej inwestycji były zarówno ideowe, jak i praktyczne: większa część katedry Hermanowskiej została już wcześniej rozebrana przez biskupa Muskatę⁸⁹. Nie wykorzystano jednak założonych przez niego fundamentów wielobocznego chóru katedralnego, zaplanowanego na wzór najświetniejszych katedr królewskich. Łokietek i Nanker nie mogli kontynuować dzieła Wacława II i Muskaty. Święty Stanisław musiał bowiem zdominować *sacrum* świętego Wacława. Cezura oddzielająca kult dynastyczny Przemyślidów od nowego kultu dynastycznego Piastów miała przyczyny wyłącznie polityczne, a w istocie zaważyła na czasowym osłabieniu kultu pierwszego patrona katedry⁹⁰.

Rozmach niedokończonej inwestycji biskupa Muskaty wyprzedzał w czasie planowane przez Wacława II powiązania Wawelu z majestatem „korony św. Wacława”. Przebudowa była manifestacją roszczeń biskupa, choć zapewne uzgodnionych z monarchą. Natomiast przemiany polityczne po upadku Przemyślidów zakończone koronacją Łokietka wyprzedziły w czasie inicjatywy fundacyjne. Instytucja odrodzonego Królestwa Polskiego zaistniała zanim wzniesiono oprawę architektoniczną dla koronacji i dla nowego szafarza korony – św. Stanisława⁹¹.

Świętostanisławowy początek królestwa zmaterializował się w gotyckiej przebudowie katedralnego kościoła. Od roku 1320 był wznoszony jako kościół koronacyjny oraz, jak się okazało po roku 1333, również jako królewska nekropolia. Tutaj przeszłość monarchii łączyła się

⁸⁵ Tekst statutow w: Fijałek 1915: 23–26. Komentarz historiograficzny por. Dobrowolski 1923a: 73; Rajman 2002: 191–192.

⁸⁶ Por. wyżej rozdz. *Królewski kościół katedralny Wacława II*.

⁸⁷ Na *sacrum* władcy przejawiające się w rytuale koronacyjnym także w stroju kapłańsko-królewskim zwrócił uwagę Gieysztor 1978.

⁸⁸ W tym kontekście moment koronacji wyróżnił Piech 1996: 138.

⁸⁹ Por. wyżej rozdziały: *Podwójna katedra pierwszych Piastów* oraz *Królewska katedra Wacława II*.

⁹⁰ Szerzej Dobrowolski 1923a: 73 i Rajman 2002: 190 i n.

⁹¹ Okoliczności krakowskiej koronacji analizował na nowo Labuda 1995: 48–59. Źródła sfragistyczne i numizmatyczne z początku wieku XIV, ukazujące rolę św. Stanisława „jako szafarza korony polskiej” omówił wcześniej Piech 1991.

z teraźniejszością. Każdy kolejny władca koronował się w pobliżu sarkofagów swoich wielkich poprzedników, manifestując tym trwanie Królestwa w czasie. Od roku 1370 królewskie nagrobki odkuwano w czerwonym marmurze ostrzyhomskim, tradycyjnie zarezerwowanym na Węgrzech dla królewskiego dworu, arystokracji i duchowieństwa. Purpurowy odcień marmuru przypominał do złudzenia porfir i tym samym mógł przywoływać porfirowe sarkofagi cesarskie, a zarazem śmierć Chrystusa, Odkupienie i nadzieję na Zbawienie⁹².

W następnym stuleciu kult św. Stanisława zdominował życie religijne w Krakowie⁹³. Biskup Zbigniew Oleśnicki ogłaszając w roku 1436 tzw. statuty o czterech patronach Królestwa Polskiego: św. Wacławie, św. Wojciechu, św. Florianie i św. Stanisławie, połączył w istocie cztery „początki” – trzy wawelskie z najdawniejszym gnieźnieńskim. Zespolił ich kultu w czasie i w przestrzeni kraju.

Początek Świętostanisławowy okazał się trwały i niezwykle nośny w treści polityczne ważne także dla krakowskich biskupów. Przypisany św. Stanisławowi imaginacyjny herb Półtora Krzyża z pastorałem (wersja pierwotna) przypominał o utraconym, a w ówczesnych przekonaniach należnym, arcybiskupim tytule krakowskich ordynariuszy⁹⁴.

Wawelskie „centrum” a zarazem miejsce „początku” okazało się trwałe. Od co najmniej wieku XIV krakowianie nie mieli wątpliwości: środek Królestwa znajdował się na Wawelu i właśnie stąd „wszystko” się zaczęło.

⁹² Na złożone treści ideowe, których nośnikiem mógł być czerwony marmur sarkofagów królewskich zwrócił moją uwagę prof. Peter Draper z Courtauld Institute of Art w trakcie wykładów w wawelskiej katedrze w r. 2004. Przypomniła o tym także Rożnowska-Sadraei 2004, przyp. 50, za: Varga, Lovei 1990–1992: 124 i Butters 1996: 85–86, 115–117.

⁹³ Żyjący w latach 1384–1460 Dominik z Prus, kartuz z Trewiru a zarazem student krakowskiego uniwersytetu, opisał jak krakowianie w dniu św. Stanisława ubierali się odświętnie a w wigilię pościli. Z tego powodu Niemcy zarzucali im, że czczą go niczym Boga: *quasi eundem sanctum suum deum putarent*. Por. Nowak 1995: 63–64.

⁹⁴ O utraconym tytule arcybiskupim por. *Żywot większy Świętego Stanisława*, [w:] *Średniowieczne żywoty...*: s. 272 oraz przyp. 1 na s. 335, a ostatnio m.in. Szczur 2000b: LIX–LXVI. Pierwotną wersję herbu przypisywanego św. Stanisławowi, zachowaną na jednym z katedralnych dzwonów na Wawelu opisali Piekosiński 1899: 134, ryc. 211 i Szymański 1993: 239–240. Długosz w: *Catalogus episcoporum*: 388 nazwał rodowy herb św. Stanisława „półtora krzyża”. Nieco później, a może i niezależnie, pojawiła się nazwa herbu: *Prussowye* i legenda o pochodzeniu rodu i herbu z Prus, jednakże już bez wzmianki o św. Stanisławie (por. Długosz, *Clenodia*: 566). O imaginacyjnych herbach św. Wojciecha i św. Stanisława por. Godula 2004; Rożnowska-Sadraei 2008.

Zakończenie

Czy analiza funkcji dzieła sztuki nie jest trafniejszym sposobem poznania, niż metoda tradycyjna, szukająca odpowiedzi na pytania o definicję ich substancji i rolę artystów, przed przeszło czterdziestu laty zastanawiał się nad tym Jan Białostocki, „albowiem dzieło sztuki wyjęte ze swego funkcjonalnego układu odniesień, choć może się nadal podobać, traci swój pierwotny sens”¹. Przestaje być nośnikiem informacji. Funkcje pierwotne są wypierane lub przesłaniane przez funkcje wtórne i z biegiem czasu odszukanie informacji i odtworzenie dawnego układu funkcjonalnego staje się coraz trudniejsze².

Wawelskiej katedrze z upływem stuleci pozostała pierwotna funkcja kościoła biskupiego. Zdeaktualizowały się funkcje kościoła królewskiego, koronacyjnego i królewskiej nekropolii. Pojawiły się funkcje wtórne – zabytku, pomnika przeszłości, panteonu polskości – generowane dramataми historycznymi wieków XIX i XX³. Zmieniły się także podmioty funkcji, czyli odwiedzający katedrę wierni, ich oczekiwania, wyobrażenia i pielęgnowane wartości⁴.

Rozważania prezentowane w powyższej monografii toczyły się wokół rekonstrukcji zarówno architektury, jak i funkcji pierwotnych. Opierały się przede wszystkim na zasobie źródeł materialnych, stale wzbogacanych w toku prac archeologicznych i badań konserwatorskich, szczególnie w ostatnich kilku latach. Potraktowano te przekazy jako informacje odczytywane w porównawczym kontekście innych biskupich kościołów, ich funkcji i znaczeń. Reinterpretacja materialnych źródeł pozwoliła postawić i uzasadnić tezę o podwójnej katedrze na Wawelu, która o wiele lepiej tłumaczy dotychczasowe, niepewne interpretacje funkcji tzw. kościoła pw. św. Gereona. Teza ta dopełnia zarazem rzymskie lub szerzej – italskie odniesienia chrystianizacji wczesnopiastowskiego państwa i pierwszych wieków chrześcijaństwa w Krakowie.

Przyczyną inicjatywy przebudowy katedry przez biskupa Muskatę była nowa funkcja, jaką postanowił nadać jej król Wacław II. Materialna substancja odsłonięta w badaniach wykopaliskowych dokumentuje tu wręcz modelowo postulowane przez fundatora funkcje. W wytyczonym

¹ Białostocki 1972: 9.

² Rozróżnienie funkcji pierwotnych i wtórnych dzieła sztuki wprowadzili Białostocki 1972: 10–11 i Kalinowski 1991b: 53 i n., a w modelowej analizie przedstawił Bałus 1994: 12–18.

³ Bałus 1994, *ibidem*.

⁴ Pojęcie podmiotu funkcji według Kalinowski 1991b: 56.

planie klasycznego *chevet* czytelne są treści zgodnie podnoszone przez badaczy ikonografii architektury jako królewskie (*Königskirche*). Nie można wykluczyć, że ambitny biskup mógł także myśleć o restytucji krakowskiego arcybiskupstwa.

Odminną wizję królewskiego kościoła realizował biskup Nanker i król Władysław Łokietek. W rezultacie sanktuarium św. Stanisława połączyło aż trzy funkcje – kościoła koronacyjnego, mauzoleum ostatnich Piastów i Jagiellonów oraz pielgrzymkowego miejsca kultu patrona królestwa. Rozbudowana liturgia sugerowała fundatorom kształtowanie dodatkowych kaplic chórowych i emporowych, z których stopniowo, może już w trakcie realizacji – rezygnowano. Tradycjonalizm romańskich jeszcze wyobrażeń funkcjonalno-przestrzennych, dodawania kolejnych *loculi*, kaplic chórowych i emporowych, ustępował bowiem miejsca późnogotyckiej tendencji ujednolicania przestrzeni wnętrza.

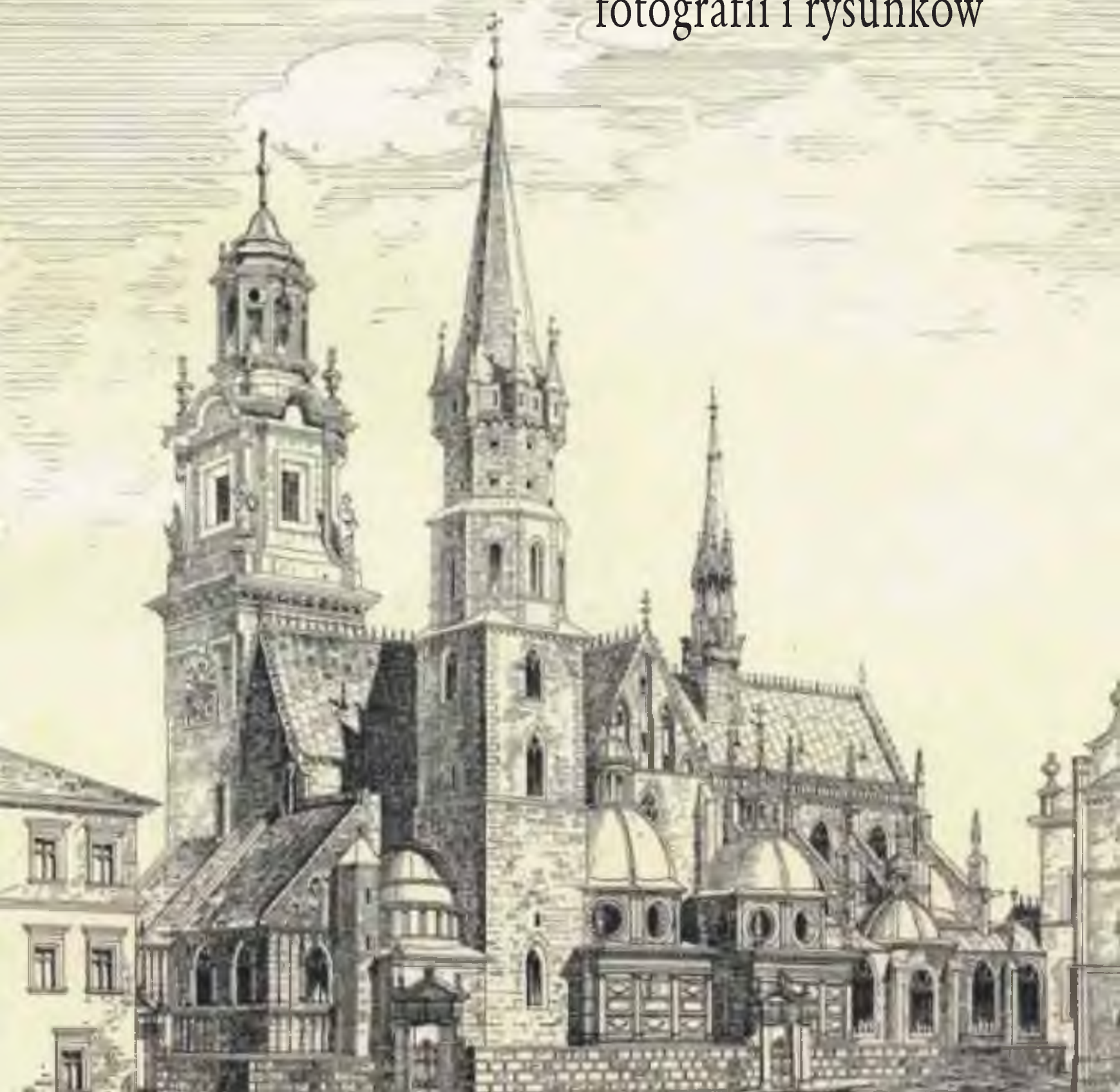
Opracowanie porównawcze cech warsztatowych inwestycji Muskaty zmieniło zasadniczo kontekst historyczno-artystyczny katedralnego kościoła tzw. fazy Nankerowskiej. Architektoniczne detale sklepień, a przede wszystkim filarowo-przyporowy system konstrukcyjny – tak charakterystyczny dla czternastowiecznych kościołów bazylikowych Krakowa – miały swój precedens już w owej niedokończonej fundacji, kilkanaście lat wcześniej; fundacji, której patronował ten niedoceniany w polskiej historiografii biskup Muskata.

Formy architektoniczne katedry realizowane przez wszystkie lata jej budowy stały się zapisem kontaktów polityczno-kulturalnych ostatnich Piastów i krakowskich ordynariuszy z artystycznymi środowiskami ówczesnej Europy, rozprzestrzenionymi od Budy i Wiednia, przez Czechy, po Górną Nadrenię.

Nie można zapominać, że wawelska katedra realizowała swe liturgiczne funkcje w mieście, które było siedzibą księcia, stolicą dzielnicy senioralnej, wreszcie stolicą królestwa. Kształtowano je zatem na wzór Rzymu, papieskiego i cesarskiego zarazem, ozdabiając relikwiami męczenników w licznie wznoszonych kościołach. Rzym dał korony Karolowi, Ottonom i ich następcom, a Kraków – sakrę władzy książętom piastowskim. Od roku 1320 dawał korony trzem dynastiom: ostatnim Piastom, Andegawenowi i Jagiellonom, a później królom elekcyjnym.

Dla uwiarygodnienia władzy mityzowano początek stolicy kraju i biskupstwa. Kronikarze opisali „początek smoczy” – kosmogoniczny, a w czasie chrześcijańskim, niczym następujące po sobie eony kreowano kolejne: Mieszkowy i Świętowojciechowy – o wielkopolskiej genezie, ale opisane w Krakowie, w Gallowej *Kronice* oraz już lokalne: Świętoflorianowy, Świętowaclawowy i najważniejszy, bo najtrwalszy – Świętostanisławowy. Mityczny Grakch, heros „początku”, władca grodu na smoczej skale, został zastąpiony świętymi patronami czczonymi we wzniesionej na Wawelu katedrze.

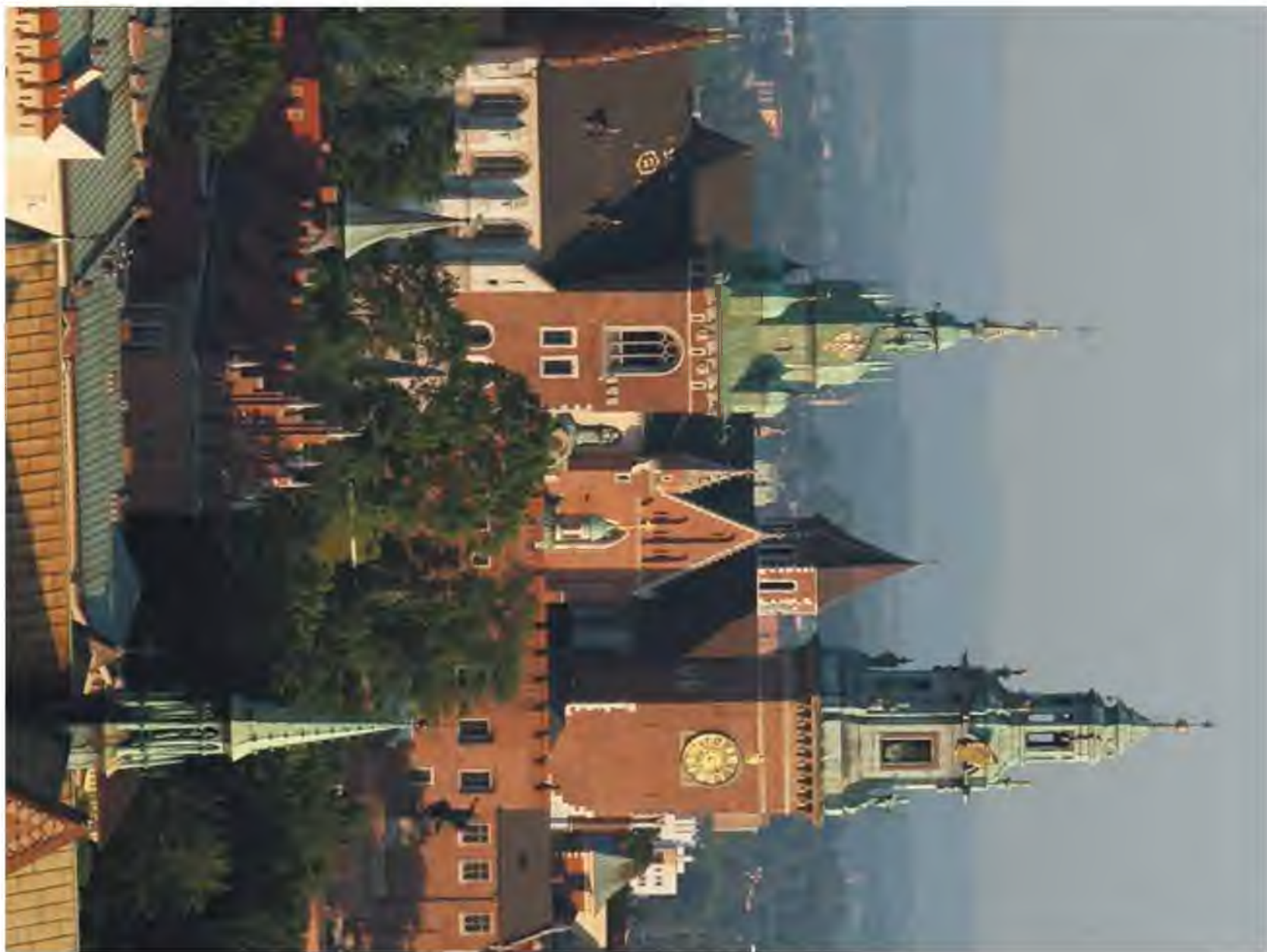
Album
fotografii i rysunków





I. Wawel, kościół katedralny, Krypta św. Leonarda

I. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, Romanesque crypt of St Leonard





III. Wawel, widok kościoła katedralnego od południa
 III. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, view from the South



II. Wawel, widok kościoła katedralnego od północy
 II. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, view from the North



IV. Wawel, widok kościoła katedralnego od zachodu
 IV. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, view from the West

V. Wawel, kościół katedralny, fragment elewacji zachodniej
 z herbem Królestwa Polskiego i figurą św. Stanisława
 V. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, western front with the coat-of-arms
 of Polish Kingdom and the figure of St Stanislaw above







VI. Wawel, kościół katedralny, widok z chóru muzycznego na nawę główną,
konfesję św. Stanisława i prezbiterium



VII. Wawel, kościół katedralny, konfesja św. Stanisława,
po bokach widoczne ściany wschodnie transeptu

VII. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, transept bay, altar of St Stanislaw.
On both sides are seen the eastern walls with blind panels of the windows





IX. Wawel, kościół katedralny, arkady południowego ramienia ambitu z filarami przyporowymi

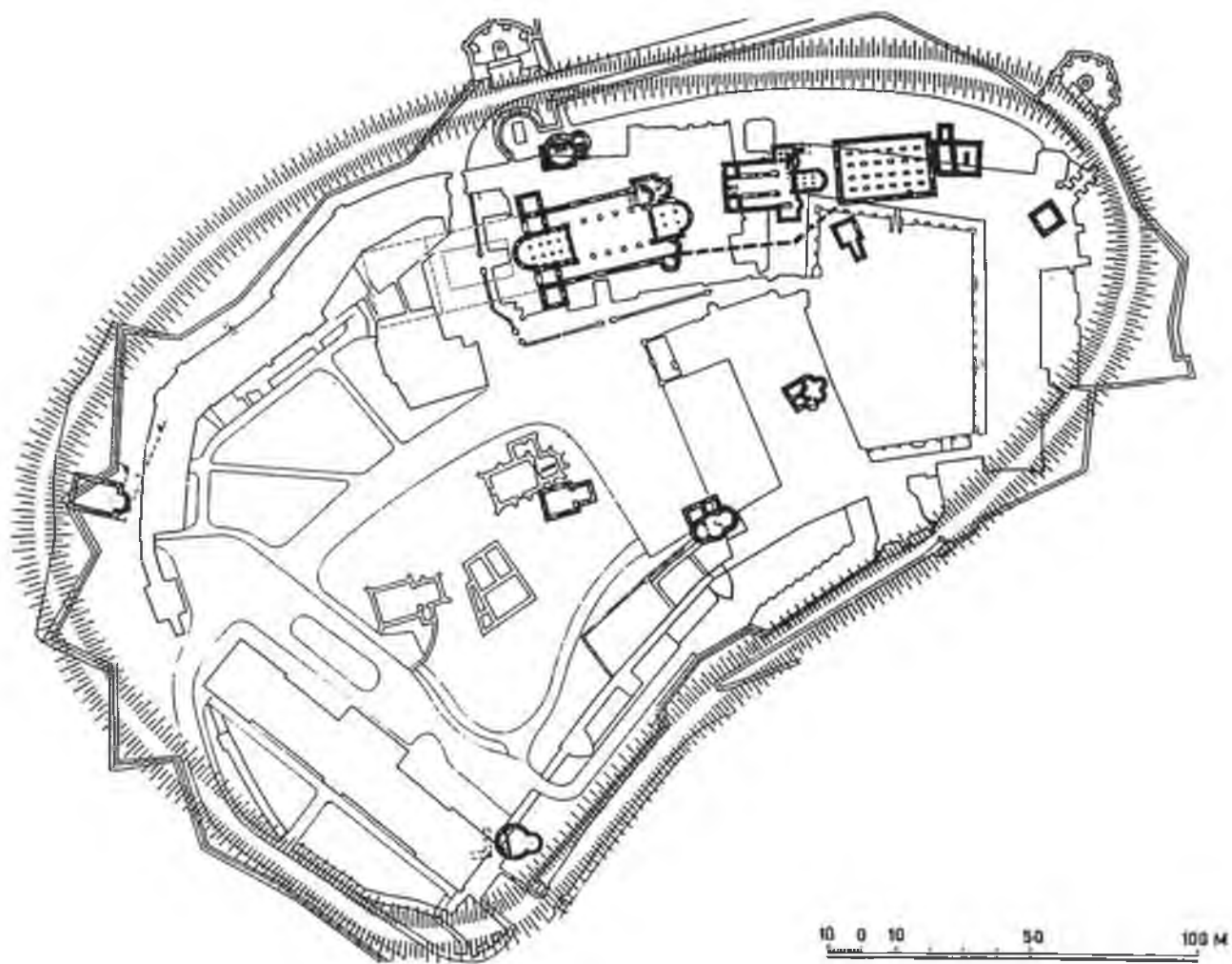
IX. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, ambulatory arcades with pillar-buttresses

↩ VIII. Wawel, kościół katedralny, wnętrze prezbiterium

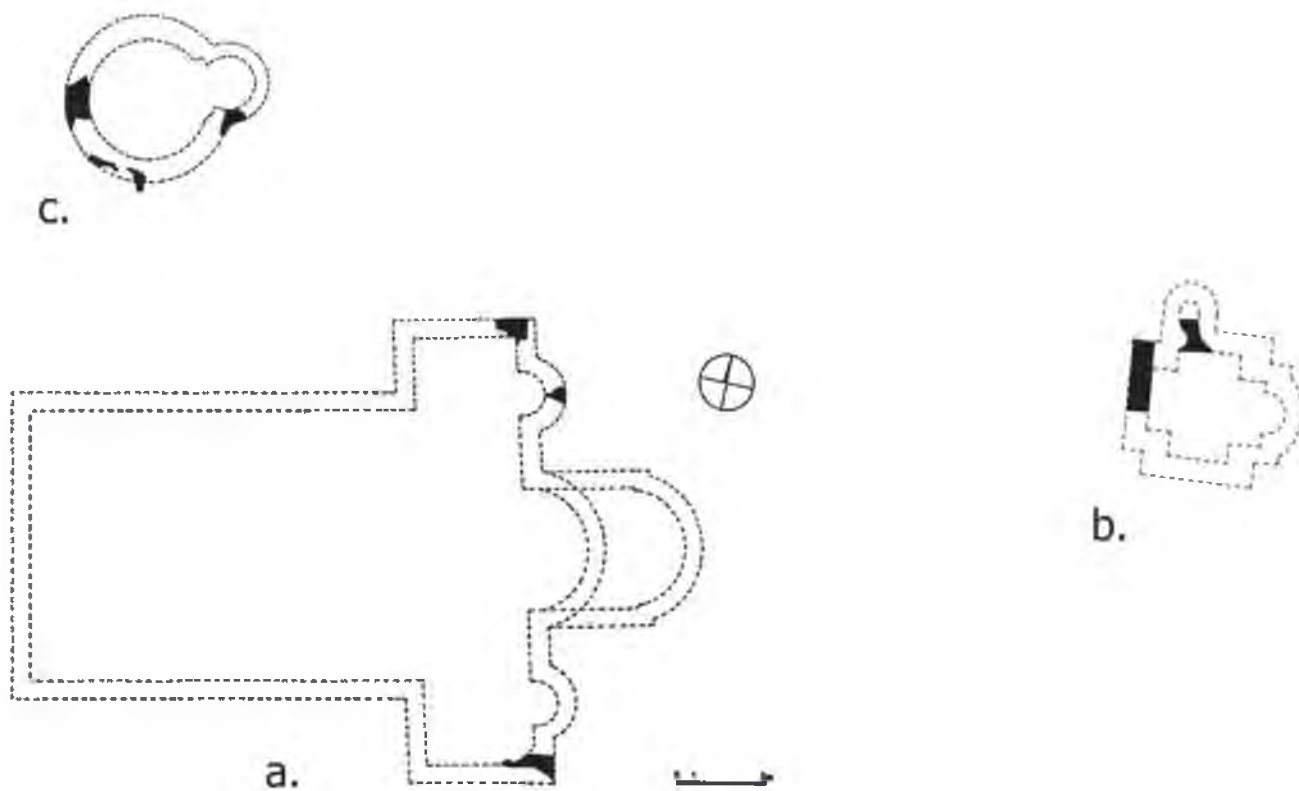
VIII. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, interior of the choir



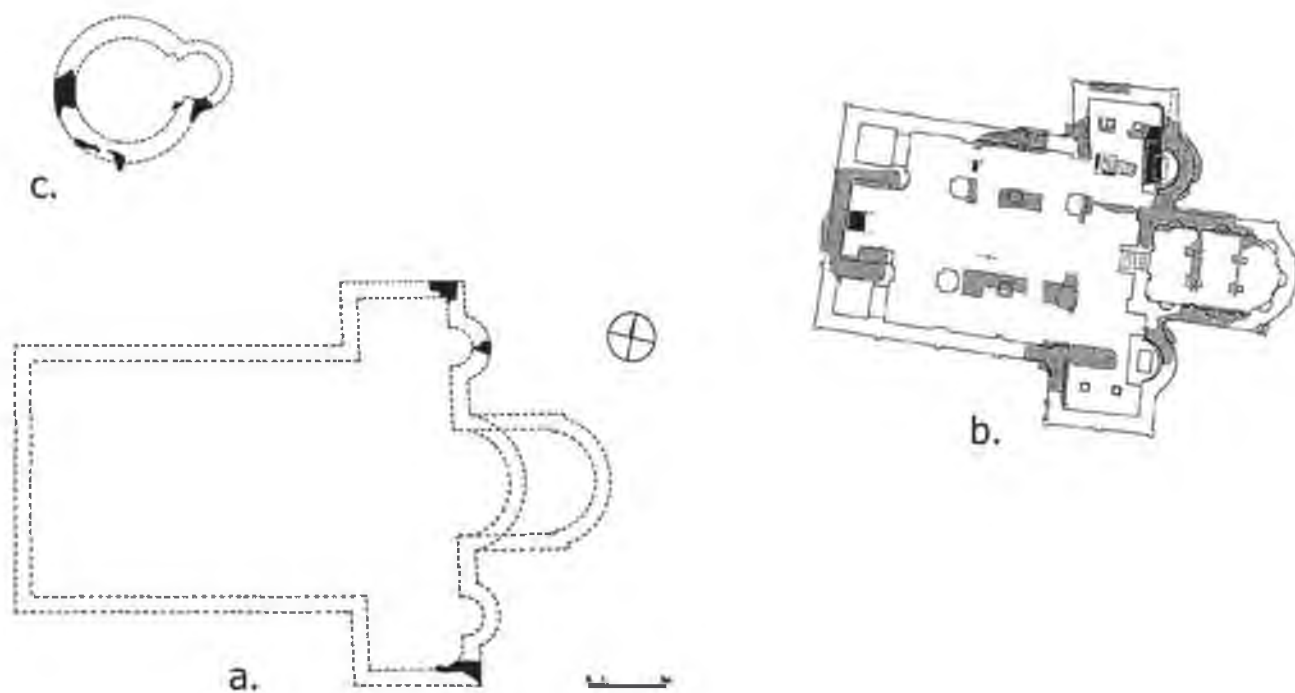
X. Wawel, kościół katedralny, ściana południowa transeptu



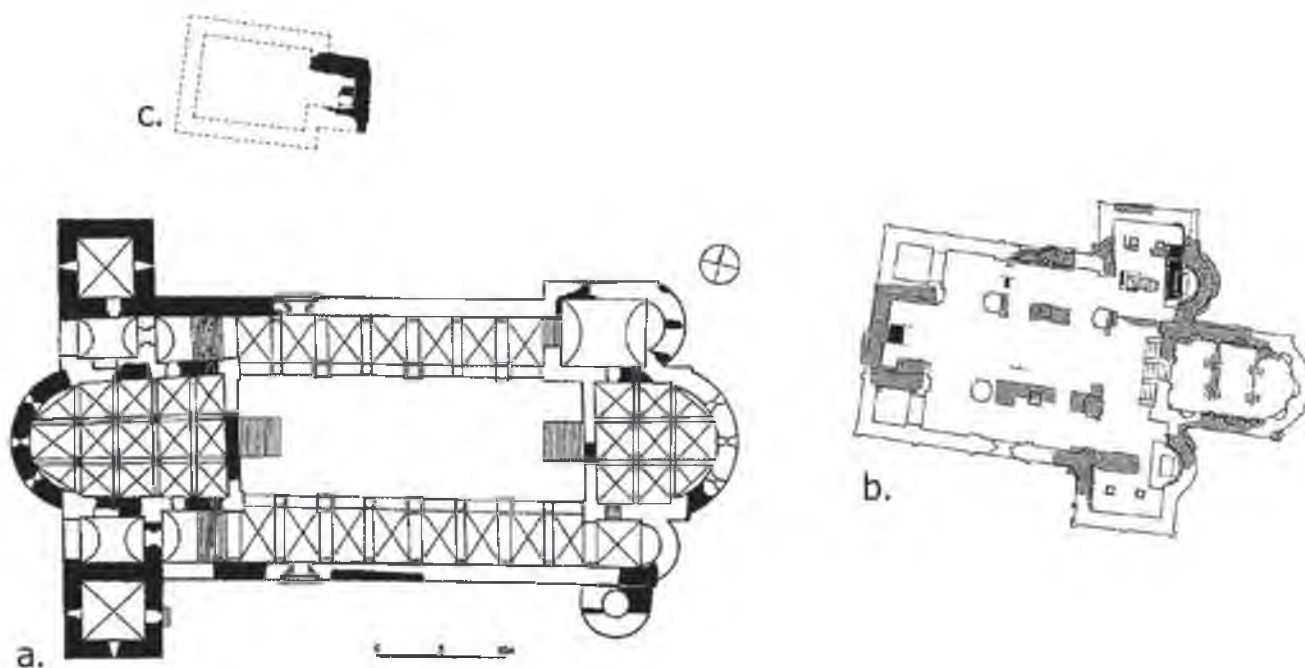
1. Wawel, relikty budowli przedromańskich i romańskich
1. Krakow, Wawel Hill. The remains of pre-Romanesque and Romanesque architecture



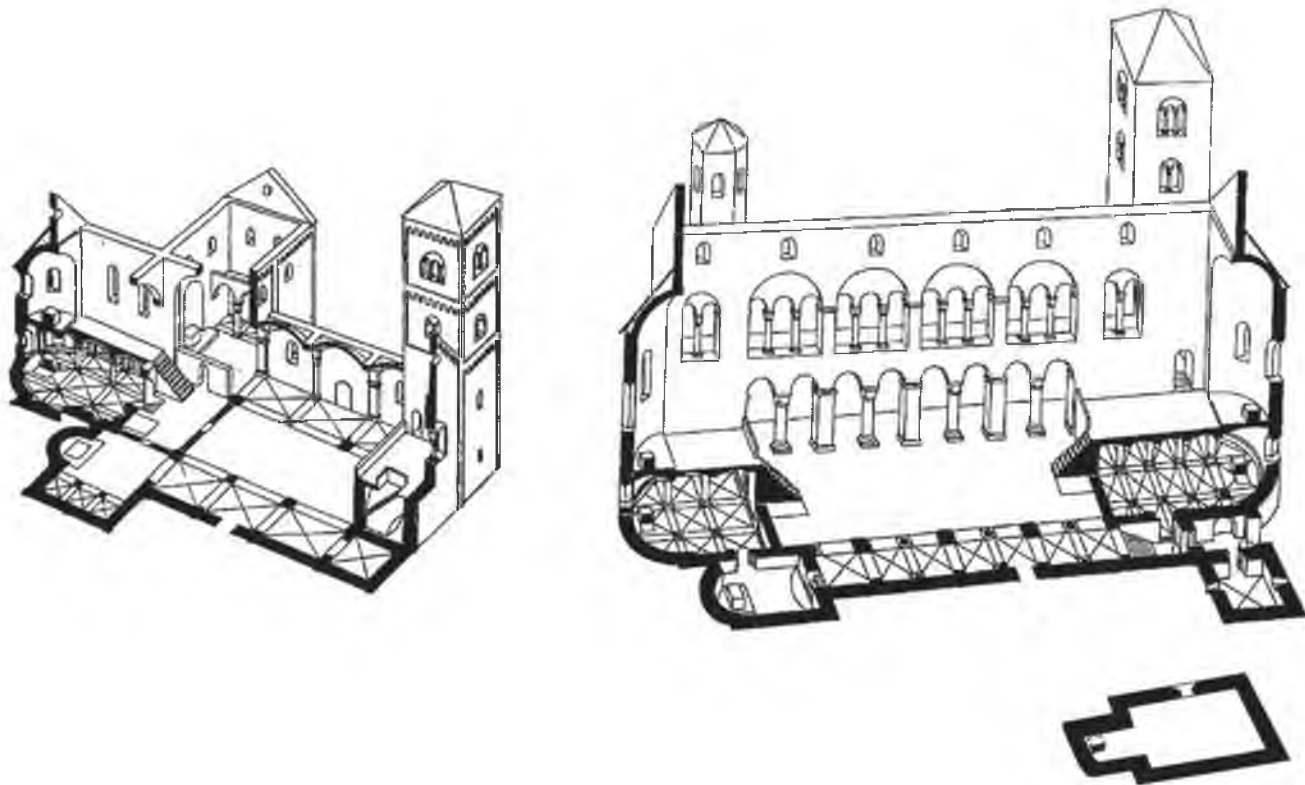
2. Wawel, rekonstrukcja podwójnego zespołu katedralnego na początku wieku XI:
 (a) kościół św. Wacława, (b) domniemany kościół na planie krzyża, (c) baptysterium
2. Krakow, Wawel Hill. A reconstruction of the double cathedral group of buildings
 in the early 11th c.: (a) St Václav church, (b) a cruciform church, (c) a baptistery



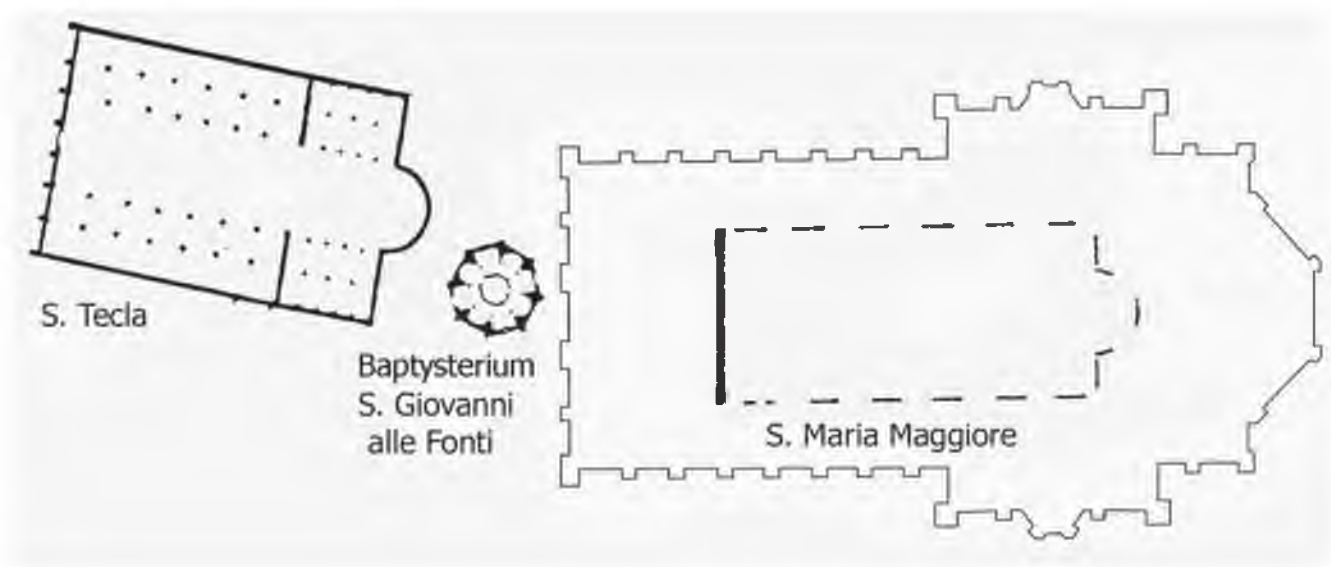
3. Wawel, rekonstrukcja podwójnego zespołu katedralnego w trzeciej ćwierci wieku XI:
(a) kościół św. Wacława, (b) tzw. kościół św. Gereona, (c) dawne baptysterium
3. Krakow, Wawel Hill. A reconstruction of the cathedral buildings ca 1050–1075:
(a) St Václav church, (b) the church known as St Gereon's, (c) a former baptistery

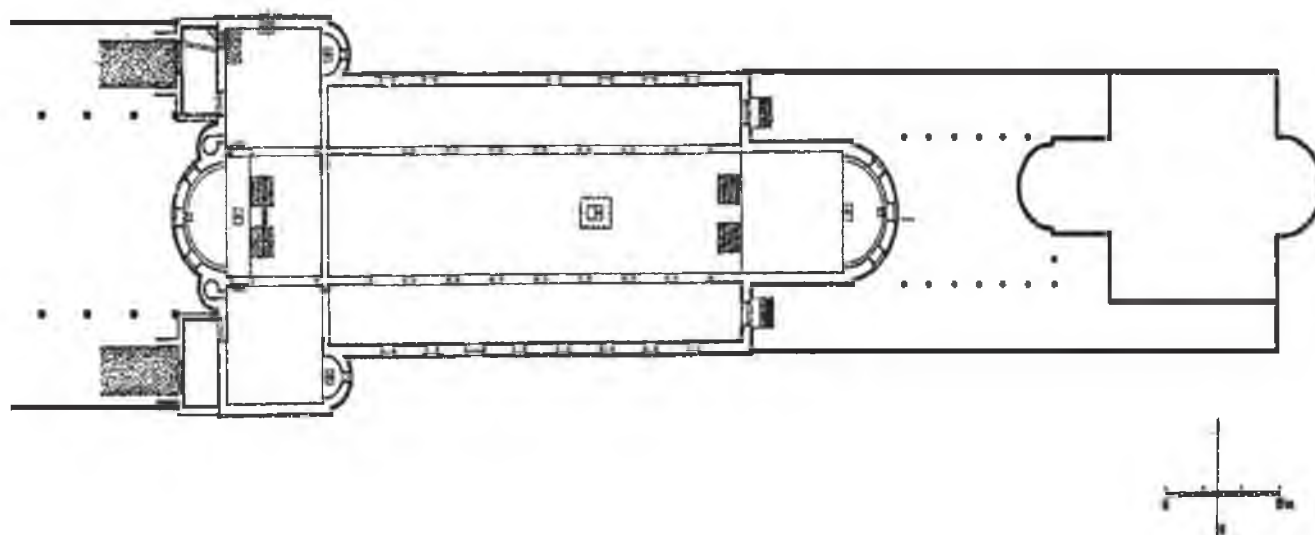


4. Wawel, rekonstrukcja podwójnego zespołu katedralnego w połowie wieku XII:
 (a) kościół św. Wacława – tzw. katedra Hermanowska (b) tzw. kościół św. Gereona,
 (c) kaplica w miejscu dawnego baptysterium
4. Krakow, Wawel Hill, A reconstruction of the cathedral buildings in the second half
 of the 12th c.: (a) St Václav church or the Herman Cathedral, (b) the church known
 as St Gereon's, (c) a chapel on the site of the former baptistery

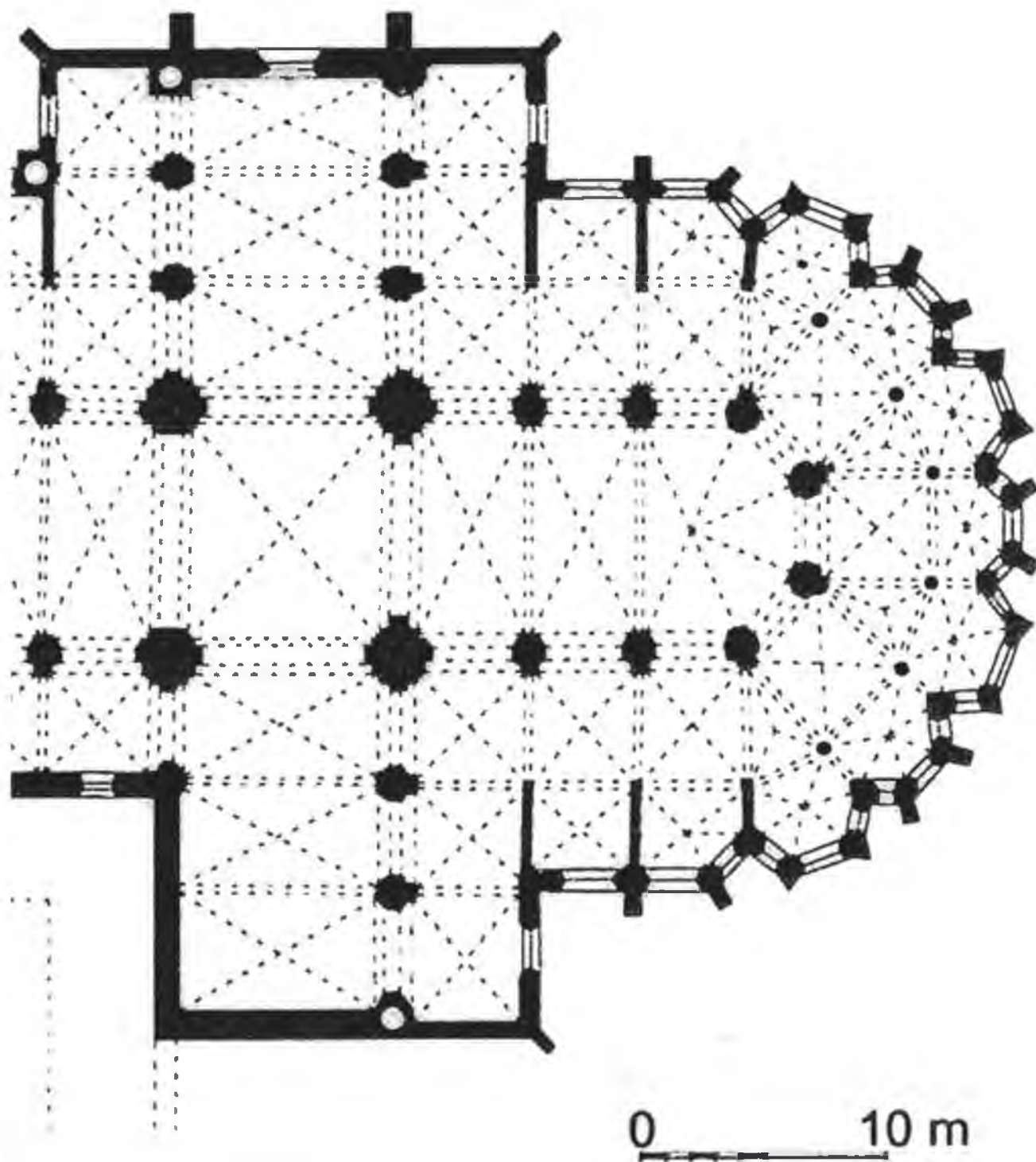


5. Wawel, rekonstrukcja aksonometryczna obu bazylik katedralnych i kościoła w miejscu dawnego bazyliki w połowie wieku XII
5. Krakow, Wawel Hill. An axonometric reconstruction of the two cathedral basilicas and the church on the site of the former baptistery in the middle of the 12th c.

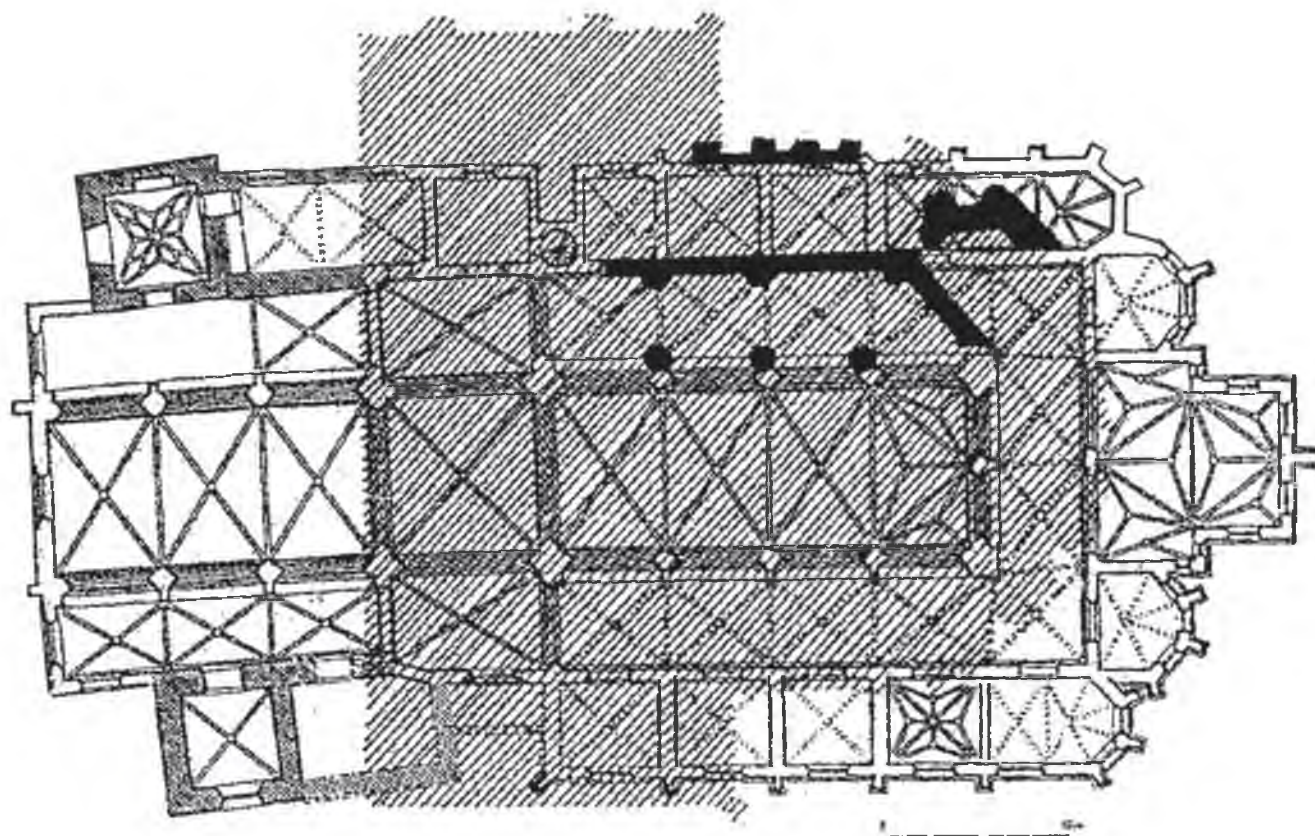




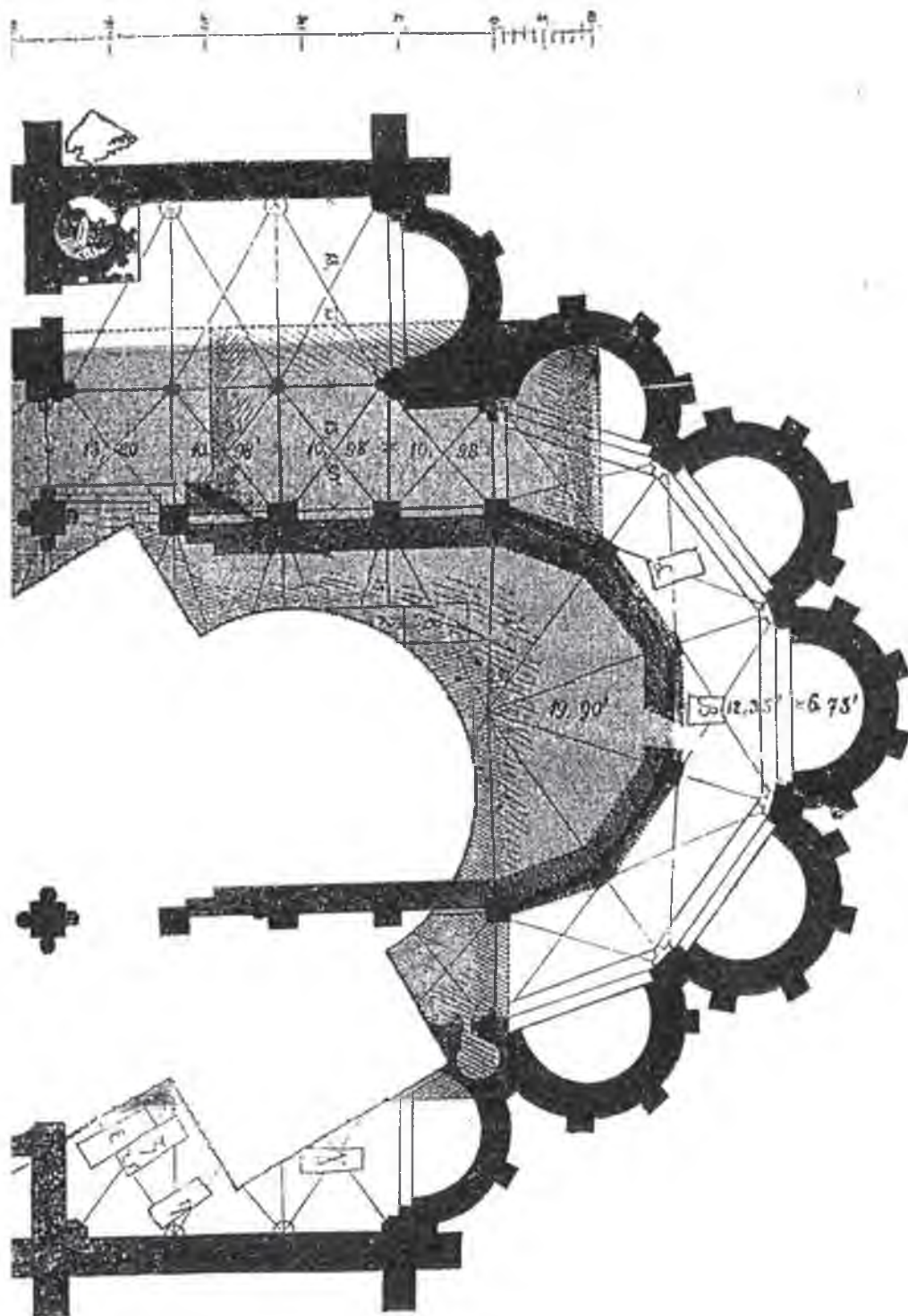
7. Kolonia, kościół katedralny u schyłku wieku XII.
We wschodnim atrium kościół St. Maria ad Gradus
7. Cologne Cathedral in the late 12th c.
The church of St Maria ad Gradus is within the east atrium



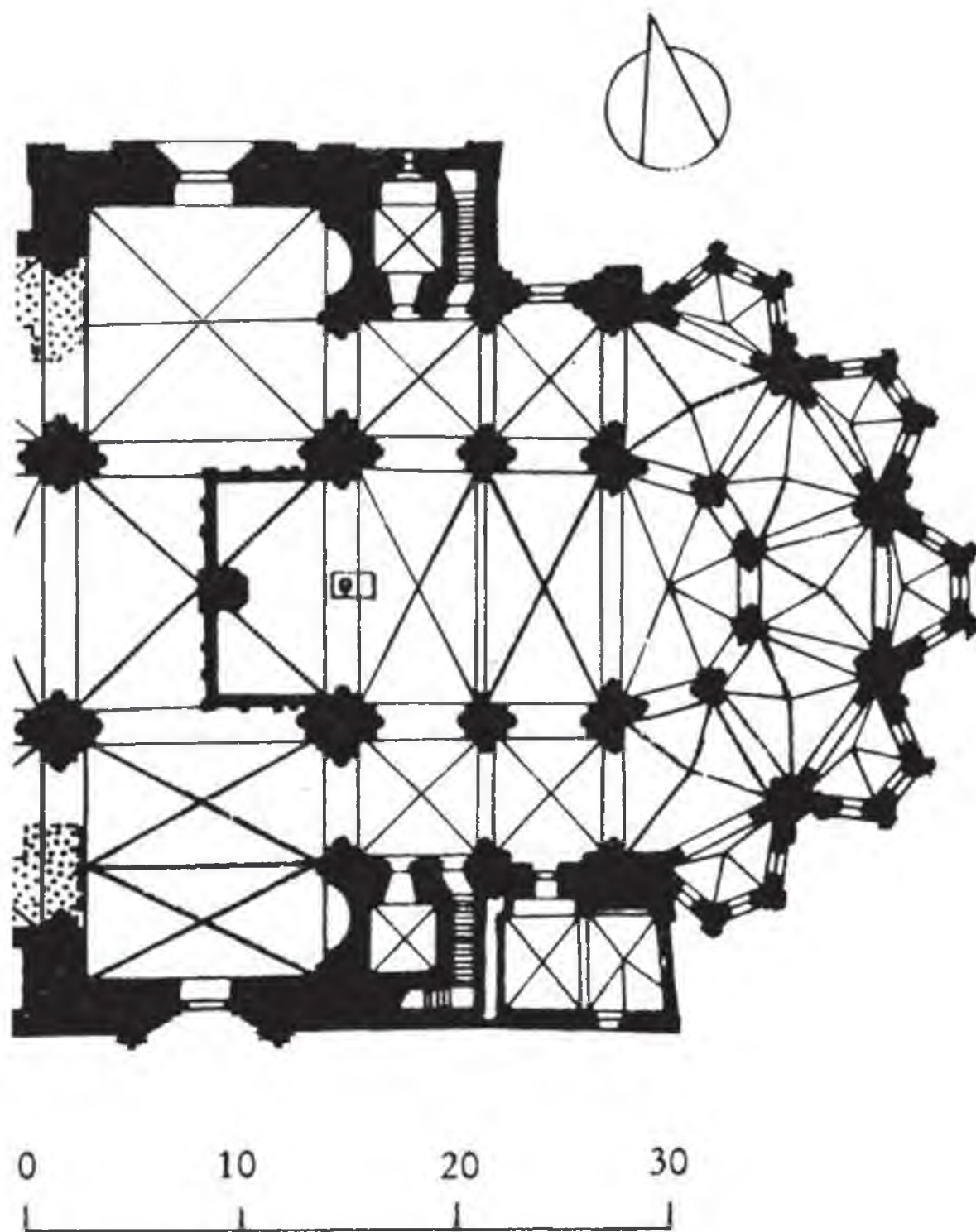
8. Sedlec, cysterski kościół klasztorny, rekonstrukcja chóru ok. roku 1300



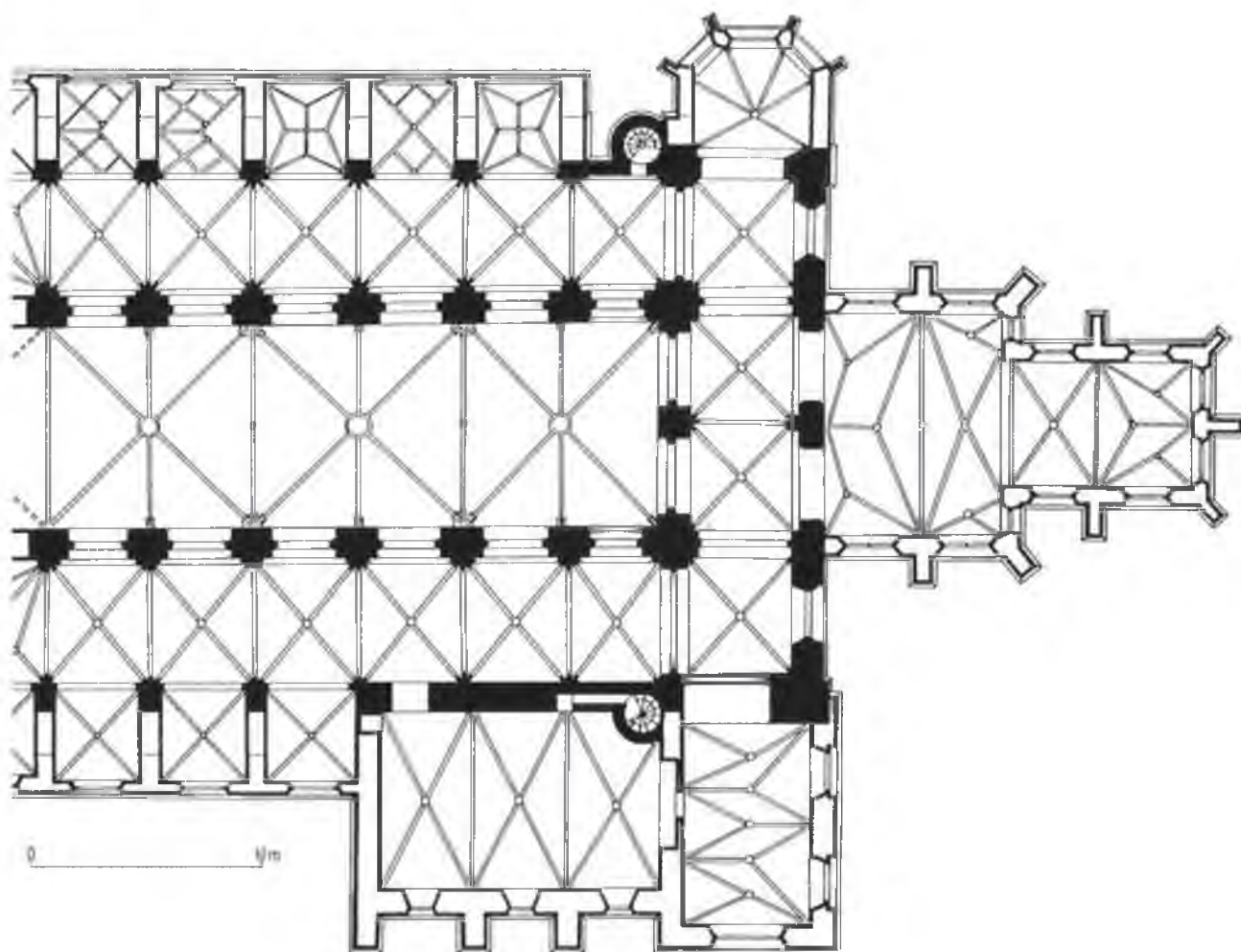
9. Wawel, odsłonięte przez Janusza Firleta i Zbigniewa Pianowskiego relikty wielobocznego chóru katedralnego fundacji biskupa Muskaty oraz propozycja rekonstrukcji rzutu całego prezbiterium i transeptu, odpowiadającego rozplanowaniem i wielkością klasztornej kościołowi w Sedlcu
9. Krakow, Wawel Hill, cathedral church. A proposed reconstruction of the plan of the chancel and transepts modelled on the layout and scale of the church at the Sedlec monastery, showing the unearthed remains of the cathedral's east end founded by Bishop Muskata



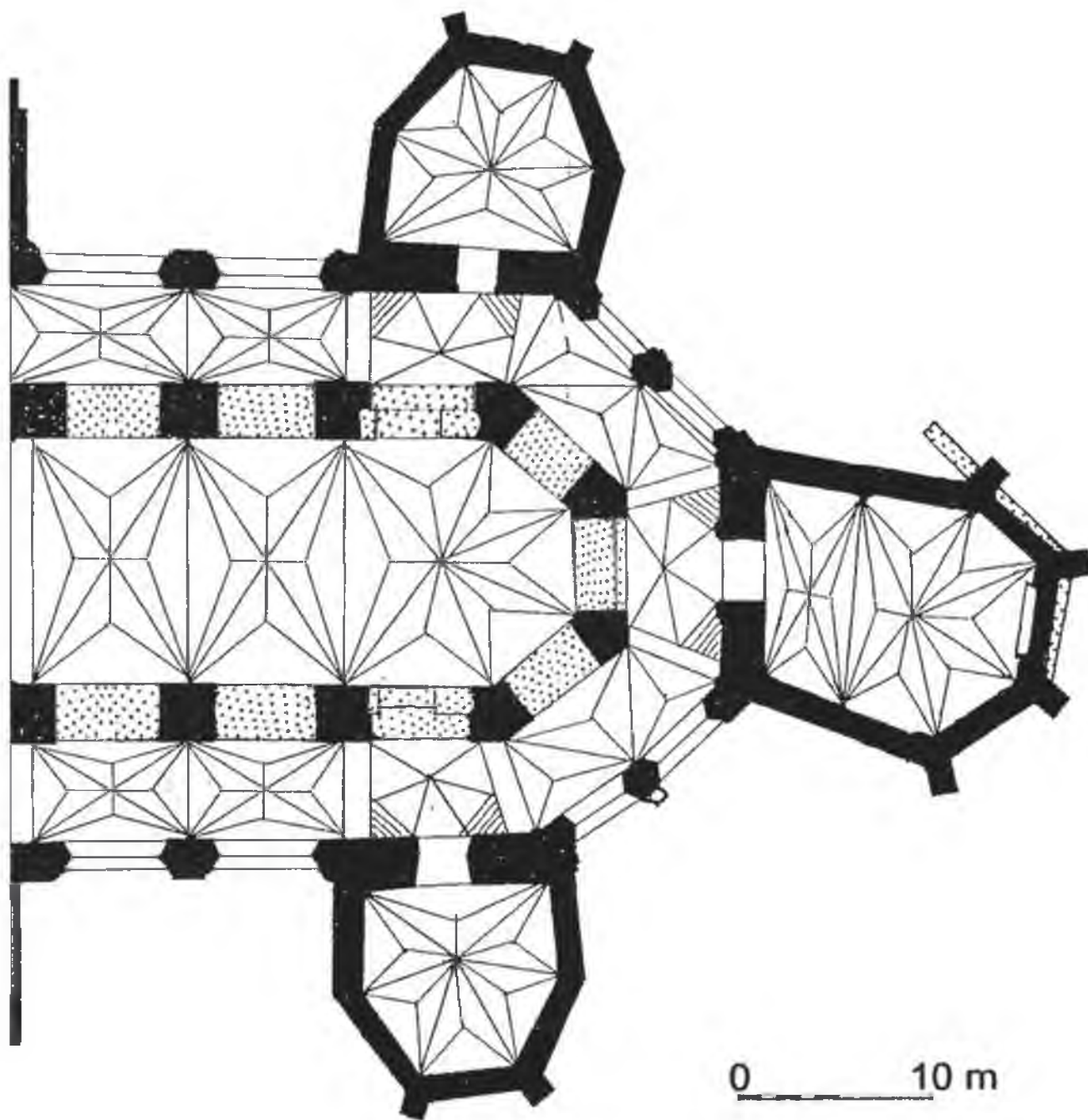
10. Kalocsa, kościół archikatedralny, relikty murów romańskich i wczesnogotyckich chóru
 10. Kalocsa cathedral church. The Romanesque and early Gothic remains of the walls



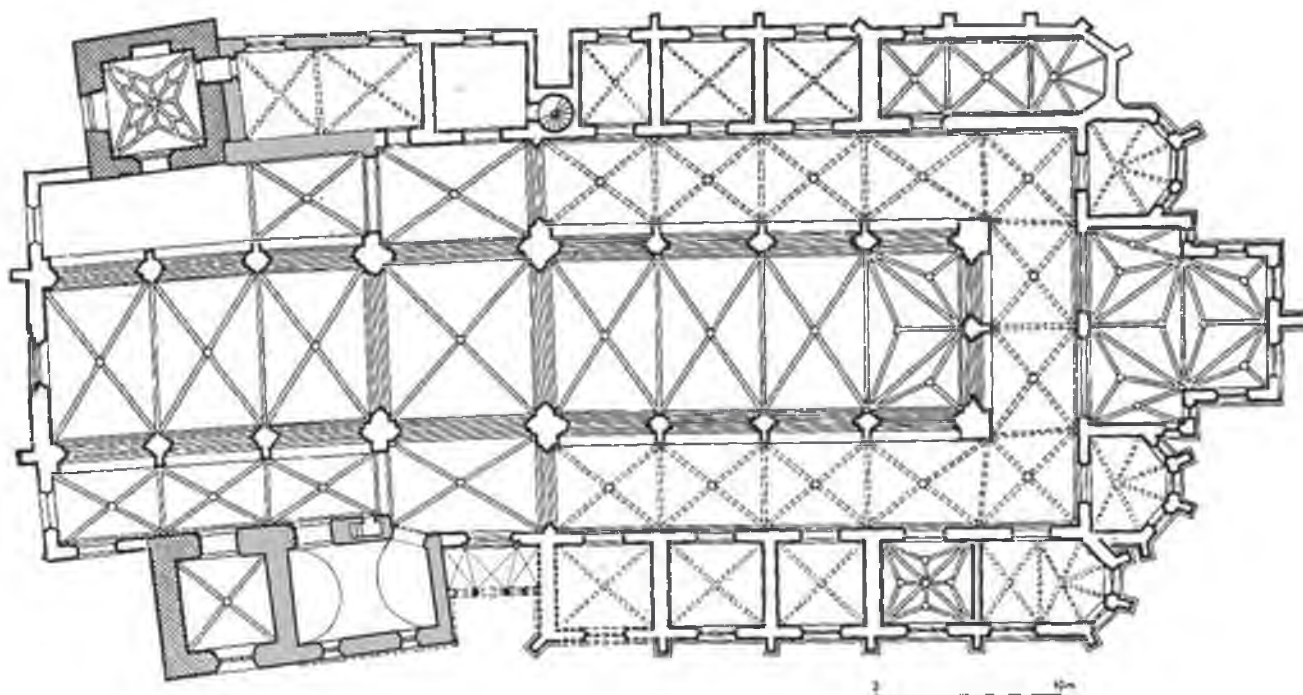
11. Magdeburg, chór kościoła archikatedralnego
 11. Magdeburg cathedral church, ground plan of the choir



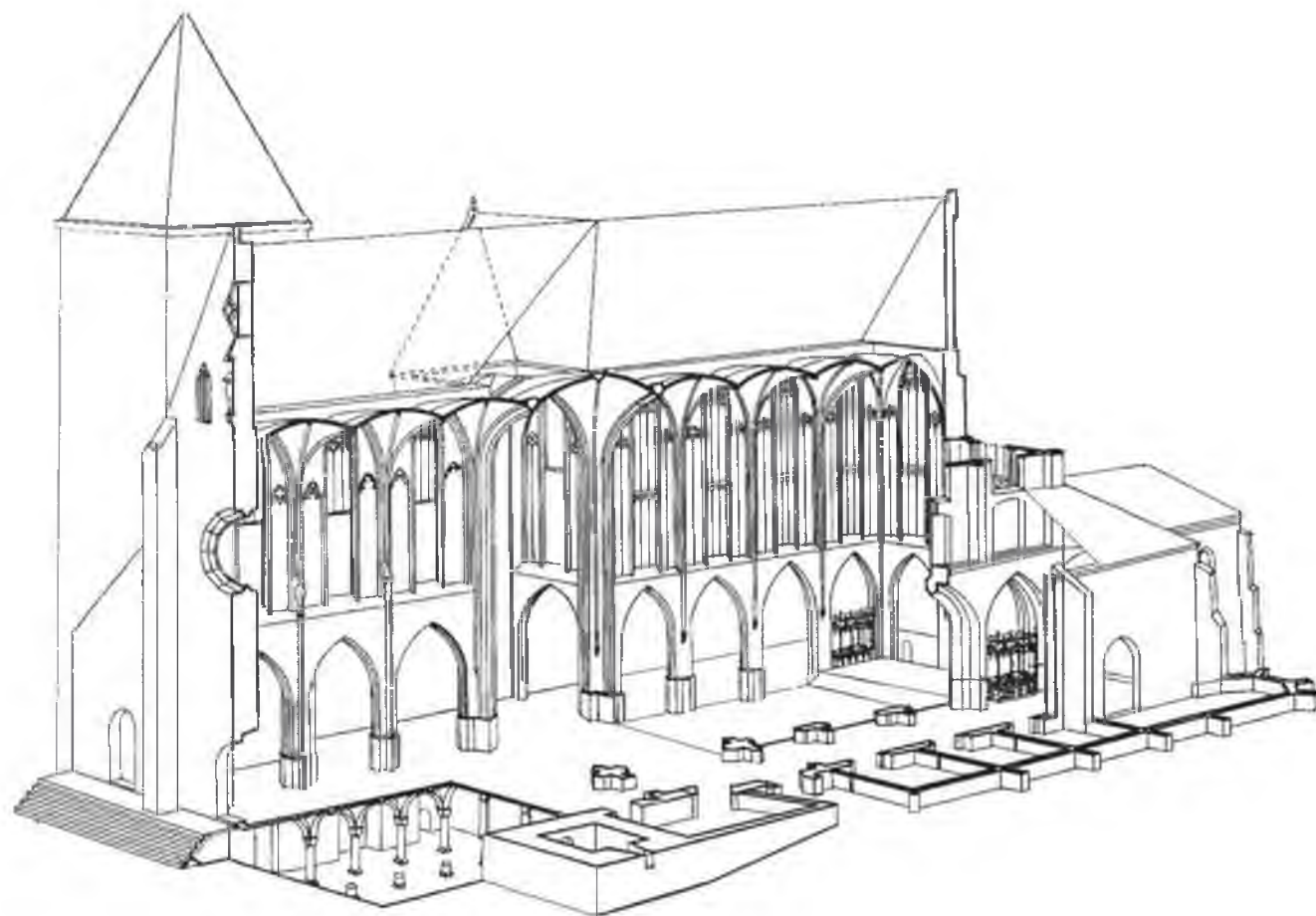
12. Wrocław, kościół katedralny, chór w drugiej połowie wieku XIII



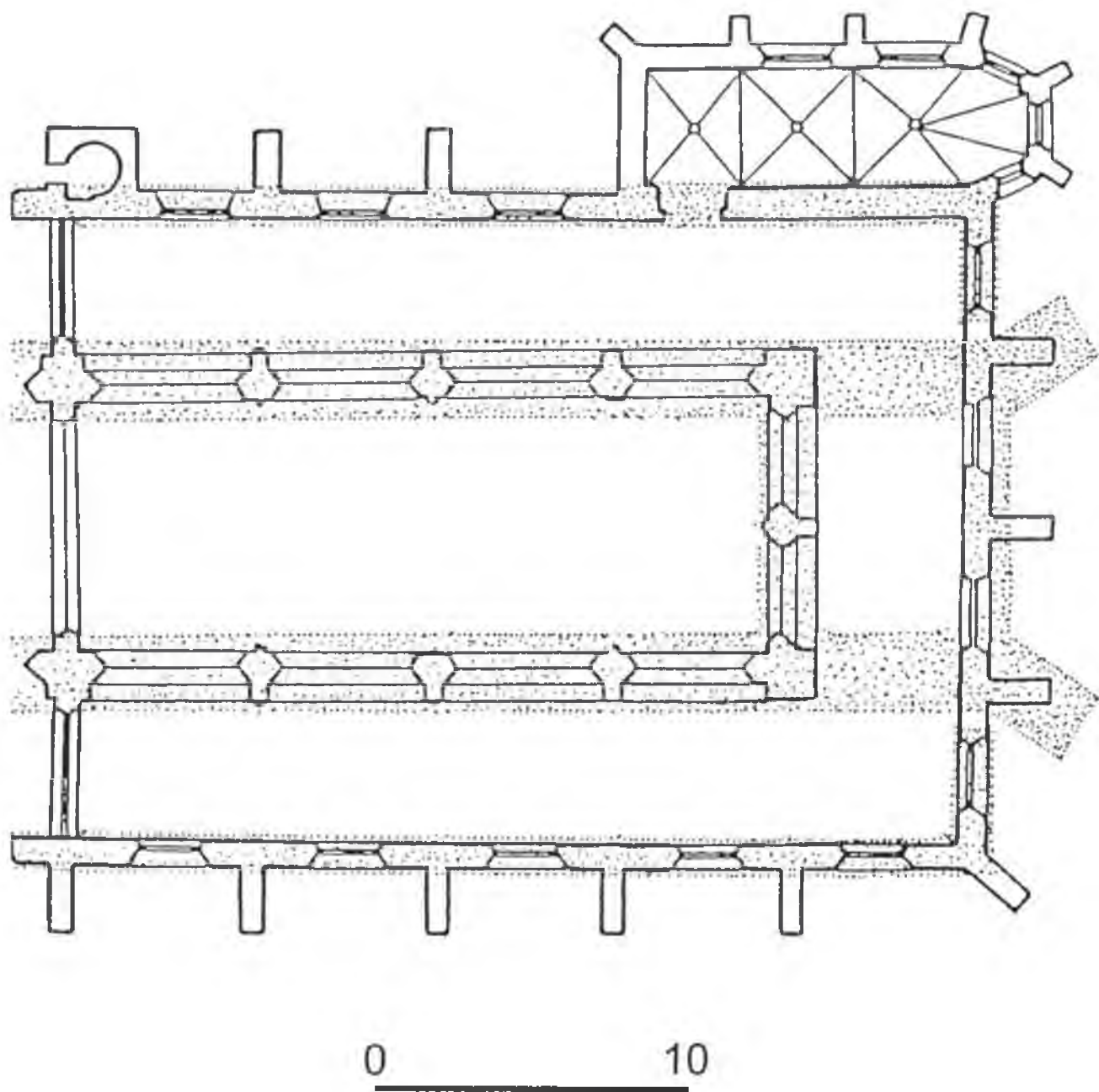
13. Poznań, kościół katedralny, hipotetyczne fazy budowy wczesnośredniowiecznego chóru
 13. Poznań cathedral church, ground plan showing the construction phases of the Gothic east end



14. Wawel, kościół katedralny, rekonstrukcja rzutu z roku 1364



15. Wawel, kościół katedralny, przekrój perspektywiczny stanu z roku 1364
 15. Krakow, Wawel Hill, reconstruction cross-section of cathedral in 1364

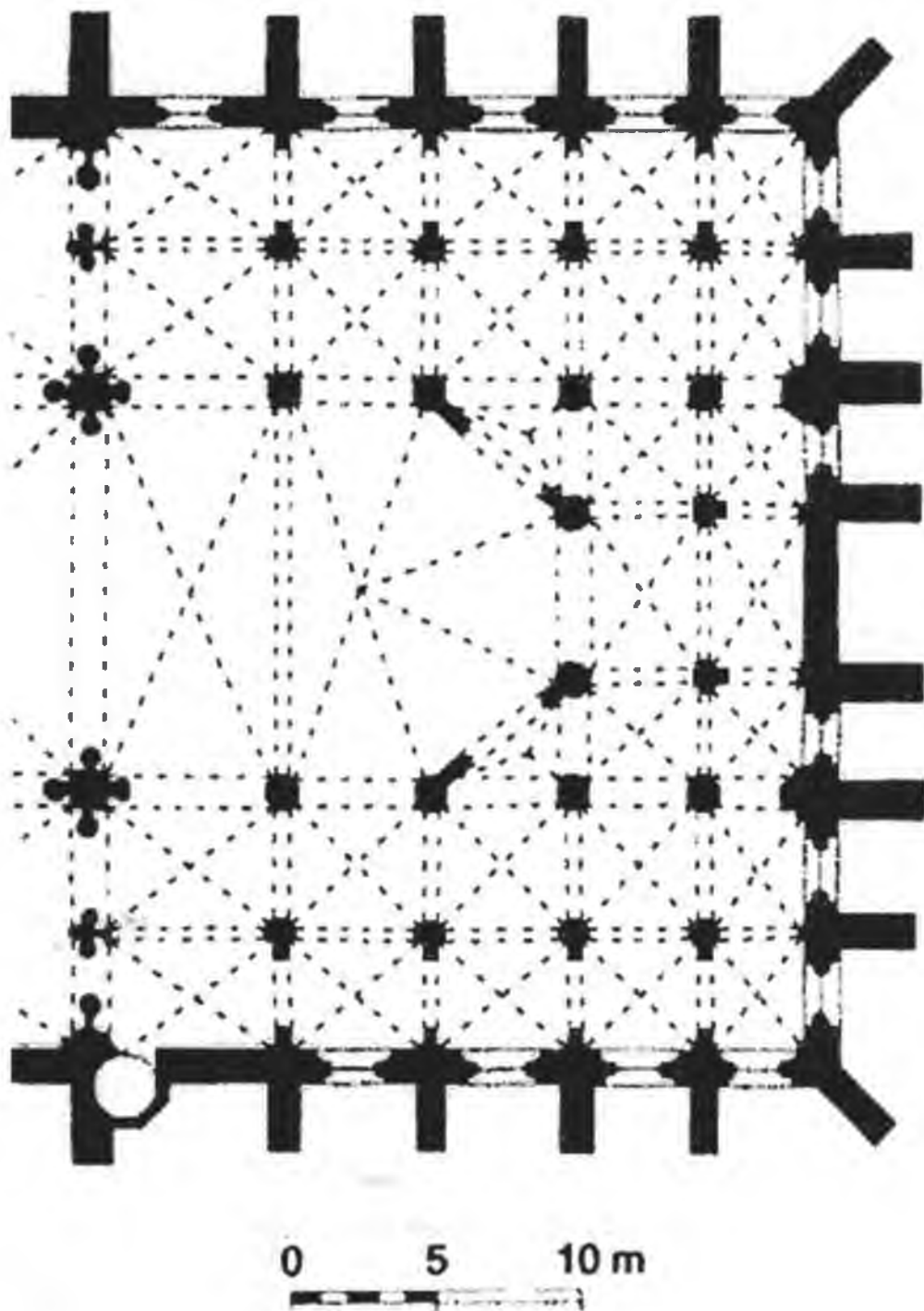


16. Wawel, kościół katedralny około 1322–1325, chór.

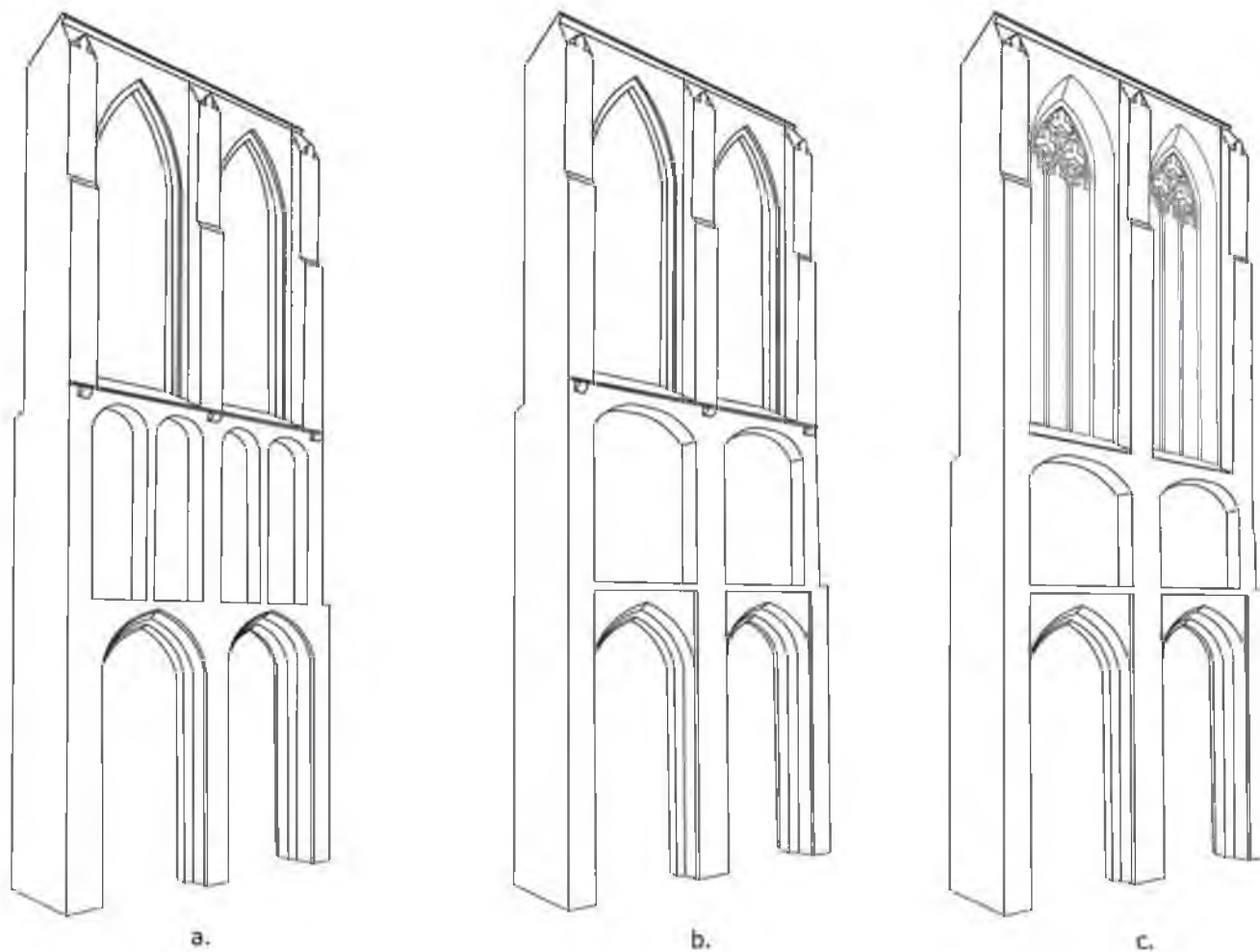
Zaznaczono pierwotne fundamenty z roku 1320

16. Krakow, Wawel Hill, cathedral choir about 1322–1325.

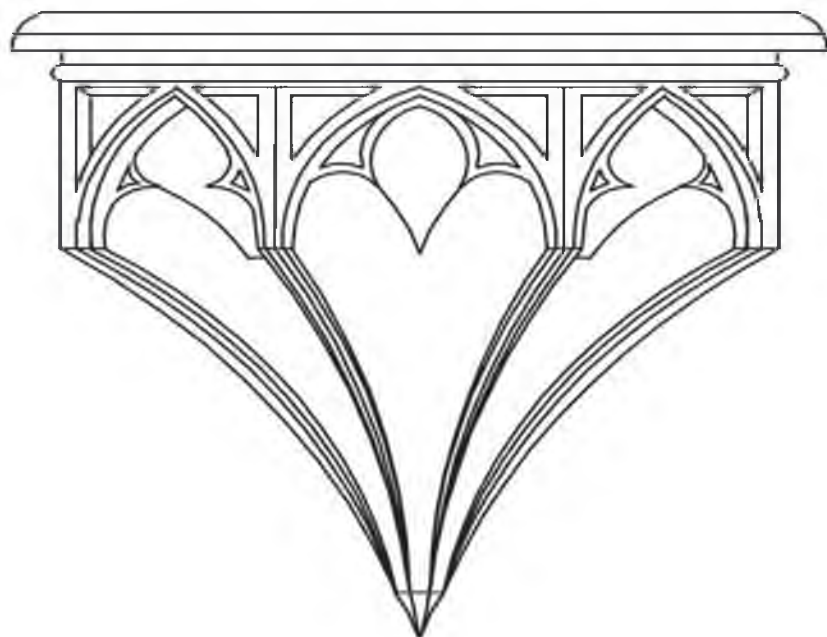
Gothic foundations of 1320 marked with dots



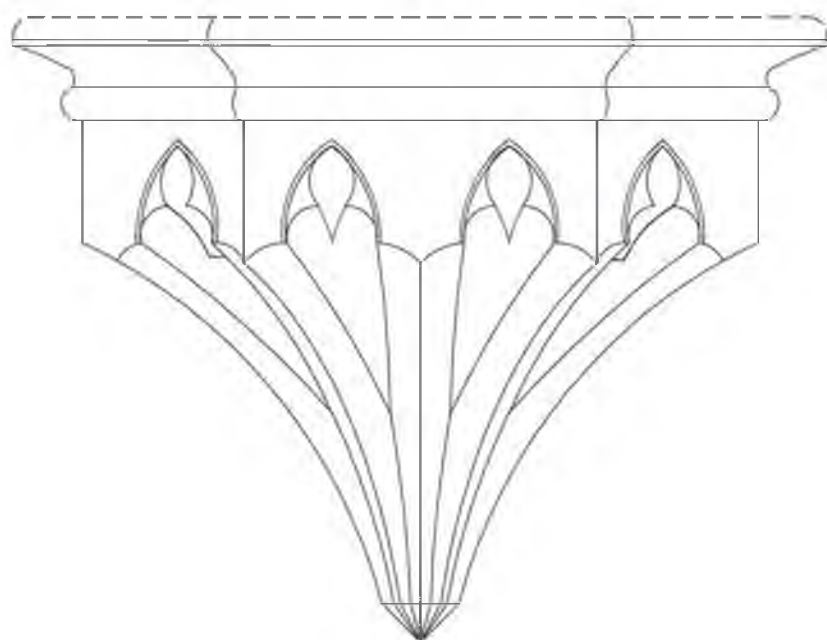
17. Salem, kościół klasztorny, chór, rekonstrukcja stanu z wieku XIV
 17. Salem Abbey church choir, reconstruction plan in the 14th c.



18. Schematy konstrukcji filarowo-przyporowej: (a) Sedlec, kościół klasztorny, prezbiterium, (b) Sedlec, kościół klasztorny, korpus nawowy, (c) Kraków – Wawel, kościół katedralny, prezbiterium
18. Pillar-buttress schemes: (a) in the chancel of Sedlec Abbey church, (b) in the nave arcade and clerestory at Sedlec Abbey church, (c) in the chancel of Kraków cathedral church



a.



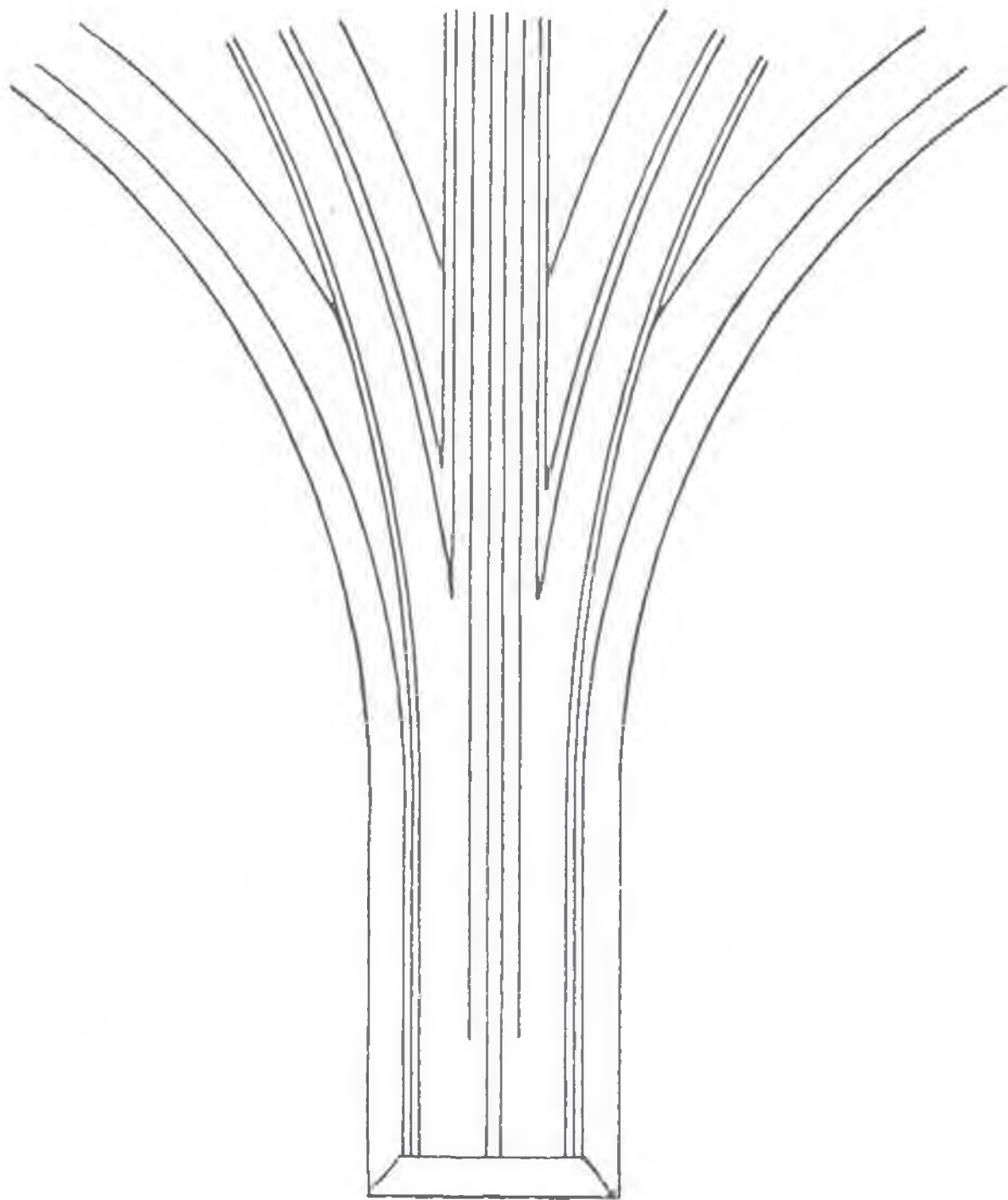
b.

19a. Wawel, kościół katedralny, wspornik służy w prezbiterium

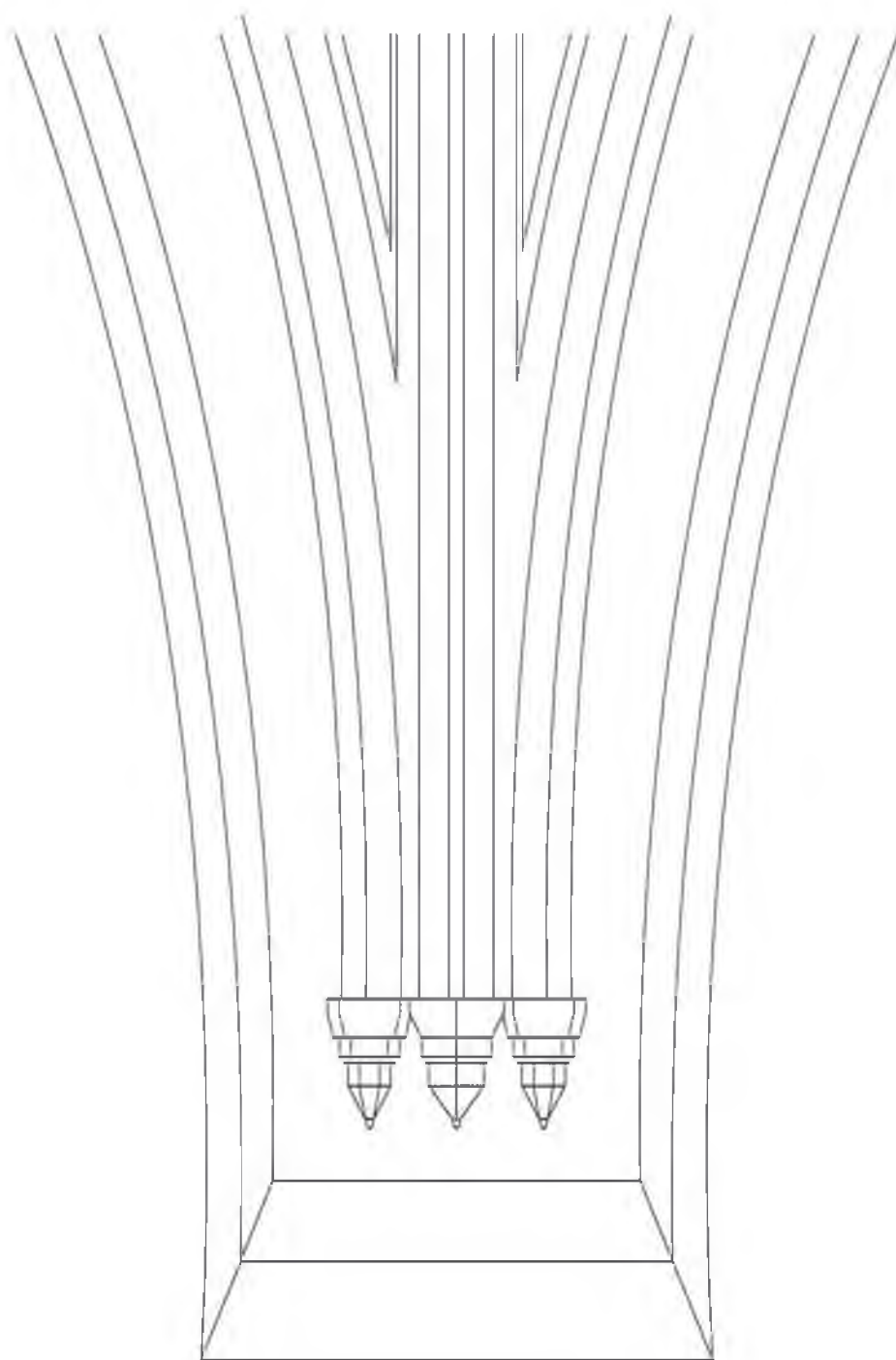
19a. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, corbel supporting a shaft in the chancel

19b. Sedlec, kościół klasztorny, wspornik służy w transepcie

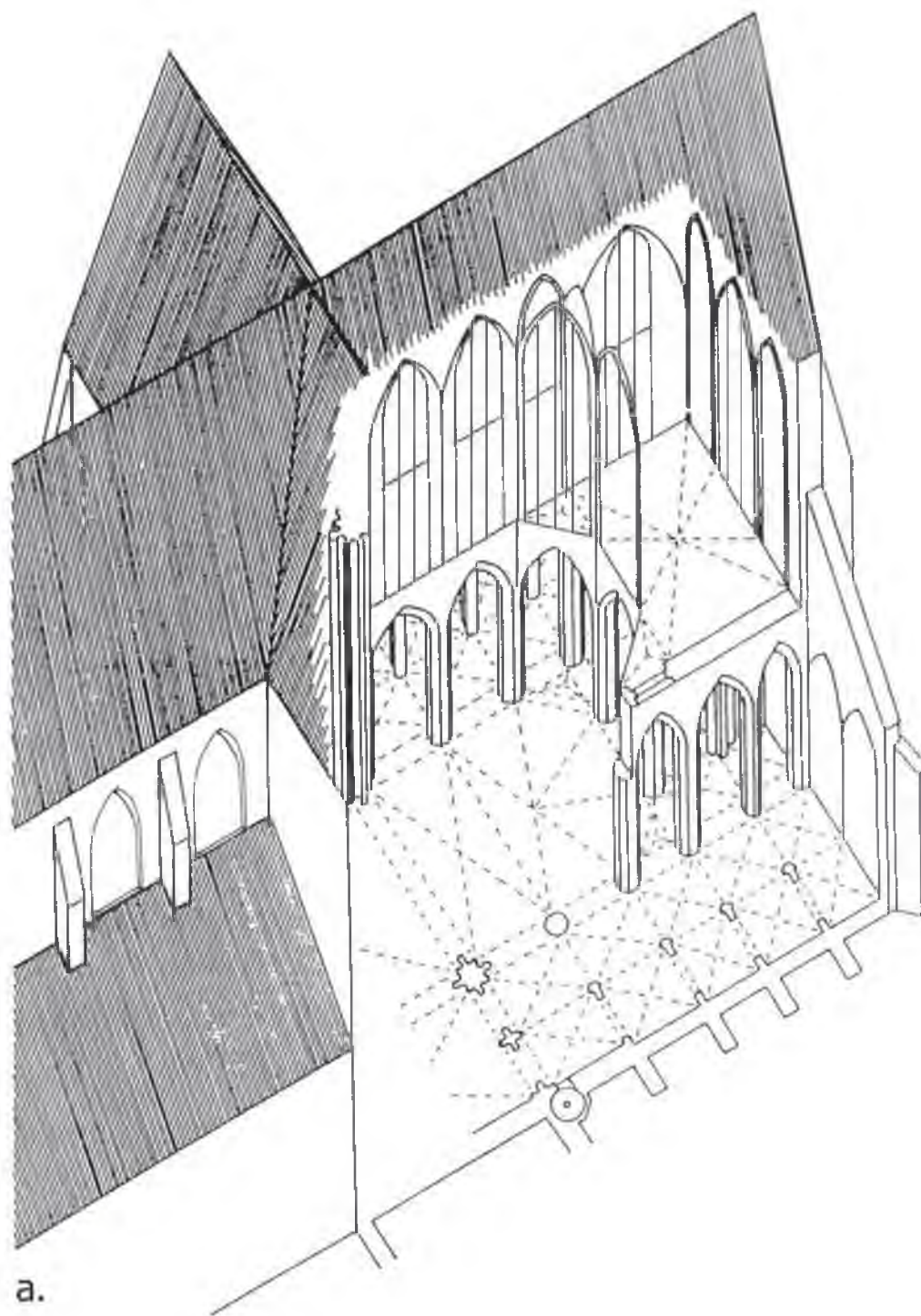
19b. Sedlec Abbey church, corbel supporting a shaft in the transept



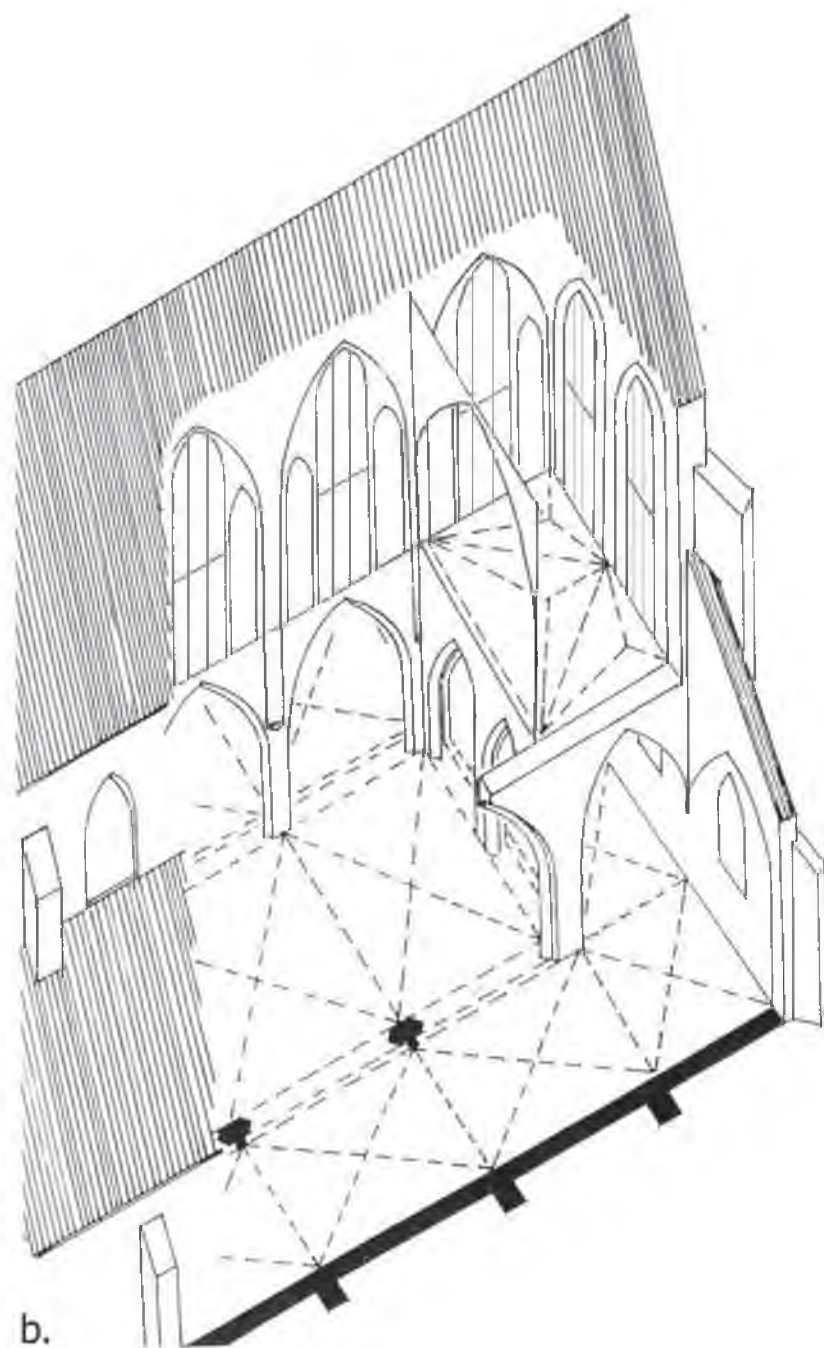
20. Wawel, kościół katedralny, nasady żeber w kaplicy św. Małgorzaty



21. Sedlec, karner, nasady żeber sklepienia tzw. kaplicy górnej
21. Sedlec, charnel-house, spandrel of the vault in the upper chapel

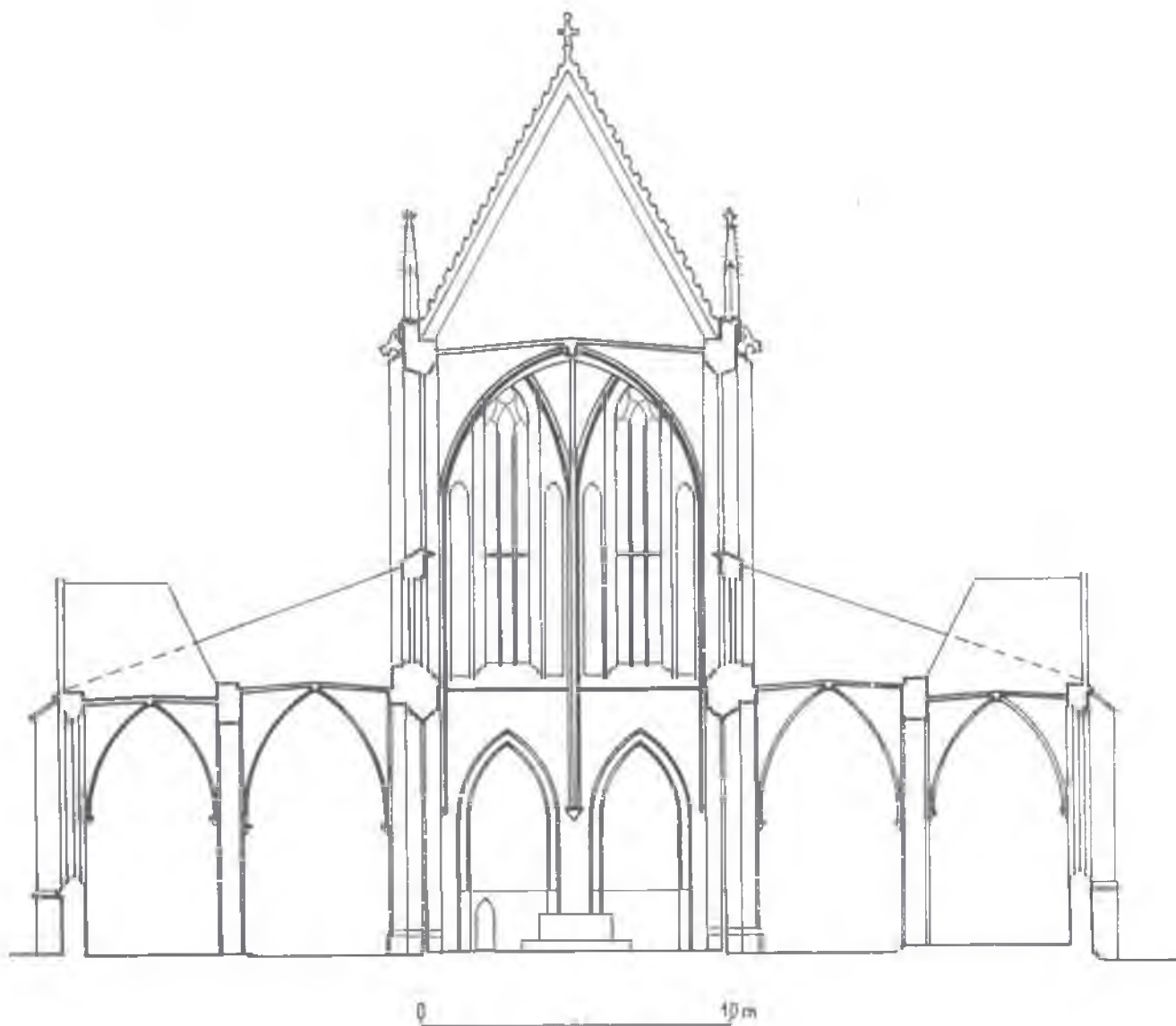


22a. Salem, kościół klasztorny, rekonstrukcja kaplicy nad wschodnim ramieniem ambitu
22a. Salem Abbey church. Reconstruction of the east chapel above the ambulatory

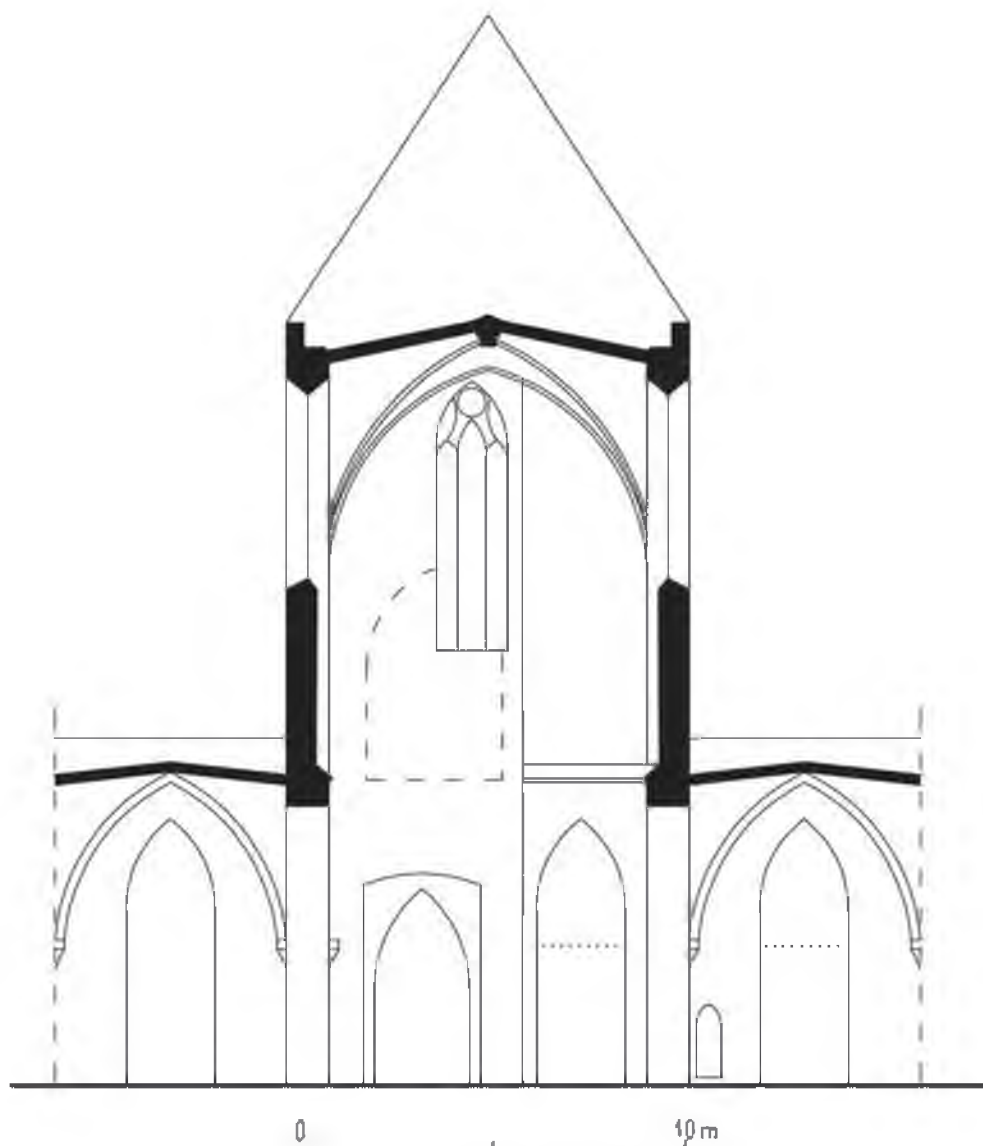


22b. Wawel, kościół katedralny, rekonstrukcja kaplicy planowanej nad wschodnim ramieniem ambitu

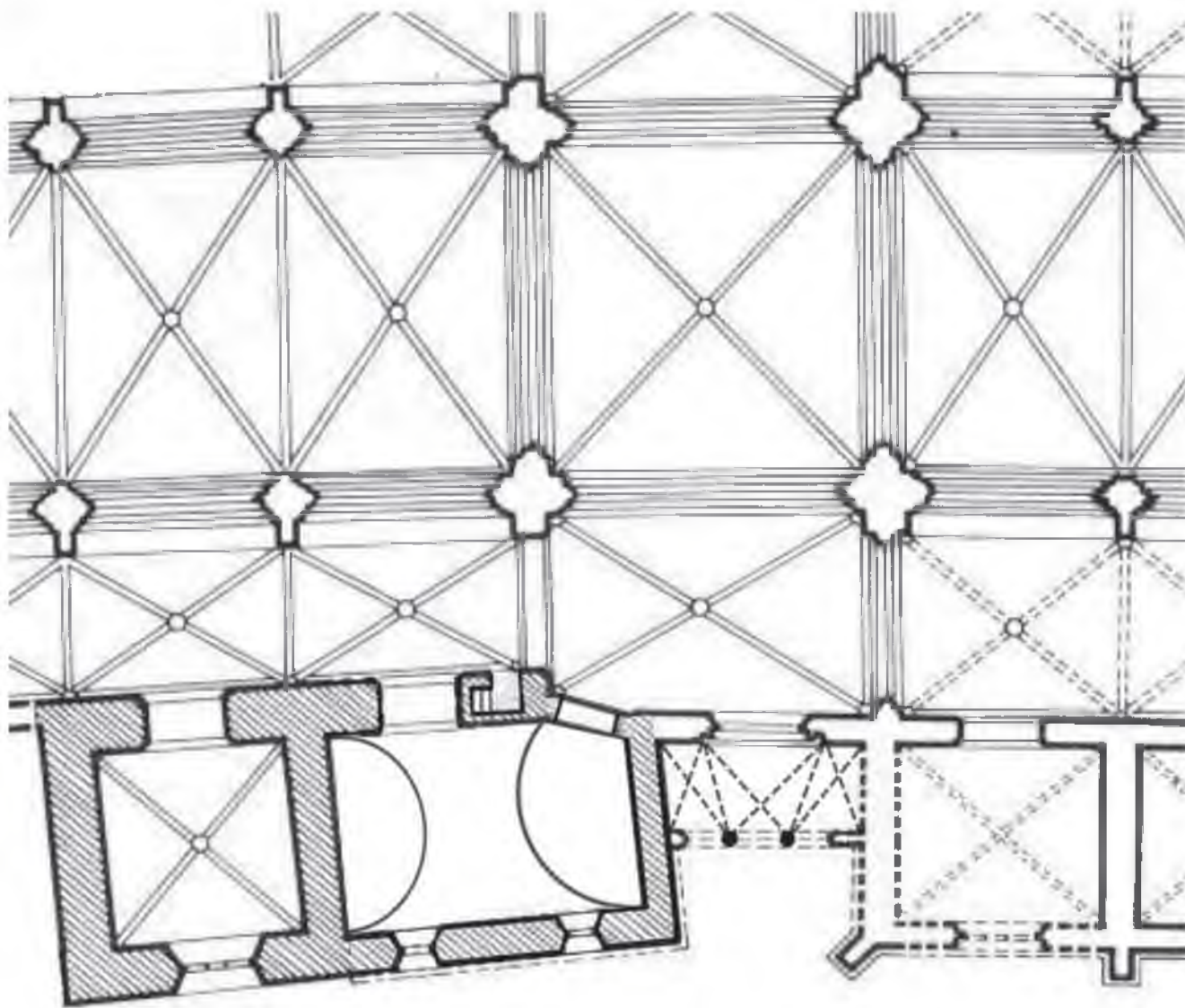
22b. Krakow, Wawel Hill, cathedral church. Reconstruction of the east chapel planned above the ambulatory



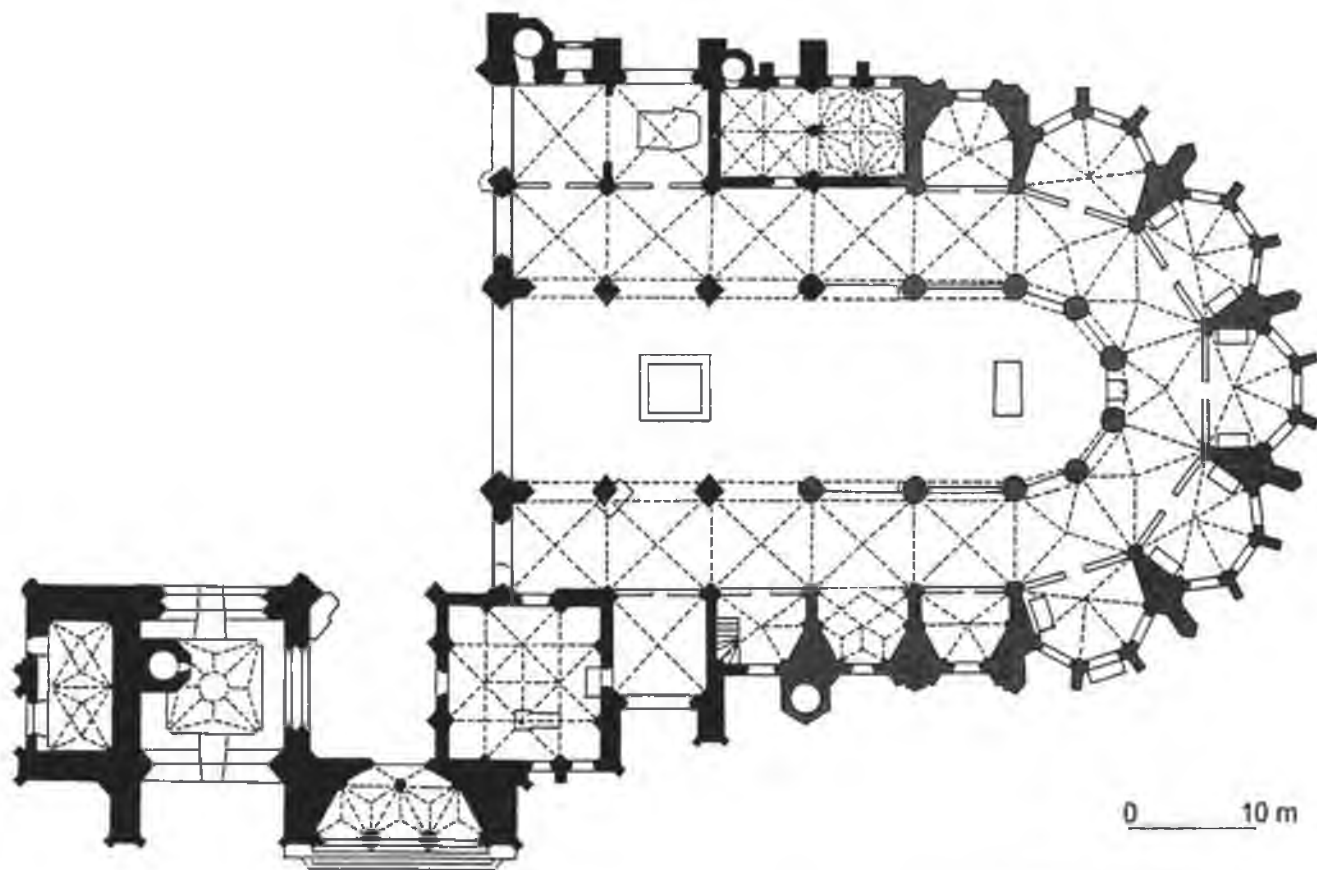
23. Wawel, kościół katedralny, przekrój poprzeczny prezbiterium w stanie na koniec wieku XIV
 23. Krakow, Wawel Hill, cross-section of the chancel in the end of the 14th c.



24. Wawel, kościół katedralny, wnętrze, ściana południowa transeptu. Schematycznie zaznaczono relikty arkady nad portykiem wejściowym (odsłonięte w licu zewnętrznym), wspornik sklepienia niezrealizowanej empory w przęśle transeptowym, arkadę wejścia południowego (*ostium maius*), dwa wejścia arkadowe do kaplicy św. św. Piotra i Pawła, a pomiędzy nimi wejście na schody prowadzące na galerię kaplicy, której poziom zaznaczono kropkami
24. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, the south wall of the transepts with marked remains of the opening above the porch (visible in the exterior wall), a corbel supporting the vault of a presumed gallery in the south transept bay, two arcades leading to the chapel of St Peter and St Paul and between them the doorway to the stairs leading to the gallery in the chapel. Gallery level marked with dots

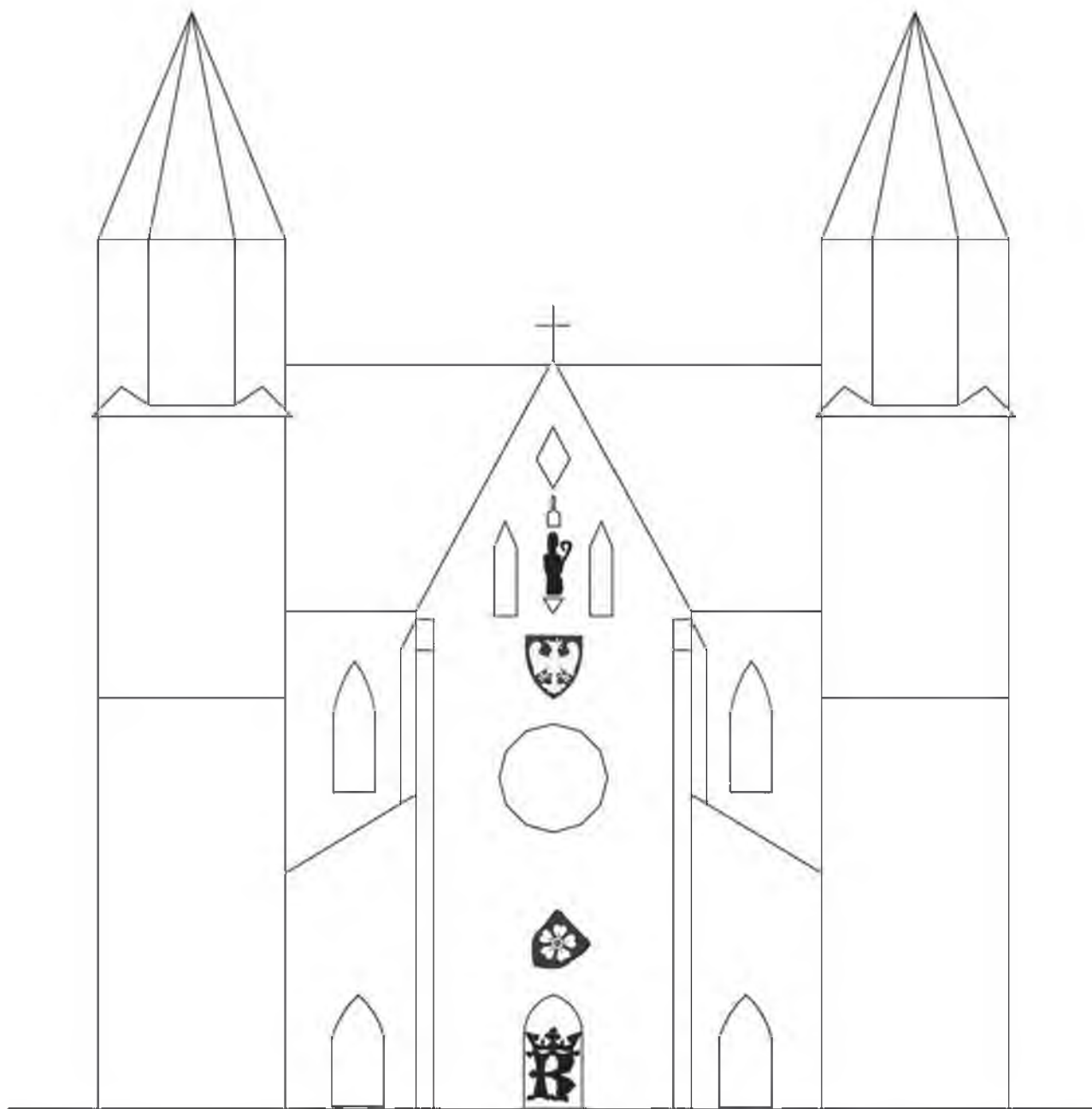


25. Wawel, kościół katedralny, rekonstrukcja południowego ramienia transeptu z portykiem wejściowym pomiędzy kaplicami św. św. Piotra i Pawła i Najśw. Panny Marii
25. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, reconstructed ground plan of the south transept with a porch between the chapels of St Peter and St Paul, and of St Mary



26. Praga, kościół katedralny, plan u schyłku wieku XIV

26. Prague, ground plan of the cathedral church in the late fourteenth century



27. Wawel, kościół katedralny, elewacja zachodnia. Rekonstrukcja autora wg stanu na rok 1364. Zaznaczono schematycznie „diagram hierarchiczny” wg interpretacji Paula Crossleya i Agnieszki Rożnowskiej-Sadraei
27. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, west front in 1364, reconstruction. The scheme of ‘hierarchic diagram’ due to the interpretation by Paul Crossley and Agnieszka Rożnowska-Sadraei

Introduction

An imposing cathedral on Wawel Hill dominates Kraków's skyline. Its structure is mainly Gothic, consecrated in 1364, but enhanced by Renaissance and Baroque chapels (photo II). Inside, a *kathedra*, or bishop's throne, can be seen on the Gospel side (left) of the high altar. A *kathedra* is the oldest and most important attribute of the bishop's office (older than the crosier and mitre) and the very reason for the construction of the building. A cathedral provides an architectural setting for the liturgy of the bishop's office. Around 1000AD this office and the powers that went with it were already established, and new architectural models were assimilated alongside the canonical law and liturgy.

The earlier use of the cathedral precinct is worthy of comment. Three earlier cathedrals preceded the one we see today. The first cathedral can be reconstructed on the basis of archaeological evidence as an aisled basilica with three apses at the east end. It was modelled on Otto-Carolingian designs and construction techniques using stone tiles. The use of such tiles was characteristic of the architecture of the early Piast rulers. It is generally accepted that this first cathedral, dated to 1000, was dedicated to St Václav, although this dedication is only confirmed by late eleventh-century sources.

The second cathedral was Romanesque. It was located on the same site as the present cathedral. Although known as the Herman cathedral, it was not founded by Duke Władysław Herman (*reg.* 1079–1102). It was probably founded by King Bolesław the Bold (*reg.* 1058–1079), Władysław Herman's brother, towards the end of his rule. Seven decades passed before it was consecrated in 1142. Apses at both east and west ends should be noted. The west end was flanked by towers and situated above the extant crypt of St Leonard.

The rebuilding of the cathedral in Gothic style was carried out in two distinct phases, distinct also in terms of style and conception. At the turn of the thirteenth century Bishop Jan Muskata dismantled some parts of the second cathedral and laid down the foundations for the new east end. This was modelled on a standard polygonal plan with ambulatory and radiating chapels. After 1306 Muskata's build came to a standstill.

In order to better understand the context for the second Gothic phase and its connection with the cult of St Stanisław, one needs to go back to the end of the twelfth century, to Bishop Gedeon's attempt to raise the ideological and liturgical status of the cathedral in Kraków by bringing the relics of St Florian from Italy. The relics were placed at the centre of the nave. After several decades, in 1254, the body of St Stanisław was deposited in the same place. The rebuilding entered its second phase under King Władysław the Short and his son Kazimierz the Great. The Romanesque sanctuary containing the relics was left intact, housed within the newly delineated crossing of the cathedral. It may therefore be surmised that the new cathedral was built to serve the cult of St Stanisław, the patron saint of Poland.

In the fourteenth century the Gothic cathedral took on important new functions when it became the venue for coronations and royal funerals. These ceremonies were conducted at and around the altar of St Stanisław. Royal coronations were held in the centre of the cathedral, which – according to Chronicler Jan Długosz (1420-1480) – was also the centre of the kingdom.¹

Even before the fourteenth century Kraków Cathedral had multiple meanings, bridging various religious and secular realms within a single site on Wawel Hill on the Wisła wetlands. Isidore of Seville's argument, popular in the Middle Ages, about the antonymous yet complementary nature of the terms *urbs* and *civitas*, may be paraphrased and applied to this cathedral: although built of stone, in essence it was composed of people.² It therefore had characteristics of an image (a material object), whilst it also conveyed a message which the faithful read and passed on to each other. The cathedral was part of 'the surrounding physical space that included the entire natural history and entire history of mankind, together with man's civilisation and technology', while also being part of 'the symbolic space enriched by myths that had created it, and stories set in it, embraced by a clock of heavenly bodies, rhythmically dispensing the passing of time'.³ Wawel Hill was Kraków's highest location and was encircled by a defence wall like the city itself. These physical boundaries expanded in the city-dwellers' imagination to form a much wider cathedral *sacrum*.⁴

The cathedral and other medieval churches of Kraków were the subject of the earliest studies into Polish art history carried out of the late nineteenth century. This research was primarily based on written sources. Excavation work carried out since has expounded the material evidence for the medieval settlements. The coverage offered by primary documentary sources has remained the same, thus opening up the silent material remains to ambiguous interpretations. The historiography of medieval Kraków represents the contribution made by four generations of historians,

¹ Długosz, *Roczniki*, I, 1961: 168–169.

² Isidore of Seville, *Etymologiae* 15.2.1: „*Civitas est hominum multitudo societas vinculo adunata, dicta a civibus, id est ab ipsis incolis urbis, nam urba ipsa moenia sunt, civitates autem non saxa, sed abitatores vocantur.*” See also Altaner, Stuiiber 1990: 640–643.

³ Porębski 1986: 165.

⁴ The term *sacrum* is used here in its widest sense, and in accordance with the approaches proposed by phenomenology of religion and cultural anthropology. The antonym of *sacrum* is *profanum* (see Otto 1917). The ceremony of consecration and the hierophany transforms any place or object into *sacrum* while it seemingly remains intact (see Eliade 1970; Durkheim 1912; Van der Leeuw 1956).

archaeologists and art historians. This contribution is significant, if at times controversial and increasingly outdated. In the course of researching this text, it became clear that while good understanding of material structures is critical, it offers only a starting point for the reconstruction of the way in which this space was experienced in the past.

This study of Kraków's cathedral in the Middle Ages starts with a discussion of the changes in its use in the following periods: the first christian monarchy of the Piasts dukes and kings (966–1138) and the feudal division of Poland (since 1138); the brief rule of the Czech monarchs at the turn of the thirteenth century (1291–1306); during the restitution of the monarchy under the later Piasts and the development of the cult of St Stanisław (1320–1370), up to the end of the fifteenth century. Previous research into subsequent phases of the construction of the cathedral is patchy. Research into the pre-Romanesque and Romanesque cathedrals is based primarily on archaeological material and anthropological interpretation of historic chronicles and hagiographic literature. The core research into the Gothic cathedral involves studies by historians and art historians alongside archaeological findings. Research to date will be referred to systematically in the course of this discussion. To complement the current state of knowledge another interpretation is attempted here, based on the notions of time and space. The notion of time denotes the 'beginning' of the church, city and kingdom; the notion of space denotes the division into the *sacrum* and the *profanum*, the centre and the periphery of the city or kingdom. Also considered is the *topographia sacra*, which focuses on the role of churches as carriers of meaningful, ideological content within an urban structure. They provide the *urbis* with lasting features and generate meanings that shape the city-dwellers' experience of the *civitas*.⁵ Iconographical interpretation, traditionally applied to architectural studies, is extended here to encompass the reading of a building as a cultural text.

The surviving material artefacts set the limits to this research. Owing to significant archaeological findings on Kraków's Wawel Hill in the last few decades, and numerous new studies into the early medieval cathedrals of Southern and Western Europe, it was possible to cover the pre-Romanesque and Romanesque periods in considerable detail.

Recent archaeological excavations have revealed the remains of the early-Gothic cathedral erected on Wawel Hill at the turn of the thirteenth century. Fieldwork begun recently by Czech restorers and historians at the Sedlec monastery has provided a possible model for the cathedral founded in Kraków by Bishop Jan Muscata. This has enabled scholars to attempt a reconstruction of Muscata's cathedral, consider its ideological content and re-examine the established arguments pertaining to its founder.

Historical literature concerning the restitution of the monarchy by the late Piasts abounds, in particular research published over the past hundred years. However, studies by art historians on the Gothic cathedrals and churches founded by Kazimierz the Great are scarce. The work of Paul Crossley is seminal owing to his methodological approach and broad perspective. As early

⁵ Porębski 1986: 165. See also note 2 and 4.

as the 1970s, Crossley considered the iconographical reading of the cathedral and believed it was built to commemorate St Stanisław as patron saint of the Crown.⁶ Crossley's inspiring arguments are developed here, in the chapter concerning the use of Kraków cathedral for coronations after 1320, and supported by new architectural studies and archaeological findings.

Available primary sources have also determined the scope of the present analysis based on the notions of time and space. The textual documents for Kraków cathedral and its extant architecture, from the different construction phases, have provided the foundations for this study. The cathedral on Wawel Hill is considered the 'centre' and the 'beginning' – in the sense of the primeval or cosmogonical beginning as well as the Christian beginning and renewal under the patronage of the saints.

For Hugh of Saint-Victor the world was like 'a book written by the finger of God'.⁷ Each line in this book was understood by the medieval reader at four different levels of meaning: literal, allegorical, tropological and anagogical. The explanation goes: *Littera gesta docet/ quid credas allegoria/ moralis quid agas/ quo tendas anagogia*.⁸ This ancient verse reads like an encouragement for modern textual interpretation of medieval sacred architecture. The cathedral on Wawel Hill and the imposing churches of Kazimierz, and those in other quarters of Kraków, may therefore be considered as carriers of complex meaning that should be read and reflected upon at different levels.

Some of the views and interpretative methods presented here have been considered in books short articles and conference presentations, which opened the subject to discussion first of all in *Krakow cathedral church in the Middle Ages* (2005). Anniversary of the consecration of the cathedral church became an occasion to supplement the research questions. The author owes a special debt of gratitude to Rev. Msgr Professor Jan Szczepaniak, Dean of the Faculty of History and Cultural Heritage at the Pontifical University of John Paul II and Rev. Msgr Professor Jacek Urban, Canon of the Krakow Cathedral Chapter for their initiative to publish this book and to Professor Klemens Budzowski and Publishing Council of the Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University, President of the Polish Theological Society to Rev. Msgr. Kazimierz Panuś and also to Łukasz Kocój Director of the Jagiellonian University Press, for a participation in its release.

The result of my work would have been less effective comprehensive without the kind and generous help of the Rev. Piotr Guzik, the staff of the Archive and Library of the Krakow Cathedral Chapter and above all the editor Halina Jaroń-Baszak and the Editorial Board of the Krakow Educational Society.

⁶ Crossley 1973; Crossley 1974; Crossley 1985; Crossley 2001.

⁷ Crossley 1988a: 121 cites this well-known expression in his concluding remarks on the iconography of medieval architecture. On Hugh of St Victor see Eco 1986.

⁸ 'The letter shows us what God and our ancestors did; / The allegory shows us where our faith his hid; / The moral meaning gives us the rule of daily life; / The anagogy shows us where we end our strife.' After Robert M. Grant, *A Short History of Biblical Interpretation*, New York 1963 (source: <http://people.bu.edu/dklepper/RN305/gregory.html>). This verse has been attributed to Cassian, Pseudo-Dionysus, St Augustine and the Venerable Bede respectively. The Dominicans and Wilhelm Durand, Bishop of Mende, made it popular in the mid-thirteenth century. See du Lubac 1959; Drozd, Homerski 1973: 309.

The Double Cathedral of the Early Piasts

The Wawel hill has been excavated since the early twentieth century, but ongoing research into Wawel's architectural history has gained momentum and accuracy since the 1990s. The sheer number of excavated remains of early medieval structures is therefore not surprising. The challenge for scholars lies in making the connection between this material evidence, which is difficult to date and attribute, and the surviving documentary sources which are scarce and fragmentary. Many issues remain unresolved, making it difficult to establish the historic dedications and liturgical functions of the churches on the site, and to determine their affiliation to the ducal or bishopric curia [Fig. 1].

The remains of two Romanesque basilicas¹ on the Wawel hill have until recently been interpreted as two cathedrals. The first cathedral, known as St Gereon's, was excavated by Adolf Szysko-Bohusz who believed that it dated from the Bolesław the Brave period. According to historiographical tradition, the construction of the second cathedral was begun by Duke Władysław Herman and thus is known as the Herman Cathedral.² Fragments excavated from the site of the first cathedral may be found in the archaeological store in the west wing of Wawel Castle. The extant remains of the second cathedral, namely the two towers and the crypt of St Leonard, both form part of the Gothic cathedral. The view held by Szysko-Bohusz and many others until the early 1980s was that these churches were used consecutively as cathedrals. The walls and architectural details were surveyed, and a few surviving documents examined to support this seemingly unquestionable view.³

The fieldwork carried out by Zbigniew Pianowski and Janusz Firlet in 1982 revealed the wall of an earlier church below the Herman Cathedral. It has thus become apparent that the first church of St Vaclav was located on the site of the subsequent churches.⁴ The purpose of the church

¹ The term 'Romanesque' is used here to differentiate from the Gothic. Stylistically speaking, both churches derived from Ottonian architecture.

² The name, Herman Cathedral, has been commonly used despite a number of substantiated hypotheses concerning this foundation.

³ For a detailed survey of earlier research see Walicki 1971, vol. 2: 709–711, Jan Zachwatowicz suggests, in vol. 1: 95–97, that the first cathedral was located below the Herman Cathedral and St Gereon's was the second cathedral.

⁴ Pianowski 1984: 50; Firlet and Pianowski 1985: 169–179.

of St Gereon is not clear: it was in use at least from the mid-eleventh century to possibly the early fourteenth century. This issue preoccupied Pierre David, the founder of the Franco-Polish Centre for Historical Research, in the 1930s. He believed that this church was not a cathedral but a Benedictine church built at the time when Aaron, the abbot of the recently founded convent, supposedly also served as bishop of Kraków.⁵ Jerzy Hawrot termed the church of St Gereon 'a pre-cathedral' but fell short of explaining this multifaceted term.⁶

The suggestion put forward by David proved unsatisfactory when, more recently, Pianowski and Firlet exposed fragments of an older church, probably from the turn of the tenth century, below St Gereon's. They proposed, therefore, that St Gereon's might have been 'an impressive palatial chapel' or even 'a castle church' and suggested a different dedication, that of St Mary of Egypt. This argument was based on the historical premise that the palatial Gothic chapel of St Mary of Egypt existed on this site from the mid-fourteenth century. The remains of an eleventh-century crypt, below a Gothic chancel arch, have survived on site, and are now held in the archaeological store.⁷ The relics of both St Gereon and St Mary of Egypt, and by the same token their cult, as well as related foundations and patrocines, might have been introduced to Wawel, at the earliest by Rycheza, her son Kazimierz the Restorer and Bishop Aaron. It has to be noted, however, that the cult of this Egyptian hermit spread through Europe only in the mid-thirteenth century, made popular by the troubadours Rutebeuf and Garnier [Gautier] de Coincy. Jerzy Wyrozumski suggested that the dedication to St Gereon, last recorded in 1241, was simply changed to St Mary of Egypt. Her name appears in the diary of Kraków Cathedral after 1250.⁸

The pre-Romanesque and Romanesque palace chapels used different spatial forms: they were central, hall or basilicas (with or without transepts). Assuming that St Gereon's was built to serve as a palatial chapel it would have been a unique eleventh-century example of this kind of architecture in Poland. Its scale and complexity would have been exceptional: it would have comprised an aisled nave with a chancel, a hall crypt below the chancel, two transepts with a clerestory gallery in the north and south walls, and two towers flanking the west front. Amongst possible models Pianowski and Firlet suggested the chapel of Charlemagne in Frankfurt am Main. It is difficult to attest the original form and use of this chapel, which existed from the late ninth to the mid-twelfth century, because of the later cathedral on the same precinct. The Wartburg Castle

⁵ David 1939: 21–23. Klementyna Żurowska (1965) used the same sources to reconstruct the galleries in the north and south transepts that were a feature of Benedictine churches and which were referred to as the angel choir.

⁶ Hawrot 1959: 146–152.

⁷ Pianowski 1984: 79; Pianowski 1994: 26–32; Firlet and Pianowski 1996: 27–30; Pianowski 1997: 211; Pianowski 1998: 63; Firlet 1998; Firlet and Pianowski 2000a; Firlet and Pianowski 2000b, *passim*; Firlet 2001: 32–321, Fig. 10. The arguments of all these authors support to some extent the earlier view of Feliks Kopera (1906: 64–65) who located the church of St Gereon (known to him solely through documents) east of the Cathedral and believed it was a chapel founded by Duke Kazimierz the Restorer. Gerard Labuda (1984; 1987–1988, II: 376; 1994: 54 and 152) contributed to this debate, trying to reconcile the views of David, Żurowska, Pianowski and Firlet.

⁸ Wyrozumski 1994: 31 and 173.

chapel has also been suggested as a model. It had an aisled crypt and no towers, unlike the Frankfurt chapel. It was built around 1100, some fifty years later than St Gereon's. The eleventh-century chapel at Querfurt castle also had no towers or crypt. Its overall plan and size were supposedly similar to St Gereon's at Wawel.⁹

Thus, it has been suggested by a number of scholars that there were four chapels, allegedly ducal and palatial, on the Wawel hill: a round one with four apses, dedicated to St Mary and SS Felix and Adauctus; St Gereon's; a quadrilateral chapel adjoining from the east the so-called 24 pillar hall of the Romanesque *palatium*; and the rotunda with two apses and a west gallery, known as Church B.¹⁰ The distance between each of these chapels, all located in the vicinity of the ducal palace, is approximately 50–60 metres and from the mid-eleventh century they would all have been in use simultaneously for at least two hundred years. This would suggest that the ducal curia at Wawel would have been more than twice the size of those at Gniezno and Poznań.¹¹ This view, however, is difficult to substantiate.

Archaeological and documentary research into early medieval Wawel has so far failed to locate either the ducal or the episcopal curia and map their boundaries.¹² One can only speculate that the buildings owned by the bishop would have been equal in status to those of the duke. Apart from sacred architecture, the property of the bishop included four other types of building. The *domus episcopo* or *camera pontificalis*, i.e. the bishop's house, was the most significant. It consisted of the bishop's residence, hall and private chapel. It occasionally took the form of a defensive tower, its construction preceding that of the cathedral. The anonymous chronicler of the twelfth century, known as Gallus, reports on a number of seats of Bolesław the Wrymouth scattered around the country that traditionally were regarded as of equal status. The bishop ordinary, on the contrary, had only one permanent seat to ensure the canonical continuity of the diocese. The *calustrum* or *monasterium* constituted the second group of buildings inhabited by the religious members of the *presbiterium* (hence the term describing the eastern part of the chancel, beyond the choir where they used to gather for prayer). The cathedral *monasteria*, like its monastic equivalents, consisted of *dormatoria*, *refectoria* and *cellaria* that were normally located round the cloister. A cathedral school (*schola cathedralis*), incorporating a library and *scriptorium*, constituted the third secular group of buildings. The fourth group provided shelter for pilgrims, the sick and the destitute (*domus hospitium*, *hospitale pietatis*) before the hospitaller orders took over this role in the twelfth century.

⁹ Pianowski, 1994: 31 and 173.

¹⁰ Pianowski, 1997. This author also argued (1994: 186) that in some towns funded by the early Piasts two chapels were possible, as was the case in imperial *Pfalze*.

¹¹ Wawel was approx. 1.5 hectare, Gniezno – approx. 0.6 hectare, Poznań – approx. 0.7 hectare, Płock – approx. 0.2 hectare, Wrocław – approx. 0.2 hectare, Legnica – approx. 0.2 hectare. See Pianowski 1994: 49–51, 53, 59 and 70. Pianowski 1997: 5.

¹² Żaki 1994: 68, Fig. 8 sketched a 'definite' and a 'tentative' land on the Wawel hill owned by the Church in the early Middle Ages. As 'definitive' he considered the grounds of the cathedral and west wing of the castle that incorporated the church known as St Gereon's.

Two records of the bishop's house at Wawel in the thirteenth century have survived. Bishop Iwo Odrowąż had the house extended to accommodate the visit of the entire Dominican convent in 1222, from the feast of All Saints through to the Annunciation the following year. The precise location of the house is uncertain. It might have been located in the vicinity of the church of St Michael the Archangel, where Bishop Jan, known as Muskata, issued an ordinance dated 1296. The house might also have been situated opposite the cathedral (*ex opposita ecclesiae maioris*) on a site of a later 'stone house', rebuilt by Kazimierz the Great, one that had changed hands twice when exchanged by King Louis and Bishop Florian. Neither of these locations, both based on the documentary evidence mentioned, is conclusive and both justify a hypothetical reconstruction of what must have been a grand building either west of the Herman Cathedral, as suggested by Tomkowicz¹³, or southward and adjoining the church of St Michael.¹⁴

The Wawel Cathedral school (*schola cathedralis*) is documented in the inventories of books and a single thirteenth-century record of a schoolmaster, the scholastic Benedict.

The *claustrum* (most probably canonical) and the *hospitium* are both recorded in the source, mentioned above, pertaining to the visit of the Dominicans to Bishop Iwo in 1222. Henryk Probus made a provision in his will of 1290 of one hundred gold *grzywna* [a currency of the time] *pro novo monasterio* at Wawel. This indicates that the old monastery was already in existence for some time and was in need of redecoration or extension. Tomkowicz was unable to clarify the use of this monastery, or convent, and was incorrect in believing that the Benedictines or Premonstratensian nuns, of which no Wawel record is known to have survived, resided there. The examination of sources carried out by Władysław Abraham has confirmed that a cathedral chapter (a mixed chapter of *clerus regularis* and *clerus secularis*) was already functioning by the 1040s and it is most likely that they used the *monasterium* in question.

It is generally believed that in the early Piast period, in Gniezno, Poznań, and possibly also Wrocław, a defence earthwork separated the ducal part of the settlement from the cathedral and – as one may assume – the bishop's house. The Wawel site was different in this respect. The east apse of the Herman Cathedral and the west front of St Gereon's were only 8 metres apart. A cemetery has survived on this site, but no remains of a defence earthwork have been found.¹⁵ The unearthed free-standing wall seems to have encircled both churches in the early medieval period.

The recent discovery, by Pianowski and Firlet, of the remnants of a polygonal Gothic choir from the turn of the thirteenth century, below the present cathedral, makes it possible to conjecture the purpose of St Gereon's. Although left unfinished, it was a large-scale project, probably

¹³ Tomkowicz 1906: 50 and 105. The Romanesque and Gothic remains of the bishop's house have not yet been excavated or identified amongst the extant fragments. See Fischinger 1995, II: 117–118; Pianowski 1998: 61.

¹⁴ The location described as *penes valvam castris* (Tomkowicz 1906, *ibidem*) is equally valid for the north wall of the lower castle as well as the west wall of the upper castle. Pianowski leans towards locating the bishop's house west of the Herman Cathedral, adjoined by the arcade of a large atrium. See the results of the latest research in Firlet, Pianowski 2013; Firlet Pianowski 2014.

¹⁵ Firlet and Pianowski 1983. The excavated cemetery makes it unlikely that St Gereon's was used as a palace chapel.

by Bishop Muscat, which must have been preceded by the demolition of the Herman Cathedral up to the level of the towers and the crypt of St Leonard.¹⁶ The wall course of the south tower, known as the Vicar's Tower, as seen today, clearly shows that, at that time, up to half its height was demolished.

This material evidence from the turn of the thirteenth century makes interpretation of the documentary sources difficult. According to some records, the cathedral and the castle were destroyed in 1305 or 1306 by a fire which started in the church of All Saints. Muskata had already dismantled the St Václav cathedral by this time so how was it possible that the cathedral was destroyed by this fire? What is evident about the dismantling from the appearance of the wall, including the above-mentioned foundations, is further confirmed by documents. The records of the case against Muskata stipulate that he 'destroyed' the cathedral. Equally puzzling is the record, the reliability of which has never been questioned, of Bishop Nanker 'demolishing the old cathedral' again some twenty years later, after 1320. Are we really talking about the same church?

The venue for the coronation of Władysław the Short in January 1320 is also uncertain. Written records unequivocally confirm that the ceremony was conducted in the cathedral by Archbishop Jakub Świnka in the presence of the Bishop of Kraków, Muskata. At this time, however, the build funded by Muskata had hardly been raised above foundation level. Tradition has it that this ceremony was held in the west apse of the Herman Cathedral, assuming – incorrectly – that Władysław had already started the remodelling of the east side in the Gothic style. Even if the west apse had survived the demolition work of Muskata, this reconstruction of events is highly unlikely. A free-standing Romanesque apse at the west end, above the crypt, would have the appearance of a narrow yet very high arched niche.

Another uncertainty concerns the venue for the engagement of Prince Kazimierz and Aldona Gedymin in October 1325, being also the venue of the latter's baptism six months earlier, in April when she took the name of Anne. The documents record these events as taking place in the cathedral.

It is known that Bishop Nanker had already begun the construction of the new cathedral in 1320, after the coronation of Władysław in January and evidently after the death of Muskata in February. The Nanker phase spanned six or seven years and resulted in the construction of only the St Margaret chapel, the east side of the ambulatory and possibly the adjoining chapel of St Catherine. Pianowski and Firlet's research has shown that the design intended for the east end was altered soon after the foundations had been laid. The question therefore arises as to whether the liturgy conducted in 1325 was in the SS Václav and Stanisław church? And if so, what form did this liturgy take?

¹⁶ The sacred character of the tomb of St Stanisław and the St Peter and St Paul chapel, both located on this site, restricted the demolition (see Węclawowicz 1999, Fig. 1).

There is agreement regarding the work on the new cathedral choir (as seen today) as being advanced enough in 1333 to accommodate the tomb of Władysław, even though the high altar was still missing. If the high altar was missing, and only consecrated several years later, one may wonder where on the Wawel hill the coronation of Kazimierz the Great and Aldona (Anne) took place in that year? This question also remains unanswered. It might also be considered unusual for the subsequent wedding of Kazimierz with Adelaide of Hesia and her coronation in 1341 to take place in Poznań and not in Kraków.

It is possible to explain the uncertainties surrounding these three important events, namely the fire of 1305, the 1320 coronation of Władysław the Short and the wedding ceremony of Kazimierz and Aldona, by assuming that St Gereon's – from its completion until its mid-fourteenth-century remodelling into a two-tiered castle church – functioned as a cathedral and could thus host both royal ceremonies.

How feasible is the argument that Wawel Cathedral had a dual function and consisted of two basilicas already by 1000? An argument of this kind is normally put forward when the remains of a second church are excavated alongside the one which has either survived or which was discovered earlier. Remains of both Wawel churches had been known since the 1930s, but it was only after new early Gothic fragments had been unearthed that the sources had to be looked at anew. A detailed stratigraphic analysis revealed that the Herman cathedral and St Gereon's were preceded by pre-Romanesque churches. Furthermore, a baptistery, which usually accompanies a double cathedral, was located nearby, to the north of both churches [Figs. 2–5].¹⁷

In the early Christian period and also later, three sacred buildings, namely two churches and a baptistery, were erected in many bishoprics. The churches were normally situated in parallel, twinned as the *ecclesia geminate*, or along a single axis, occasionally joined by a single partition wall or a series of arcades. It was exceptional for one of the churches to be located *extra muros*. This type of scheme was especially popular in northern Italy and Gaul between the fifth and thirteenth centuries. It can also be found in England, Ireland, Spain, and in the former Roman provinces of Noricum and Pannonia north and east of the Alps [Fig. 6].

The scholarly study of double cathedrals was initiated by Karol Lanckoroński in 1906.¹⁸ Archaeological fieldwork carried out in the late twentieth century brought to light new sites.¹⁹ Twenty-five double cathedrals had been excavated in northern Italy by the 1990s;²⁰ some thirty examples are known in former Gaul, between the Pyrenees and the Rhine;²¹ ten in the British

¹⁷ The remains of a circular structure containing what is presumed to be a baptismal font were excavated by Pianowski and Firlet in 1981, near the north wall of the cathedral beneath the chapter house.

¹⁸ Lanckoroński 1906.

¹⁹ Krautheimer 1936; Hubert 1938; Hubert 1952; Hubert 1954; Lehmann 1962; Piva 1990; Piva 1996a; Piva 1996b; Duval and Caillet 1996; Erlande-Brandenburg 1989: 57ff.; Balcon-Berry 2012; Filarska 1983 and Kalinowski 2000 in Polish.

²⁰ Piva 1996b,

²¹ Hubert 1952; Duval and Caillet 1996: 29–32; Fixot 2012; Boissavit-Camus 2013.

Isles;²² and a dozen or so in the lower alpine region.²³ The documentary sources shed light on the liturgy conducted in double cathedrals and the changes introduced to the rituals over time, but the purpose and rules governing the construction of double cathedrals cannot be understood through the examination of these texts, which use both *ecclesia maior* and *ecclesia cathedralis* to denote a single cathedral as well as twinned churches. It has been suggested that their main purpose was to enable the veneration of the martyrs and to conduct a solemn liturgy of baptism, including that held at missions.²⁴

A few surviving sources state that such buildings represented the Old and New Testaments or the Holy Trinity. The most important, as well as the most beautiful, of these texts is by St Paulinus of Nola. Known as Letter xxxii it was composed around 403 for the cathedral buildings funded by Sulpicius Severus. It states:

*‘just as the one Holy Spirit is worshipped in the Trinity so Severus offered God three monuments. [...] both cathedral buildings have two twinned roofs so that their numbers are in accordance with the rules of the Church [...]. And so he raised a [baptismal] font under a tower-like roof in so much as the one faith in the one God unites both the Old and the New Testament, so to its bosom the Church draws those who will be reborn through its waters. [...] The church has two roofs just as the Church has two Scriptures, but the grace of the Lord unites the Old Testament with the New and that is why the font is located between the two.’*²⁵

The reference to the ‘rules of the Church’, however imprecise, indicates that a double cathedral was regarded at the time as a design norm for such a group of sacred buildings. One church was used for common liturgy, or *cura animarum*; in the second, the bishop conducted a solemn liturgy, and the third building contained a baptistery. The metaphor of the two Scriptures explains the meaning of the two churches in the context of liturgical practice. The key source for the image of Jerusalem in the fourth century, *Itinerarium Egeriae*, explains that in the *ecclesia* part of the Church of the Holy Sepulchre only the Mass of Catechumens (*missa catechumenorum*) was said; the liturgy known as the Mass of the Faithful (*missa fidelium*) was said in the *Anastasis rotunda*.²⁶ In other Middle Eastern churches two altars could be found serving this dual liturgy, one in the aisle and the other in the chancel apse.²⁷

By the sixth century the liturgy conducted in the double cathedrals in western Europe bore little resemblance to this oriental tradition. The separation no longer concerned the two parts of the mass, but the divisions in the ecclesiastical calendar. One cathedral was normally dedicated

²² Jones 1996.

²³ Duval and Caillet 1996: 28f, 33f; Bratož 1996: 133–141.

²⁴ Van Weile 1996: 216–219.

²⁵ S Paulinus of Nola, The letter xxxii, in: Hubert 1952: 170. *The Letters of St Paulinus of Nola*, trans. and annot. by P.G. Walsh, vol. 1 (1966) vol. 2 (1967).

²⁶ ‘Itinerarium’, *Do Ziemi Świętej* 1996. See also Starowieyski 1978; Starowieyski 1995.

²⁷ Hubert 1952: 172–176; Piva 1996a.

to St Mary or St Mary and Christ the Saviour; this was a winter church (*ecclesia hiemalis*). The second cathedral was dedicated to a holy martyr and served as a summer church (*ecclesia aestivalis*). The liturgy was conducted in the winter cathedral from the start of Advent and moved to the summer cathedral at Easter. In Milan, for example, the latter event took place on Holy Saturday. The bishop headed the procession from the winter cathedral to the baptistery and after the baptismal rites were concluded, moved to the summer cathedral. The Easter liturgy was conducted in the summer churches of the holy martyrs, which were frequently used as *martyria*, thus evoking the role of the *Anastasis rotunda*.²⁸

The reform of the cathedral clergy under Charlemagne impacted upon the use of double cathedrals and led to changes in the design of both their interiors and exteriors. Around 754, possibly in 760, the archbishop of Metz, Chrodegang, established the rule known as the *regula canonicorum*, *vita canonica* or *vita communis*. This rule stipulated that the clergy of his cathedral should emulate a monastic life. Soon, throughout the empire, one of the two churches of a double cathedral was put at the disposal of cathedral canons. New altars were added and a *claustrum* built in close proximity. Although the introduction of the rule was slow it proved lasting. It was confirmed by the Synods of Mainz in 813 and Aachen in 816. After the monastic demise at the turn of the ninth century, the *vitae canonicae* was revived a century later and was formally approved at the Synod of Rome in 1059.

The Chrodegang reform separated the bishop from the cathedral chapter and thus disconnected the respective *hiemalis* and *aestivalis* uses of the two cathedrals. One took up the role of the cathedral 'proper', *ecclesia maior*, and the second became the bishop's chapel which also assumed the role of a cathedral parish church.²⁹

The *regula canonicorum* did not prescribe any architectural forms, yet in practice required that a *monasterium* and chapels were to be founded. At least three new churches were built in Metz under Chrodegang near the tripartite group of cathedral buildings, consisting of the *ecclesia matrix* of St Stephen, the church of Notre-Dame-la-Ronde and the baptistery of St John. This *Kirchenfamilie* operated throughout the Middle Ages, from the mid-twelfth century linked by a procession route.³⁰ Notre-Dame-la-Ronde was incorporated into a Gothic structure during the remodelling of the cathedral after 1243. Although part of the south aisle continued to be used as a collegiate church.³¹

The tripartite cathedral group, consisting of two churches and a baptistery, lost its significance towards the end of the Charlemagne era, yet continued to be used up to the thirteenth century. The Ambrosian liturgy of ancient origins has not only survived but even developed further in Mediterranean countries; in Milan and Pavia it was practised until the end of the

²⁸ Hubert 1952: 172; Gy 1996; Piva 1996b.

²⁹ Hubert 1954: 224f; Lehman 1962; Piva 1990: 80f; Gy 1996; Piva 1996b.

³⁰ Brachmann 2000: 30–34.

³¹ Brachmann 2000: 27 and 36, Figs. 2, 4, 5 and 8.

fourteenth century,³² and in Bergamo and possibly also Como, up to the fifteenth century [Fig. 6].³³

The dedications of the two oldest churches in Prague, St Mary's and St George's on the Castle Hill, could suggest the existence of two pre-cathedral churches in Prague.

The cathedral group in Cologne provides the most important comparison for the understanding of the liturgical and architectural models employed by Polish churches during the eleventh century religious revival. It is generally accepted that the support of Archbishop Herman of Cologne, the brother of Queen Rycheza and uncle of Kazimierz the Restorer, was instrumental in the latter's restoration to power and his renewal of ecclesiastical institutions. The architectural remains found under Cologne Cathedral go back to the fourth century. The research questions generally tend to focus on its earliest history.³⁴ Older structures, including the baptistery, were demolished at the end of the eighth century and new foundations begun.³⁵ Crucial for this research is the foundation, popularly believed to be by Rycheza, of the church of St Mary *ad Gradus* within the east atrium of the cathedral. The build was indeed started by Archbishop Herman and completed by his successor Anno, who brought a sarcophagus with the body of Rycheza, to Brauweiler from Saalfeld. The fragmentary structural remains and incomplete documentary sources are insufficient to be able to establish the original use of this church, located next to the cathedral apse on the site of the former baptistery. Later, and following remodelling in the thirteenth century, the church of *St Maria ad Gradus* provided a venue for imperial coronations. The ceremony was complex and was held in both churches. The *regnum* of the Palatine Chapel at Aachen was combined with the *sacerdotum* of papal Rome in Cologne Cathedral. A throne was placed for the pontiff in the chancel of the *ecclesia maioris* on the Gospel side, and one for the emperor on the Epistle side [Fig. 7].³⁶

The material evidence found at Wawel is, by comparison, suggestive of specific influences. The free-standing baptistery discovered by Pianowski and Firlet is indicative of the Italian influence throughout the entire cathedral scheme. The hollow baptismal font suggests – alongside other archaeological data – that it dates from around 1000. In later years a paved font was used, before fonts in the form of a bowl on a stem were introduced. In total there were ten churches at Wawel [Fig. 1]. Two large basilicas on the Wawel hill (1–2) and the rotunda (3) containing what is believed to have been a font were complemented since the late eleventh century by at least another seven smaller churches: (4) a chapel adjoining the twenty-four pillar hall; (5) a round chapel with four apses dedicated to St Mary and/or SS Felix and Adauctus; (6) a round chapel B

³² Krautheimer 1936; Piva 1990: 80–92; Piva 1996b: 190; Duval and Caillet 1996; Lehmann 1962/1999: 21–29.

³³ Piva 1996b: 190f.

³⁴ Weyers 1987; Ristow 2002.

³⁵ Ristow 1993; Ristow 2002: 75–82.

³⁶ This church was dismantled in 1815–1817. See Doppelfeld 1957: 49–85; Brincken 1969; Świechowski 1975; Weyers 1987, Ristow 2002.

with two apses; (7) a round chapel by the Sandomierz tower; (8) the church of St George; (9) the church of St Michael and (10) a chapel above the Dragon's Den.³⁷

Kalinowska (1991) noted that the fragments of small-scale, sacred, early medieval architecture that were being excavated at Wawel could suggest the application of a scheme in which the church of the highest status was accompanied by a group of seven churches (and altars). The origin of such a scheme may be found in the Apocalypse of St John and its exegesis. The largest number of examples date from the early Christian period, but the scheme persevered in the Carolingian period and later in Italy (Milan, Bologna) as well as in Lower Lorraine (Cen-tula). In Poland it is believed that the first septimal foundations were made possible by Piotr Włostowic and King Władysław Jagiellon and relate to the early years of the Christianisation of Lithuania.

Early in the second millennium the septimal scheme was applied in conjunction with the tripartite cathedral group. The number of churches therefore augmented to ten. The apocalyptic concept behind the ten early medieval churches at Wawel seems justifiable. This would substantiate indirectly my argument for the dual character of Wawel Cathedral, confirmed by the material evidence *in situ*.

Documents concerning Kraków Cathedral in the eleventh, twelfth and even thirteenth centuries are scarce and brief. They convey little concrete information about the changes in its use and liturgy, and are little help in the identification of the excavated remains of the Wawel churches.

The debate over the dedication of Wawel Cathedral was initiated by Wojciechowski in 1900. He assumed, on the basis of the consecration date of 20 April 1001, which he thought was Easter Monday, that the dedication was to the Holy Saviour and St Vaclav. Such a dedication was common for twin churches. However, the earliest located record, an entry in the calendar included in the prayer book of Gertrude, in the Egbert Psalter (now in Cividale), mentions only the patron saint. The entry under 30 September reads, *festum dedicationis ecclesiae s. Venceslai*. According to Kozłowska-Budkova the record was probably entered in 1069–1077. One can thus assume that these two patrocines were concerned with two separate churches. This very record was regarded, until recently, as pertaining to St Gereon's, but is now linked to the structure excavated by Pianowski and Firlet below the Herman Cathedral. As a result of recent research, many records previously presumed to pertain to the remains of St Gereon's have now been associated with the Herman Cathedral, after it became obvious that historical interpretations need to be based on the chronology of archaeological remains. The records of the consecration in 1142 are the only documents which have unequivocally been associated with the Herman Cathedral.

³⁷ These relics are recently interpreted as a part of a chapel or a part of a tower. See Bober 2008: 48, and Firlet and Pianowski 2013.

It should be noted here that the record by Kadłubek in his *Chronicle* of Bishop Stanisław's death *inter infulas* has been interpreted at some stage as 'between two bishop churches at Wawel', which was understood as a reference to two different denominations.

A suggestion of the presence of two cathedrals may be found in some thirteenth-century sources. A fire in a cathedral tower while the roof was being leaded was recorded in 1230. The lead roof was subsequently relaid on this tower as well as the cathedral.³⁸ Later sources credit Bishop Vislaus with the roofing of 'three cathedral towers' with lead. He held office between 1231 and 1242 so the work must have been carried out soon after the previous leading.³⁹ Hawrot thought that the reference was to the 'first cathedral', i.e. St Gereon's, which possibly had two towers at the west end and a third above the crossing. The new reconstruction of the cathedral proposed by Pianowski and Firlet also included three towers: two at the west front along with the turret containing the staircase adjoining the south wall at its east end. The appearance and location of the three towers has yet to be resolved.

In 1247 it was recorded that 'the church of St Vaclav' was covered with lead 'apart from the towers which had been redone [earlier] prior to the Tartar invasion'.⁴⁰ All thirteenth-century chronicles cited here provide secondary information and it is difficult to say to what extent the description of the events in question can be trusted.

The discrepancies in the documentary sources, so common for the early medieval period in Poland, are also characteristic of most of the cathedral groups known to have existed in Europe. The hypothetical presence of the double cathedral at Wawel proposed here, consisting of the churches of St Vaclav and St Gereon, is based primarily on the topographical situation and spatial layout: two basilicas situated close to each other and almost along the same axis, and the nearby free-standing baptistery. [Figs. 2-5] As mentioned previously, this design was specific to Italy where double cathedrals continued to be used the longest [Figs. 6].

It is also worth considering another possibility based on earlier studies of the Wawel Cathedral group that have not yet been referred to. This is that the group might have consisted of two churches, dedicated respectively to St Vaclav and St Michael.

In his chronicle Kadłubek uses a noteworthy term, *basilica minor Sancti Michaelis*, as being the burial site of St Stanisław in 1079. Marian Plezia and other scholars took these words literally and located the martyrdom of Bishop Stanisław at Skalka. The church of St Michael there was indeed 'minor', i.e. smaller in size and lower in status than the Wawel church of the same

³⁸ *Rocznik Sędziwoja* [in] MPH II: 877: 1230-*Ecclesia sancti Wenceslai combusta est; Rocznik Krasieńskich*, [in] MPH III: 132: *AD 1230 ecclesia cathedralis concrematur per causam carbonis cum turris plumbo operibatur.*

³⁹ *Katalogi biskupów krakowskich* [in] MPH III: 358: *Hic Vislaus (MCCXXIX-MCCXLII) tres turres ecclesiae Cracoviensis maiores plumba texit.* Długosz, *Roczniki* IV, 1974, book 7: 44, gives the date 1242.

⁴⁰ *Rocznik kapitulny* and *Rocznik krótki – Dopelnienie* [in] MPH II: 805: 1247: *Ecclesia sancti Wenceslai in Cracovia de plombo tegitur preter turres, que sunt ante Thartaros Cooperze; Item 1247 Ecclesiae sancti Wenceslai de plombo tegitur, preter lateres que sunt ante Tartaros tecte.*

dedication. In the context of double cathedrals the term *basilica minor* assumes a new meaning and complements the *ecclesia maioris*. Furthermore, Gerard Labuda (1988) noticed two sequential entries in the calendar in the Gertrude prayer book, namely for 29 September: *Dedicatio S. Michaelis Archangeli* and 30 September: *Dedicatio aeclesiae S. Vvencezlauī*, respectively. He naturally assumed that ‘one church was erected soon after the other [...] possibly in 994 and 1005 respectively’.

A considerably later record may be found in the document issued by Bishop Muscata in 1296 *in domo circa ecclesiam sancti Michaeli*. This information is too vague to establish whether the house in question was indeed *domus episcopalis*. Neither is it clear whether this record refers strictly to its location by the church or to its use as a bishop’s cathedral house. Pianowski considered the latter possibility and thought that the church of St Michael was then, i.e. in the late thirteenth century, used as a chapel in the bishop’s house, but he fell short of suggesting the double cathedral group at Wawel. However, it is known that in the thirteenth century one of the churches generally assumed the role of a ‘proper’ cathedral while the second served as a bishop’s chapel. More reliable information about the use of St Michael’s at Wawel dates to a later period. In the fourteenth and fifteenth centuries the relationship of this church with the cathedral is confirmed by the fact that the bodies of deceased rulers were interred at St Michael’s and the funeral procession started from there.

This rather fragmentary and ambiguous evidence is, however, supported by an important iconographical source, namely the carved tympanum on the inner face of the south doorway of the church at Stary Zamek near Wrocław. The tympanum dates from after the canonisation of St Stanisław in 1253 and is the earliest depiction of his martyrdom. The centre of the composition shows the dismembered figure of the Bishop, as well as the miracle of his transformation, assisted by four eagles. The scene is flanked by two towers, each topped with a cross, thus confirming their sacred character. Świechowski argued that the Stary Zamek tympanum did indeed represent the death and miraculous communion at Wawel, between two churches: ‘Two towers, one at each side, both topped with crosses, represent figuratively – as it is often the case with Romanesque sculpture – the architecture of the Kraków churches that were connected to the drama of the martyrdom, i.e. the cathedral and the minor basilica on the Wawel hill where St Stanisław was originally buried.’ To elaborate on this observation, one can read the Stary Zamek tympanum as an illustration of what Kadłubek puts as *inter infulas*, i.e. the Wawel double cathedral. However, the historiographical tradition, based on numerous documentary sources, including a papal bull of 1148, suggests that the church of St Michael was under the ducal curia. The Wawel *ecclesiae maioris* consisted also of St Gereon’s.

Research into the early Piast cathedral groups in Gniezno and Poznań has not uncovered any reliable evidence for a second church being in use next to the cathedral ‘proper’. Comparative studies tend to raise more questions than provide answers. In the case of Wawel, comparisons are always difficult and ‘disproportionate’ because no other bishopric settlement from the early Piast

period has ever received equally thorough attention. No material and documentary sources discovered for other settlements can match those that have survived for Wawel.

It is generally accepted that by the end of the first millennium Gniezno had two churches on the Lech Hill, one was dedicated to St Mary and the other to St George of Cappadocia. The latter is referred to in the later sources *in acre*, and this was understood as indicating the location within the ducal part of the settlement. However, a recently excavated fragment of earthwork separates the church precinct from the upper part of the settlement.

The dedications of the earliest churches on the Lech hill, to St Mary and the Holy Martyr may have been modelled on a double cathedral. The patrocinia provide the only relatively secure information about both pre-Romanesque churches at Gniezno. The material relics are scarce. The chronological and spatial relationships between these two churches are unconfirmed. It is not known whether they were built at the same time. The Gniezno patrocinia on the Lech hill correspond to the earliest patrocinia on the Hrad hill in Prague.⁴¹ The foundation of the Gniezno churches could be linked to the sojourn there of Dobrava. The connection between the two churches is possibly also hinted by the liturgical tradition which sees a parallel between the cult of St Adalbert and that of St George. The cult of St George, which at Gniezno thrived particularly in the early Middle Ages, blended with the veneration of St Adalbert who, according to early accounts, was buried in a church dedicated to St Mary. However, the *dies natalis sancti Adalberti* was eventually established on the day of St George's martyrdom.⁴²

Furthermore, the meaning of the Slavonic variant (Wojciech) of the name of St Adalbert received an explanation in line with the chivalric ethos of a *Militus Christi*, which is a paradox. The Saint is not known to have worn a suit of armour, but because of his work in converting the infidels was called by his medieval contemporaries 'a warrior of Christ'.⁴³ It is therefore not surprising that when Bolesław the Wrymouth fought the Pomeranians St Adalbert is recorded to have appeared as an armoured warrior on horseback.

The *Miracles of St Adalbert*, which describes how Otto III presented his diadem to Bolesław the Brave *in monasterio Gnesnensi*, is another piece of circumstantial evidence. This source is dated to the second half of the thirteenth century at the earliest and cannot be used as evidence for the events of 1000. The expression *monasterio Gnesnensi* records the *vitae canonicae* at Gniezno, and therefore possibly also its spatial framework based on a late Carolingian model of the double

⁴¹ Wyrozumski (1993: 68–70) suggests that the cult of St George at Gniezno in the late tenth century originated from Mainz.

⁴² For the discrepancies in the date of the death of St Adalbert in the earliest transcriptions of his *Vita prior*, see Karwasińska 1996: 138. It was Bruno of Querfurt who in his *Vita altera* has successfully linked the day of St Adalbert's death with the day on which St George was killed. It might be worth noting that some 250 years later the *dies natalis Sancti Stanislai* was moved from 11 April, the day he died, to 8 May, i.e. the dedication day of the church at Skalka, Kraków, to St Archangel Michael. The body of the Bishop Martyr was deposited there according to hagiographical sources. See Węclawowicz 2002: 82–85.

⁴³ The meaning of the name Wojciech was first given by Bruno of Querfurt. He referred to *consolation exercitu*, or the army consolation. See Karwasińska 1966: 89.

cathedral. It has been generally accepted that the canonical community was established at the Gniezno Cathedral already in the ninth century.

Some scholars have pondered upon the original use of the church of St Mary at Gniezno – located as they believed in the outer precinct, in the neighbourhood of the church of St George, constructed at the same time. This foundation, as tradition has it, by Mieszko and Dabrova, came to prominence with the deposition there of the relics of St Adalbert, and the establishment of the ecclesiastical metropolis in 1000. Świechowski considered two possibilities: either the foundation intentionally ‘anticipated the future elevation of the church to a metropolitan status’ or ‘the bishopric was established earlier’ [sic!]. The hypothesis of two church groups, within the Gniezno settlement, already in existence by the end of the tenth century seems to explain the earlier historical doubts.

A survey of textual and material sources for the Kruszwica settlement has revealed that in the second half of the twelfth century or possibly earlier, there were two churches. One was the bishop’s church of St Vitus. The dedication of the second church, erected for the cathedral chapter, as some scholars have suggested, in the south quarter, is unconfirmed. This church was demolished in the fourteenth century during work on the defences.

In Poznań, the destruction of the cathedral at Ostrów Tumski during World War II prompted archaeological and architectural investigations. These began in 1946. The findings of the first phase resulted in a well-documented reconstruction of three excavated early-medieval structures: an aisled basilica, a separate baptistery, and a small church with a prominent west front thought by the archaeologists, Kępiński and Józefowiczówna, to have been ‘the mausoleum of Mieszko I’. This interpretation persevered in general studies, initially also supported by Józefowiczówna. The reconstruction consisted of a model double cathedral. However, its creators did not use this term and did not call upon comparative study cases. The patrocinia of St Mary’s and St Peter’s at Ostrów Tumski are typical of double cathedrals. It should be noted that the overdone and certainly incorrect reconstruction by Nowacki (1954) includes an atrium which separated the two parts of the architectural scheme, as in the early Christian Vatican basilica.

As a result of further research, in 1964 Józefowiczówna independently proposed an entirely different reconstruction. It combined all the surviving remains into an imposing basilica erected on the presumed site of an earlier free-standing baptistery. The arguments for this reconstruction are both strong and weak, partly because there is little evidence for some of the proposed foundations and walls. When refuting her own earlier reconstruction, Józefowiczówna admitted that ‘the earlier reconstruction attempts tended to separate the architectural elements rather than consolidate them into a single spatial structure’. ‘The proportions and the entire internal design of [this] church indicate beyond any doubt a homogenous structure characteristic of a standard basilica type and its use as an open, people’s church.’

It should be noted that archaeological and architectural research into Poznań Cathedral carried out after 1945 under difficult conditions, was the first study of this kind and scale ever

conducted in Poland. It is, therefore, not surprising that the experience gained through the examination of other early medieval sites makes the findings established in those early days somewhat controversial. These findings now raise many questions and are in need of revision. One must question in particular the methods then used for: dating the techniques used by masons; for establishing the stages in the construction of walls; and as a consequence, the demolition phases and the stages in the reconstruction of the eleventh-century cathedral. However, the outline of the walls of this imposing basilica, recorded in drawings and photographs, has never been questioned.

In the mid-twentieth century the scholars of pre-Romanesque architecture in Poland based their views solely on the ruins at Ostrów Lednicki and on the remains of the Wawel rotunda of St Mary. Fieldwork at Ostrów Tumski started at the cathedral precinct. Soon after, fieldwork was undertaken at the Gniezno Cathedral and in the Trzemeszno church, the latter reputed to have been founded by St Adalbert for Benedictine monks. From these three reconstructions of large pre-Romanesque basilicas carried out in the 1960s as part of a Millennium research project, the Trzemeszno reconstruction was abandoned as a result of Jadwiga Chudziakowa's research, and the Gniezno reconstruction has been put to question for quite some time by Tomasz Janiak. The uncertainty of the construction chronology apart, Poznań Cathedral was the largest of the early churches. Its scale was comparable to Romanesque cathedrals, built 50–150 years later and benefiting from different technologies and new social, cultural and demographic situations. The Poznań bishopric developed in its early days independently from the Gniezno archdiocese. According to Labuda (2001) the organisational structure of the diocese was only established after 1000. Therefore, the start date for the build of the cathedral should be moved to the early eleventh century. Poznań's different history and metropolitan status probably decided the use of an architectural sacred model unmatched by other episcopal centres in Poland of the early Piast.

Two imposing churches on the Wawel hill – in continuous use for over three hundred years since the inception of Christianity, and surrounded by seven smaller churches on the borders of the site – make the monumental cathedral group at Kraków stand out from other episcopal centres in medieval Poland. The concepts of double cathedral and 'church family' are better suited to explain their uses, while acting as a reminder of the contacts between the Poland of Mieszko and Bolesław the Brave with Italy, Rome and in the eleventh century also with the Rhineland.⁴⁴ Perhaps the double cathedral at Wawel should be seen as yet another confirmation of these contacts, according to a similar observation made recently by the scholars of the pre-Romanesque ruins at Ostrów Lednicki and the Giecz settlement. It is perhaps also not accidental that the only copy of the Chrodegang Rule, dated to 1098–1110, has survived in the Cathedral Chapter archive at Wawel.

⁴⁴ See among others Kalinowski 1965, *passim*; Warnke 1980, 1962–1963; Fried 1980, *passim*; Kalinowski 1980, *passim*; Ulewicz 1999: 16–25.

The Royal Cathedral of Václav II

The last Duke of Kraków, Leszek the Black, died childless in 1289. His widow, Gryfina, made a provision in her will to bequeath the Duchy of Kraków and Sandomierz to her nephew, the Czech King Václav II. The will was immediately made illegal, but Václav continued to claim his right to Małopolska (Lesser Poland). In 1291 Václav's army took Kraków effortlessly and thus paved the way to his coronation in 1300 in Gniezno as King of Poland.

In the 1290s Czech political and building efforts focused on Kraków. Significant contemporary records have survived in two documents. The *Rocznik Świątokrzyski* of 1298 records that '*Eodem tempore Bohemi Cracoviam muraverunt...*'¹; while the undated *Rocznik Kujawski* is even more precise: '*...Rex Wenczeslaus [Václav] civitatem ex integro muravit...*'² Historians generally accept that the town was walled under Czech rule, i.e. by 1298. Earlier records of the wall suggest that at the time of Leszek it was an earth and timber structure; the expression *muravit* refers to a permanent wall raised by the Czechs. The scale of this undertaking was impressive. The wall was two metres thick. It was constructed from crushed limestone, layered evenly, each layer one ell (*łokieć*) deep. There were six gates in this 2.7 kilometre-long wall. The construction of round towers started soon after. Did the Czechs restrict their building activity to the city wall? A careful study of the building history of many important churches in Kraków suggests that some were built c.1300, and the construction of a few other churches that had been begun earlier was quickened at this time.

The parish church of St Stephen, in the north-east quarter of the city, was built c.1300 on the site of an earlier Romanesque church. Documentary sources and the excavated remains of brick walls in the monk bond (dismantled in the nineteenth century) both suggest this date.

The church of St Mark of the Penitent Canons regular, in the northern part of the city, was also built c.1300. The brick walls of the chancel and the lower part of the stone nave walls both suggest this date; the former is in the monk bond and the stonework of the latter is coursed.

¹ 'Rocznik Świątokrzyski', *MPH*, iii: 77. Literally meaning: *Krakow was built by Czechs*. Some scholars suppose that they built defence walls only.

² 'Rocznik Kujawski', *MPH*, iii: 208. Literally meaning: *King Václav built the town anew*.

Tradition has it that the parish church of the Holy Cross in the north-western part of the city was built at the same time as the nearby town wall. Both these structures have stone courses one ell apart. This implies that the chancel and lower parts of the rectangular nave were constructed c.1300. The nave was completed in brick and covered with a vault, supported on a single pillar, in the second half of the fourteenth century.

These three churches share a similar ground plan that consists of a short rectangular nave with a straight east end.³ The naves of St Stephen's and St Mark's are almost identical in size and proportions. Furthermore, the churches of St Mark and the Holy Cross are both located in the northern part of the town, which became part of Kraków following the construction of the 'Czech' wall.

In 1294 St Mary's parish established a new large village within its estate with the aim of 'enhancing the condition of the church'. This record has been interpreted as indicative of the start of the remodelling of this church, Kraków's largest. The work was swift and was completed around 1320. The naves of two other large churches, of the Dominicans and Franciscans, were also completed around 1300, although the foundation stones for these mendicant churches were laid much earlier, in the 1220s and 1230s respectively.

The Romanesque church of All Saints was probably remodelled in the late thirteenth century. It was dismantled in the nineteenth century. The surviving remains indicate some similarities to St Stephen and St Mark, particularly in the proportion and shortness of the nave. It is worth noting that the nave vaults at St Stephen's, St Mark's and All Saints', constructed possibly in the fourteenth and fifteenth centuries, are supported by two pillars.

One may expect that Czech foundations at Wawel were as ambitious as those in the other parts of the city. Some parts of the castle wall may indeed go back to the turn of the thirteenth century. Recent excavations by Pianowski and Firlet under the ambulatory and chapels at the north-east end of the cathedral have shed new light in this respect.

A view based on research carried out early in the twentieth century, and held until recently, was that the Romanesque Herman Cathedral of the twelfth century had survived almost intact up to 1320, i.e. until it was remodelled in the Gothic style by King Władysław the Short and Bishop Nanker.⁴ However, Pianowski and Firlet, in the 1980s came across the remains of a Gothic foundation wall while trying to locate the earliest church of St Václav within the remains of the Herman Cathedral. This foundation wall was in the north-east part of the chancel and ran, rather unusually, diagonally to the rectangular scheme of the present cathedral. The

³ The compact form of a church with a rectangular nave (close to a square) is often referred to as Czech in Polish literature (see Miłobędzki 1965: 91). There are numerous late thirteenth-century Czech examples of this form, including the Franciscan church at Cheb, the Dominican and Franciscan churches at Jihlava, St Stephen's at Kouřim and the Franciscan church at Pílno. There are also fourteenth-century examples.

⁴ Wojciechowski 1900; Pietrusiński 1975: 249–273; Crossley 1985: 27–39; Węclawowicz 1993: 9 and 33–35; Skibiński 1996: 53–74.

relative date was securely established: the wall was later than the Herman Cathedral but predated the cathedral of Władysław the Short. It was not possible to establish a more precise date owing to the lack of documentary evidence and the ambiguous quality of the sparse surviving remains.⁵ Further evidence of early Gothic work, in the form of a polygonal east end with an ambulatory, was uncovered in the course of later archaeological and architectural fieldwork.

This previously unknown structure was not much smaller than the present east end; the north aisles of the ambulatory nearly overlay each other. The east wall of the present choir and the east wall of the rediscovered polygonal ambulatory are also similar in layout. The entire polygonal choir was only fractionally narrower than the present one, and shorter only by the width of the present ambulatory. The ground plan of the unearthed remains suggests a triangular east end, i.e. the bay of the apse spanned five sides of the octagon. The remains of the foundation found below the present north wall of the ambulatory and below the door to the sacristy indicate the layout of the north and north-east walls of the polygonal ambulatory. The circular foundations, found close to the present foundations of the east end north arcade in the choir, originally had also supported an arcade. The wall discovered below the sacristy was part of the foundations of a chapel adjoining the polygonal ambulatory from the north-east. A small, similar section of wall found in the crypt below the east part of the ambulatory may be part of the foundations of an east chapel. An imprint of foundations found near the Zygmunt Bell Tower, below the courtyard pavement, is likely to be the remains of the north wall of the chapels adjoining the choir, articulated with buttresses at regular intervals. The scale of the unearthed remains suggests a build of considerable size, carried out over several years, but never completed [Fig. 9].

The polygonal east end with chapels, reminiscent of the plan that was standard in French cathedrals, could not appear in Kraków earlier than in the mid-thirteenth century and no later than in the early fourteenth century. This time frame is indicative of, on one hand, the reception of Gothic, polygonal ambulatory choirs in Central Europe in the mid-thirteenth century, and on the other, of the written records of 1320 which confirm the start of work on the present Gothic cathedral. In order to give a more precise date for this hitherto unknown foundation and to suggest its possible patron it is worth discussing the historical situation.

The canonisation of Stanisław in 1253 and the ensuing popularity of his cult could undoubtedly be considered as an incentive for remodelling the cathedral. This, however, was not the case. According to written sources, between 1247 and 1250, i.e. prior to the canonisation, the Romanesque cathedral underwent a modernisation that involved only re-roofing and the placement of a new pavement.⁶ One would also expect that the major ducal foundations that followed

⁵ The purpose and ground plan of the discovered structure were difficult to establish, see Pianowski 1989–1990: 61f.

⁶ 'Rocznik Kapitulny i Rocznik Krótki. Supplement', *MPH* II: 805: 1247– *Ecclesia sancti Wenczelai in Cracovia de plumbo tegitur...*; 1250 – *Ecclesia beati Wenczelai pavimentatur*. See Pianowski 1989–1990: 59; Pietrusiński 1996: 57, 92, 101 and 104, notes 44 and 91.

the granting of the City Charter in 1257 would be matched by an initiative from the bishop. All that is known is that Kraków was soon to succumb to another Tartar invasion and in 1266 Bishop Prandota, who advocated the canonisation of Bishop Stanisław, died.

Prandota's successor, Bishop Paweł was notorious for interests quite different from artistic patronage and embellishment of churches. It may well be wrong to judge him negatively, yet for the twenty-six years that he held office he was in constant conflict with the dukes of Kraków, Bolesław the Shy and Leszek the Black. The latter even incarcerated the Bishop. However, Bishop Paweł continued, until his death in 1292, and despite a second imprisonment by Henry Probus, to engage actively in the struggle for the crown of the Duchy of Kraków. Václav II put a stop to the Piast dukes competing against each other. In 1291 at Lutomyśl he issued Bishop Paweł with a privilege securing stability for Kraków and its bishopric. The long and turbulent office of Paweł does not seem to have provided favourable conditions for the founding of a new cathedral.

The next bishop of Kraków, Prokop, nicknamed the Ruthenian, was related to the Piast duke of Kraków Leszek the Black. To King Václav II he lacked credibility for this very reason. Prokop's conflict with the King ended in Prague in 1294 with the Bishop's humiliating repentance. This act secured for the Kraków bishopric a proportion of income from the royal salt mines. Prokop died a few months later in early 1295. The next bishop of Kraków, Jan Muskata (1295–1320) was the most likely instigator of the modernisation of the Romanesque cathedral.

The assumption that the new cathedral was sponsored or patronised by Bishop Muskata requires considerable discussion in order to explain the historical context of the dramatic political events at the turn of the thirteenth century, as well as the spatial design of the new building. Traditionally, historiography sees Muskata as someone who liked to destroy rather than build.⁷ The archaeologists who discovered the remains of the early Gothic cathedral initially thought it might have been initiated by Muskata. Following further analysis of all the remains, a different view was proposed. The new foundation was linked to Archbishop Świnka and the Wawel Chapter. The involvement of Muskata was renounced and his role as the Bishop Ordinary was regarded as destructive for his own cathedral. However, Jerzy Wyrozumski suggested that Muskata did indeed orchestrate the build, which was needed after fire destroyed the cathedral in 1305 (or in 1306).⁸

Bishop Jan Muskata came from Wrocław, possibly from a family of merchants who were however using a coat-of-arms.⁹ He studied in Bologna for nearly ten years and subsequently

⁷ The controversial figure of Bishop Jan Muskata has attracted considerable scholarly attention. He took office in a very interesting period in the medieval history of Poland, marked by the rule of the Bohemian kings and Władysław the Short's attempts to regain the Polish crown. The survey of literature on the subject can be found in a concise and enlightening paper by Wyrozumski 1977: 291–295. See also Barciak 1992; Nowakowski 1993; Dalewski 1996: 87–99; Gawlas 1997 and Pietras 2001.

⁸ Wyrozumski 2000: 94. It is worth noting that the documentary sources record the rebuilding of the cathedral after the fire as work of Władysław the Short. See Pianowski 1991b.

⁹ Długosz, *Catalogus...*: 407: '*nobilis genere, Wratislawiensis natione, defers pro armorum insignis in campo coelestino novem lilia glauca*'. The formation of the town 'gentry' is discussed by Manikowska 2002: 29–30.

returned to Italy for some eighteenth months to serve as secretary to Cardinal Latino Frangipani, of an influential and wealthy Roman family and nephew of the serving Pope, Nicholas III. Not surprisingly, Muskata was nominated the Peter's Pence collector prior to his return to Poland. In 1294 he was in Prague at Václav II's court. The king instructed the Chapter of Kraków Cathedral to elect Muskata as the Bishop of Kraków a year later. Muskata remained within the royal circle, being made the honorary minister to the king. Czech rule in Kraków was generally accepted in its early years: there is no record of any conflict until the early fourteenth century. Some 150 years later Jan Długosz still recorded that "the peace and various benefits it brought to the Poles allowed them to reap more fruits than ever before; having appeased their appetite for a native ruler, as is often the case, the rule of foreign princes is more righteous and gentle than one's own."¹⁰

Muskata's achievements were considerable. He acquired many villages and towns for the Kraków bishopric, including Biecz, Kęty and Pławecz in Spiš. He extended the Magdeburg Laws to a number of towns. He fortified a number of castles and erected new ones. He invested in lead mines in Sławków. The finances of the Kraków bishopric were regulated by the privilege issued by Václav II in 1294, allowing the bishop and chapter to further profit from the Wieliczka salt mine. However, this income was two hundred times smaller than the profit Václav drew from the silver mines at Kutna Hora. It was this newly established profitable silver industry that funded Wacław's expansive politics, as well as his patronage. The importance he attached to Kraków in his political campaigns is also transparent in his personal nominations. In 1294 he appointed his step-brother, Nicholas, the duke of Opava, as the governor (*starosta*) of Kraków's province and ensured that his natural brother Jan was elected to Kraków's cathedral chapter. A year later, his honorary minister, Muskata, became the bishop of Kraków.

Bearing in mind that by 1298 the *Bohemi Cracoviam muraverunt* the scale of their building enterprise could have only amazed the Poles, it is feasible that Muskata decided to remodel the old Romanesque cathedral early in his episcopal office. His unfinished foundation may have become obscured later on as a result of the subsequent dramatic conflict between Muskata, Władysław the Short and Archbishop Jakub Świnka. The nature and details of this conflict suggest a clash of personalities. Well-educated and energetic Muskata spoke for the newly enriched burghers. Władysław and Świnka were representatives of the old, illustrious nobility. Incidentally, nothing is known of Świnka's education. Although he was never ordained, he was consecrated archbishop.¹¹ Władysław and Świnka competed for authority and influence, possibly using canonical cases and arguments as pretexts. On one occasion Muskata was accused of demolishing Kraków Ca-

¹⁰ Długosz, *Roczniki*, V, 1975, Book 9: 19. Barciak 1992: 119–121 propagates a popular view of the lack of support for Václav's II rule in Małopolska, which he discusses at length, but his use of sources is selective. Concluding, he has no choice but admit that 'Václav II's reforms in Poland generally proved long lasting'. See also Nowakowski 1933: 78, note 87. Pietras, 2001, focuses on sources concerning Muskata's foundations at Sławków, Biecz and Pławecz. Archaeological findings at Wawel were not yet available to this author and he was, therefore, unable to discuss Muskata's patronage in Kraków.

¹¹ Similarly, bishop Paweł was ordained five months after being selected and confirmed Bishop of Kraków. He was consecrated as bishop the following day. See Wýrozumski 1980.

thedral and destroying bishops' tombs within.¹² Today, in the light of archaeological findings, his action may be justified as necessary for laying out the foundations of the new east end below the pavement of the Romanesque cathedral, i.e. under the episcopal east choir. Długosz deplors the destruction of the tombs of the dukes and bishops during the construction of the cathedral after 1320, but refrains from directly naming Bishop Nanker and King Władysław as destroyers.¹³

The remains of the polygonal choir unearthed by Pianowski and Firlet are located below the entire north part of the present ambulatory. Muskata must have, therefore, demolished much of the Herman Cathedral. St Leonard's crypt, the north tower and half of the south tower may well have been the only structures he left intact.¹⁴

The spread of the foundations of the polygonal Gothic choir, and by the same token the extent of the demolition of the Romanesque Herman Cathedral, both provide material evidence for dating this new foundation to the time of Muskata's office. Furthermore, nothing is known of the cathedral being ruined at the time of the earlier bishops of Kraków: Prandota, Paweł and Prokop. As already mentioned, the dating of such an important foundation to after the fire of 1305 (or 1306) does not seem correct: this was a difficult period marked by duke Władysław's efforts at consolidating his rule and the prolonged case against Muskata. The foundation most likely took place around 1300 at the political height of Muskata's career and that of his patron, the Czech and Polish king Václav II.

The standard *chevet*, a polygonal east end with radiating chapels and an ambulatory, was adopted relatively late in cathedrals in Central Europe. The early thirteenth-century choir of the Kalocsa cathedral is generally considered the earliest structure east of the Rhine which was modelled on the cathedrals of the Ile-de-France. Its east end has not survived and is known solely through the excavation carried out in 1869. There have been no further excavations. The east end seems to have comprised an apse bay (the ground plan of which was based on seven sides of a dodecagon), an ambulatory and chapels. There were wide transepts, each with a chapel adjoining the east wall. The ambulatory chapels had a Romanesque semicircular plan, and pilasters. Bearing in mind the late stylistic features of this church, any comparison with the east end at Kalocsa prior to the review of the archaeological evidence should be made with caution [Fig. 10].¹⁵

¹² 'Acta inquisitionis Jacobi, archiepiscopi Gneznensis, contra Johannem Muskata, episcopum Cracoviensem...', *MPV*, iii: 82, 86 and 91.

¹³ Długosz, *Roczniki*, v, 1975, Book 9: 136.

¹⁴ Although the foundations of the walls of the polygonal choir, ambulatory and chapels have been located only in the north part of the building, it is certain that they were also laid out for the planned east end, up to the crossing arch, or possibly also under the transepts. The walls of the Herman cathedral were dismantled at least to the present transepts, i.e. half of the building. The examination of the south tower suggests that its upper half (of the reconstructed height) was dismantled. The extant Romanesque stonework is 17.76 metres above the pavement in the crypt of St Leonard (see Pietrusiński 1996, Figs. 38, 64, 67–69 and 71) which corresponds to the height of the former roofs above the gallery. Above, a low wall of brick in the Monk bond, possibly from the early fourteenth century, can be found. The upper part of this wall is in Gothic brickwork of the Polish bond of around 1320. The north tower was remodelled in the fifteenth century and its Romanesque work has not survived.

¹⁵ Marosi 1984: 152–154, 156, 164–165, ill. XXVIII; Takács 2000: 305–310, ill. 1.

The polygonal ambulatory with radiating chapels was added to the Magdeburg cathedral in several stages in the first and second decades of the thirteenth century. The east end consisted of two rectangular bays and an apse, and had a ground plan of seven sides of a dodecagon. The vault was constructed much later, probably in 1266. The influence of this structure is, therefore, difficult to establish. With many Romanesque features still present, the Magdeburg east end is seen as an example of the slow assimilation of cathedral Gothic rather than a ready model in this part of Europe [Fig. 11].¹⁶

Imposing ambulatory east ends in pure Gothic style appeared in Czech Cistercian churches only in the late thirteenth century. The east end was normally rectangular, but in Sedlec it was polygonal. It was the largest of all Czech Cistercian churches. Its east end and ambulatory were laid out as the seven sides of a dodecagon, and were surrounded by radiating chapels [Fig. 8].¹⁷ The Gothic remodelling of this monastic church started in the 1280s under the patronage of the new abbot, Heidenreich or *Heydenricus*.¹⁸ He was a close associate of King Václav II, like other abbots of large Cistercian monasteries. Muskata, being Václav's personal priest, must have met Heidenreich either during the king's sojourn in Kraków in 1292 or in Prague in 1294. Muskata might have stayed at Sedlec on his frequent journeys between Kraków and Prague. Muskata's close relationship with the Cistercians is also confirmed by his wish to be buried not at his cathedral but at the Cistercian monastery church in Mogiła, near Kraków.¹⁹

Was the cathedral built by Muskata the first church in Poland to employ the design of a standard French *chevet*? In order to answer this question it is worth discussing what is known about the thirteenth-century east ends of the Wrocław and Poznań cathedrals.

A new east end was added to Wrocław Cathedral in the 1240s. The east end was elongated, had an ambulatory with chapels and a straight east end with two towers, one above the north-easternmost bay and one above the south-easternmost bay [Fig. 12]. Since the 1900s or thereabouts, scholars have interpreted this scheme in the context of developments in Cistercian architecture, and specifically the remodelling of rectangular ambulatories in the east ends of the monastic churches in Cîteaux (known as Cîteaux II and Morimond (known as Morimond II). From the 1240s this model for the east end was applied by Cistercians in Silesia, first in Henryków and later in Lubiąż and Kamieniec Ząbkowicki.²⁰ Szczęsny Skibiński (1996) moved away from a monastic context and suggested a common model for both Wrocław Cathedral and Cistercian churches. He saw this model in the imposing cathedral east ends and rectangular ambulatories that can be found in England and northern France, including the remodelled Laon Cathedral.

¹⁶ See a concise yet comprehensive review of research to date in: Frankl rev. by Crossley 2000: 148 and 329, note 58.

¹⁷ See e.g.: Kuthan 1994: 360–369; Benešová 1996; Kroupa 1998: 200–204; Pospíšil 1999; Kroupa 2002: 63–64; Brzobohatá, Pospíšil and others 2008; Pospíšil 2009; Gajewski 2009; Schurr 2009; Kroupa 2010.

¹⁸ Charvátová 2009.

¹⁹ Długosz, *Roczniki*, V, 1975, Book 9: 135.

²⁰ Kutner 1969a: 62–64.

Some of these cathedrals had towers added, in a slightly old-fashioned way, to the east end; their position varied. The similarity of Wrocław's cathedral east end to Cistercian architecture may have been coincidental and not suggestive of direct influence.²¹ The lack of chapels at the east aisle of the ambulatory and the Romanesque-influenced east towers are features that make Wrocław Cathedral an unlikely stage in the reception of standard Gothic models in the architecture of later cathedrals in Poland.

The remodelling of the Romanesque east end of Poznań Cathedral in the early Gothic style raises even more questions. Documentary records state that Boguchwał, the Bishop of Poznań, remodelled the east end of his cathedral between 1242 and 1256. The interpretation of material evidence has, however, been doubtful ever since the discovery of fragmentary remains of the structure of this period. The archaeologists believed the east end consisted of a single nave and a triangular east end.²² This reconstruction is still considered correct and is supported by similarities to the unarticulated, polygonal west end in Naumburg and the east end at Meissen, both of the same period. Soon after the remains below the east end of Poznań Cathedral were exposed, a different hypothesis was put forward. It was suggested that the east end funded by Boguchwał had an ambulatory and chapels. The scholars were however aware of negligible material evidence; the 'monk bond of the walls constructed under Boguchwał' were described as 'ambiguous remains'. The simplified forms of the triangular east end and the ambulatory, made the assumption of any direct influence of the architecture of the Ile-de-France inconceivable. The new east end constructed at that time in the cathedral of the much closer Magdeburg, consisting of a standard polygonal ambulatory and chapels, was a more likely direct model.

Recent further discoveries, under the east chapel of the ambulatory at Poznań Cathedral, of the walls of the monk bond, have inclined other scholars to support this hypothesis, despite generally vague evidence and many remaining questions [Fig. 13].²³

Documentary sources provide no more than a timeframe between 1243 and 1262 for the build. The sacristy which housed the altar of St Stanisław was recorded in 1298–99. The surviving remains of the brick walls of the monk bond are not readily accessible and are therefore difficult to interpret. The monk bond was, as we know, in use throughout the thirteenth century, possibly longer. One therefore wonders whether the remains located below the east end and those found below the ambulatory chapels are by the same school.

Comparative research highlights the controversy surrounding the reconstruction of the east end and ambulatory: such a scheme in the 1240s would have no precedence in Central Europe. A scaled-down ambulatory, three-sided east end and the use of brick at Poznań Cathedral are the features which make it akin to the design of some churches of the second half of the thirteenth century in the cities on the Baltic coast, such as St Mary's in Lübeck (the east end built between

²¹ Kutzner 1969b: 375–376; Skibiński 1996: 11–48.

²² Linette 1988: 92, 101–102.

²³ Gałka 2001: 42–45, 102–103.

1260–1291) and St Michael's in Stralsund (the east end remodelled around 1270). The arguments concerning the date and design of the choir at Poznań Cathedral may be resolved if its build is divided into two phases. The first phase, between 1243 and 1262, could have involved the three-sided east end built by bishop Boguchwał. The second phase, initiated by Duke Przemysław II in the 1290s at the earliest, but possibly much later in the fourteenth century, would have involved the construction of the ambulatory, but no chapels. Such an order of events would settle the chronological and comparative stylistic concerns. This proposition, albeit with some grounding, will remain hypothetical until the remains are properly analysed [Fig. 13].²⁴

Historiographical convention requires that even loose and simplistic references to the standard design of a cathedral east end (such as in Wrocław, Kraków and possibly Poznań) are considered within an ideological context. 'Not every royal church in Europe', Sedlmayr argued, 'was modelled on a French cathedral, but any church based on this model was royal. [...] The construction of a cathedral was either a contemporary manifestation of a newly constituted or an established royal church, or a demand or sustained quest for it. The initiative may have come from the king, but more often from the bishop with a vested interest.'²⁵

Such consistency of ideological goals, with their manifestation in the architectural form of a cathedral's east end, is difficult to substantiate in thirteenth-century Poland. The remodelling of the east end of Wrocław Cathedral by Bishop Thomas I began in 1244, too late to be associated with the unification policies of the Silesian dukes, Henry the Bearded and Henry the Pious. Bishop Boguchwał's foundation, on the other hand, preceded the coronation of Przemysław II by some fifty years, and this ruler's ambitions for a political unification, by some twenty five years, thus undermining even further the proposition of an early date for the construction of the ambulatory east end with chapels at Poznań. The relationship of the architectural space of this cathedral with its use and ideological meaning may only be established if one accepts the second phase in its construction, as has been suggested above. This second phase would give the cathedral the royal splendour that was fit for the residing monarch.²⁶ The likelihood that this was indeed the case is further suggested by Przemysław II's choice of Poznań Cathedral as his burial place and that of his third wife.

King Václav II and Bishop Muskata were both familiar with the spatial concept of a standard cathedral east end, and possibly also appreciated its ideological meaning. They were frequent visitors to the imposing Czech monastic churches, known as 'Cistercian cathedrals', in Zbraslav, Sedlec, possibly also in Hradiště upon Jizerou. There is evidence that Václav personally inspected the build of the Zbraslav church and monastery. Muskata had the opportunity to familiarise himself with the new east end of Wrocław Cathedral when he served there as canon to the chapter.

²⁴ Skibiński 1996: 49–52.

²⁵ Sedlmayr 1950: 466–475.

²⁶ Skibiński 1996: 163–164, noted the royal context for the dedication of the altar in the north ambulatory chapel to St Stanisław.

Furthermore, if the ambulatory and chapels had been *in situ* at the east end of Poznań cathedral before 1300, Václav would have noted them, when, after the coronation in Gniezno he wed in Poznań, Richeza Elizabeth, the daughter of King Przemysław II.²⁷

It was not Muskata's intention to model Kraków Cathedral on the monastic church at Sedlec, which was the sole Czech example of a polygonal east end. Only the spatial layout was imitated, and simplified to some extent. Although the structure was demolished at ground level and its remains are scarce, one may consider two possible reconstructions. The continuous foundations of the ambulatory and independent foundations of the arcade pillars seem to suggest that the entire ambulatory east end was designed as a hall. Such a design for an east end, but with a straight east wall, was adopted in the Cistercian churches in Heiligenkreuz, Zbraslav and, under the latter's influence, also in Kamieniec Ząbkowicki.²⁸ However, a different basilica design with a lower ambulatory, similar to that at Sedlec was also possible. This Cistercian model with pillars and buttresses was developed in the Upper Rhine and south German regions towards the end of the thirteenth century. This design is also characteristic of Kraków basilicas, beginning with the cathedral, the east end of which was started in 1320. If the construction of the arcade pillars and buttresses was begun (and left unfinished) by Bishop Jan Muskata, then his polygonal, basilica east end may be seen as a stage in his building campaign, shedding light on the origins of the pillar and buttress system used later in Kraków. The reconstruction of Muskata's east end based on the basilica variant explains why pillars and buttresses proved popular in Kraków architecture in the fourteenth century.

Muskata's presumed foundation was put on hold not only by the fire of the cathedral in 1305 or 1306, but also by the withdrawal of the privileges that Václav II had conferred upon Kraków's bishops, as a result of which they could no longer draw income from the Wieliczka and Bochnia salt mines.

The House of Premyslid had only a short spell in Kraków yet the political, economic and artistic consequences of its rule were significant. This ended in 1306 with the death of Václav III, to the detriment of the Czech kingdom and Kraków. A new political era and new artistic influences dawned.

²⁷ Due to ambiguous evidence there is no agreement whether the ceremony in Poznań involved the wedding or only the announcement of the engagement; Richeza is believed to have been in Prague at this time.

²⁸ Czech Cistercian churches are discussed by Kuthan 1994; Kuthan 1995 and recently Kuthan 2005.

The Coronation Cathedral of the Piast Kings

The rebuilding of Kraków Cathedral started in 1320 was closely allied to the idea of restoring the Polish state. Ever since the coronation of Władysław the Short in January 1320, the cathedral aspired to be the most important church in the Kingdom. This aspiration was boosted by the coronation of Władysław's son, Kazimierz, in 1333, and by the increased popularity of the cult of St Stanisław, the patron saint of the cathedral.

Aside from the political arguments for moving royal coronations from Gniezno to Kraków¹, the coronations of 1320 and 1333, conducted in the proximity of the royal residence at Wawel Hill, required an enhanced aesthetic setting. The new cathedral was different from Kraków's churches in every respect. In particular, it was strikingly different from the monumental churches of mendicant orders and the parish church of St Mary. Despite the small size imposed by the topography of the hill, the complex design of the cathedral basilica – with its ambulatory chancel and extensive carved decoration – was unlike any other earlier church in Kraków.

Important insights into the medieval history of the cathedral were offered by Sławomir Odrzywolski and Tadeusz Wojciechowski. Odrzywolski carried out the restoration work in the cathedral at the very end of the 19th century. The first and most comprehensive monograph of the cathedral to date, by Tadeusz Wojciechowski, was published in 1900.² It was based on archival sources and the material evidence of the walls that had been revealed in the course of Odrzywolski's restoration. In the 1970s the simultaneous, but independently published research by Paul Crossley and Jerzy Pietrusiński greatly enhanced our knowledge of the subject.³

Pietrusiński thoroughly examined the fourteenth-century build history of the cathedral. However, he fell short of answering fully and unambiguously the title question of his investigation: 'Kraków Cathedral: Episcopal or Royal?'. The question is not correct. The cathedral has always been Episcopal. The division between the *regnum* and *sacerdotium* was well demonstrated

¹ See Labuda (1995) and a more recent and exhaustive study of the Kazimierz period by Kutrzeba (2001).

² Wojciechowski 1900.

³ Crossley 1973, Chapter 1; Crossley 1974: 139–141; Pietrusiński 1975: 249–273; Crossley 1985: 18–94.

in the Romanesque cathedral which consisted of two choirs, but was less apparent in the Gothic cathedral.

In Crossley's comprehensive study of the architecture of Kazimierz the Great the chapters concerning Kraków Cathedral are organised around the following subjects: a description of the reconstruction; the building history; the function and iconography; the pier-buttress construction; and considerations of style and its models. The first two chapters did not provide new insights into the cathedral prior to its remodelling in the Baroque style, because no new material or documentary evidence had emerged which could have enhanced Wojciechowski's study. Crossley was the first to note the importance of the fourteenth-century rebuilding in the context of the restitution of the monarchy; the role of the cathedral as a coronation venue established at that time; and a number of liturgical reforms initiated by Bishop Nanker after 1320. Crossley also observed the achievements of Gothic architecture in Lesser Poland in the fourteenth century. He compared this with Central and Eastern European late-Gothic and thus identified its particular artistic status and features.

In a number of papers following this book Crossley developed his ideas concerning the vault of the cathedral choir in the context of Cistercian architecture at the turn of the thirteenth century. More recently he has published on cathedrals founded by dynasties of Central Europe and the role of Kraków Cathedral.⁴

In 1993, eight years after the publication of Crossley's book, the author published a book on Kraków's fourteenth-century basilicas. The subtitle, 'Is the structure of fourteenth-century churches in Kraków specific to the Polish Gothic?', was borrowed from Łuszczkiewicz. Approached literally, the answer has to be 'no'. The Gothic basilicas of Kraków, including the cathedral, were all constructed by foreign masons and their architecture has no local characteristics. However, Łuszczkiewicz's question may be answered positively if approached from a broader perspective. The masons of the chancel of Kraków Cathedral were familiar with foreign examples of the two-storey wall of the nave, namely the architectural tradition of the Cistercians and Burgundy, and also with Strasbourg Cathedral and the simplified construction of pier-buttresses used in Central Europe. A variety of foreign influences may therefore be traced in the chancel of Kraków Cathedral. It represents spatial and artistic approaches that were new to Lesser Poland.⁵

In his survey of Gothic cathedrals in Poland, Szczęsny Skibiński discusses many research questions that are also considered here, namely those pertaining to the construction history and design of pier-buttresses, as well as the questions of formal models and style.⁶ In the excellent chapter on Kraków Cathedral he sheds new light on its foundation, emphasising the role of the bishop and chapter, and expands the architectural context by comparing the rectangular east end of the cathedral with similar French examples, the earliest of these being Laon Cathedral of

⁴ Crossley 1988: 63–72; Crossley 1995; Crossley 2001.

⁵ Węclawowicz 1993.

⁶ Skibiński 1996: 53–74.

1205–1220. In a separate section dealing with the construction system, Skibiński notes specifically the wall above the arcade (a feature neglected by earlier researchers) and places the ‘Kraków system’ within a long evolution, from a standard cathedral design to the reduced schemes used in the fourteenth century.

A account of the 1320 foundation by Długosz reports how Bishop Nanker ‘having observed the poor condition of the old cathedral that was built a long time ago and with the modest means then available, and seeing this small building further damaged by the recent fire, dismantled the old cathedral and started a new church, sparing no expense on square blocks of stone to make it as long and wide as the location permitted’⁷ [Photos. II-VIII, Figs. 14, 15, 23].

No controversy has ever surrounded the construction history of the chancel of the cathedral. The documentary sources are in agreement that the construction began in 1320 ‘with the foundations’, and the high altar was consecrated in 1346.⁸ The phases of the construction, however, have been difficult to establish. A record of Władysław the Short’s burial ‘in the chancel, on the right hand side, opposite the high altar’⁹, may indicate that the east bays were completed by 1333. This would imply that further building work was not undertaken until shortly before the consecration of the high altar in 1346.

The structural design of the chancel raises more questions. The discrepancy between the units of measurement used in the chancel and ambulatory, and the west projection of the bays has already been noted by Wojciechowski. The widths were measured using, to borrow Wojciechowski’s terms, a ‘Brunswick-Hanoverian’ foot while a ‘French foot’ was applied to measure the lengths.¹⁰ The issue here is of course the discrepancy between the actual units and not the names, which were coined by nineteenth-century historians.

Pietrusiński suggested, on the grounds of differences in the style of decoration, that the ambulatory and the chapel of St Margaret could be the work of one workshop commissioned by Bishop Nanker, while a second workshop, commissioned by Bishop Grot after 1327, may have worked on the upper walls.¹¹ Pietrusiński has ignored Wojciechowski’s observation regarding the use of two different foot units by the masons believed working for Bishop Nanker. Comparisons have been made between blind arcading, comprising three pointed arches decorated with tracery, on the chancel wall of Kraków Cathedral and the same features in a drawing of Strasbourg Cathedral, known as drawing D (Strasbourg, Musée de l’Œuvre de Notre-Dame). These features are unique to Central Europe suggesting that Strasbourg Cathedral was the model for their use at Kraków.¹²

⁷ Długosz, *Roczniki*, V, 1975, Book 9: 136.

⁸ *MPH* II: 909, 940, III: 367, VI: 651.

⁹ *MPH* II: 619.

¹⁰ Wojciechowski 1900: 217–222.

¹¹ Pietrusiński 1975: 260–261, 264–268.

¹² Węclawowicz 1987a: 165–174.

The identification of two campaigns in the construction of the chancel is a simplification, while the identification of models for the chancel wall and its windows does not explain the overall spatial concept for the cathedral built under Bishop Nanker. Of note is the irregular ground plan showing the slightly trapezoidal bays of the ambulatory and the massive east piers of the chancel.¹³ Such massive piers are not found in other churches with a rectangular chancel and ambulatory, such as in Wrocław, Henryków and Lubiąż. The design of the east wall of the chancel is also worth noting. The east arcade is lower than the south and north arcades. The recesses flanking the windows in the upper storey of the east wall are lower and narrower than the same recesses in the north and south walls and lack the central mullion and tracery. It seems only right to assume that the decoration of the east wall was modelled on the north and south walls. The view held that the east wall was erected earlier or at the same time as the north and south walls is incorrect.

In addition to the irregularities in the structural design, a break in building activity on the chapels adjoining the ambulatory is also difficult to explain. The chapel of St Mary, and possibly also the chapel of St Thomas were erected some fifty years later than the other chapels adjoining the chancel.¹⁴

In conclusion, there are still significant gaps in the knowledge of the construction history of the cathedral, although the start date of 1320 and end date of 1346 have never been questioned. Considerable alterations might have been made to the structural designs of the cathedral between 1326 and 1333. They might have been on a much larger scale than the suggested change-over of the masons employed, resulting in a new articulation and new decoration of the walls.

Fieldwork carried out by Zbigniew Pianowski and Janusz Firlet in the crypts, under the ambulatory and chapels adjacent to the east end of the chancel, has provided significant new insights.¹⁵ The foundations of the existing fourteenth-century chancel that they excavated raised new questions. Pianowski and Firlet demonstrated that these foundations do not correspond to the walls extant over the ground. The longitudinal foundation walls of the chancel extend eastwards up to the east end of the existing ambulatory; and each foundation wall is flanked by a massive pier positioned at an angle. The foundation wall of the ambulatory is thinner and adjoins a long rectangular chancel which was set out here. Furthermore, the existing east wall of the chancel is supported by a foundation which is cut through by longitudinal walls. Thus, it seems that the intention was to close this extended rectangular chancel with a kind of double east end; both east transverse foundations are part of the original structure [Fig. 16].

The irregularities in the ground plan of the ambulatory have been described previously but no convincing explanation has ever been offered. The material unearthed by archaeologists prompts an explanation of the subsequent alterations, based on a new reading of documentary

¹³ These unusually massive piers were noted by Pietrusiński 1975: 257. His suggestion that east towers might have originally been planned does not seem plausible.

¹⁴ Frazik 1968: 127–145; Węclawowicz 1995b: 122–124.

¹⁵ For in-depth discussion see: Firlet and Pianowski 2000a, and Firlet and Pianowski 2000b.

evidence and comparative analysis. An analysis of the early fourteenth-century wall of the chancel, below and over the ground, suggests two separate building campaigns. In 1320 Bishop Nanker initiated the construction of the long rectangular chancel with corner buttresses and two aisles of the ambulatory. The spatial design outlined by the foundation wall was not implemented. Bishop Jan Grotowic made use of this partly erected wall to construct, possibly soon after 1327, the east end of the chancel. He simplified its design and covered it with a vault. He placed his coat-of-arms, Rawicz, in the keystone of the westernmost vault. The cathedral owes its present chancel to Grotowic.

The spatial design and construction planned originally by Nanker must be seen in the context of geo-political changes that took place in Europe after 1309 and the resulting shift in artistic trends. In 1309 the papal seat moved from Rome to Avignon. Envoys sent from Kraków by dukes and bishops therefore travelled to Avignon via the Danube Valley and Upper Rhine, passed through the Burgundian Gate (Belfort Gap) and further along the Rhône to Avignon. This route was used for some seventy years. Some of the most important, monumental buildings along this route inspired patrons of Kraków's sacred architecture and provided them with models not previously known on the eastern fringes of Christendom.¹⁶

The focus of earlier research into Kraków Cathedral has been primarily on the pier-buttresses. The original construction scheme of the chancel is difficult to envisage owing to its remodeling in the seventeenth and eighteenth centuries. Brick supports for the external flying buttresses have survived in the outer wall of the ambulatory, but no evidence of the upper parts have been found in the wall which would correspond to the piers between the windows.¹⁷ The pier-buttress scheme applied so successfully in the chancel was also used in the aisles of the cathedral, but with enlarged buttresses.

Essenwein and later scholars, who argued for the vernacular character of the architecture of Kazimierz the Great, considered this particular scheme to be an achievement of local fourteenth-century workshops.¹⁸ Władysław Łuszczkiewicz also proposed that this type of construction had evolved locally. He saw its first manifestation in the chancel of Kraków Cathedral where, as he thought, flying buttresses were used above the roof of the ambulatory; in the aisles the buttresses were concealed by the roof. The remains of buttresses that survive in the piers of the nave of St Mary's church in Kraków were seen as evidence that the construction of this feature was aborted. The two churches in Kazimierz did not have flying buttresses. Łuszczkiewicz saw the origins of this feature in Cistercian churches in Lesser Poland.¹⁹ Tadeusz Wojciechowski, however, was of the view that flying buttresses had not been planned in the ambulatory of the cathedral because

¹⁶ This change in the 'geography of art' and the influence of the schools on the Swabia and Burgundy borders were first noted by Ptaśnik 1917: 19 and 22–23 of the introduction, but he remained isolated in his view until the 1990s (see Węclawowicz 1993: 44 and note 273).

¹⁷ Wojciechowski 1900: 226–229.

¹⁸ Essenwein 1866: 81.

¹⁹ Łuszczkiewicz 1881: 53–57; Łuszczkiewicz 1896: 56; Węclawowicz 1993: 47, note 6.

the pier-buttresses ensured sufficient stability, being interconnected by a plain arcade, parallel to the decorated arcade in the chancel. He questioned Łuszczkiewicz's proposition, based on the critical observation of the brick supports for the flying buttresses in the chancel of the cathedral and in its aisles, arguing that these were fifteenth-century additions made during the repair (of which records have survived) of cracks in the walls and vault.²⁰ Wojciechowski was also the first to compare Kraków Cathedral to the Cistercian church in Salem and the collegiate church of St Mary in Oberwesel. In both these churches there are buttresses adjacent to piers [Fig. 17].²¹

Czech scholar Václav Mencl elaborated on the buttress schemes which derive from Kraków Cathedral that can be found in some Czech basilicas. However, Mencl also observed a similar construction in the Cistercian church in Sedlec, the chancel of which was erected some twenty-five years prior to the remodelling of Kraków Cathedral. He considered both these building activities as simultaneous [Fig. 8].²²

Adam Miłobędzki confirmed the Cistercian origins of the scheme, albeit originating in Burgundy, and saw its development in Kraków as a local phenomenon that followed on from the provincial Czech examples.²³

Crossley's in-depth analysis of this scheme offered a novel and broader perspective. He noted the above-mentioned, additional arcade connecting the buttresses positioned alongside the counter arches in the aisles.²⁴ Before Crossley, Wojciechowski and Mencl were the only scholars to note this important feature, unique to Kraków's churches.²⁵ The deep arcade in question suggests a distant foreign origin for this design. Crossley located this in the twelfth-century Cistercian churches in Burgundy, namely Fontenay and Silvacane. The same feature was later used in Salem and Sedlec, and other monastic churches.²⁶

Crossley considered the two imposing churches in Salem and Sedlec to be particularly innovative, extending their influence over a number of churches across Central Europe. His insightful analysis privileges the Salem church as an important model for the master mason of the chancel of Kraków Cathedral. Sedlec was also relevant, but less influential.²⁷ However, Crossley seemed to overestimate the influence of the internal wall of the Sedlec chancel, decorated above the arcade with tracery and shafts, over similar decoration, also featuring shafts, on the recesses below the

²⁰ Wojciechowski 1900: 227–228. Architectural fieldwork carried out by the author in 1995, in the course of the restoration work on the south elevation of the nave, confirmed a bulge in the wall above the arcade and the then urgent need to support it with flying buttresses under the aisle roof.

²¹ Wojciechowski 1900: 225.

²² Mencl 1948: 67. Dobroslav Líbal argued that the influence of Sedlec may also be observed in Nymburk and other churches where pier-buttresses were employed (Líbal 1948: 139).

²³ Miłobędzki 1965: 90–91.

²⁴ Crossley 1985: 54.

²⁵ Wojciechowski 1900: 225; Mencl 1948: 67.

²⁶ Crossley 1985: 54–84.

²⁷ Crossley 1985: 71–72 and 74.

windows in Kraków Cathedral.²⁸ But the model for Kraków's three-bay arcading in the walls with windows can be found in Strasbourg.²⁹

In conclusion to his study, Crossley stresses that the evolution of the pier-buttress design can be followed locally in Kraków's basilicas. In newly built churches this was manifested in a gradual reduction of the buttress in relation to the pier, resulting in the more imposing nave arcades.³⁰

Despite this multitude of opinions on the pier-buttress design, inherent to the structure of the basilicas, the subject has never been properly investigated. The examples compared by Wojciechowski and Crossley have not been approached systematically. Using examples too distant geographically and historically from each other, and from Kraków's examples, they have failed to offer a convincing provenance of the scheme. No scholar who suggests that Kraków Cathedral was influenced by architecture in far-away European countries has been able to locate the missing link. No church in Bohemia or Silesia has a rectangular east end with an ambulatory and pier support. Buttresses were never used to support piers in Wrocław Cathedral or in the monastic churches of Henryków and Lubiąż. Zbrasław is another unlikely example. Sedlec was the only church which employed such a design for piers and buttresses, but it could not provide a meaningful comparison because it had a polygonal east end. A polygonal choir with an ambulatory and chapels was first used in Poland in Gniezno Cathedral. Its construction began after 1342.

Wojciechowski does not seem to have been familiar with Sedlec church. Mindful of the historical context and the prolonged strife between Władysław the Short and Václav II and his supporters, Mencl and Crossley have exercised caution in drawing a comparison between Czech Cistercian churches and the coronation cathedral of Władysław. Crossley argued that the influence of Cistercian churches in Central Europe over the architecture of Lesser Poland was conceivable, owing to Václav's foundations in Sącz, but could manifest itself in Kraków only two decades later. He regretted that he could not support this hypothesis with historical evidence.³¹ Bearing the historical context in mind, the Upper Rhine models were a more plausible influence because they were on the route of embassies sent by the Polish king and Polish bishops to Avignon.

The discovery on Wawel Hill of the remains of a polygonal choir belonging to the cathedral³² funded by Bishop Jan Muskata, but left unfinished, has drastically changed the context for a comparative study of early fourteenth-century architecture in Kraków. Sedlec abbey church was, beyond any doubt, a direct model. This is evidenced in the spatial design of both churches and confirmed further by Bishop Muskata's close links with the court of Václav II, at which the abbots of Sedlec and Zbrasław were the key players. Towards the end of the thirteenth century pier-buttresses were erected in Sedlec church, and interconnected within the thick arcade. If the

²⁸ Crossley 1985: 72.

²⁹ Węclawowicz 1993: 33.

³⁰ Crossley 1985: 92–93.

³¹ Crossley 1985: 87.

³² Pianowski 1998: 64; Firlet and Pianowski 2000b, Table II.

construction of piers in Muskata's chancel had begun above ground level, i.e. above the remains discovered by Pianowski and Firlet, it is likely that the piers took a polygonal form and were supported by small buttresses, in the same manner as at Sedlec. It is plausible that the pier-buttress design, which is a characteristic feature of the fourteenth-century Kraków 'school' of architecture, was introduced to Kraków Cathedral some twenty five years before the foundation of the 1320 cathedral.³³ For the master mason of Nanker's cathedral this feature might have seemed local. The references to the Upper Rhine examples made by scholars throughout the twentieth century have only comparative relevance.³⁴

Fieldwork carried out in recent years in Sedlec abbey church by architectural historians, Petr Kroupa, Pavel Kroupa and Aleš Pospíšil, offered important new insights which may resolve the problem of the origin of the pier-buttress design used in Kraków Cathedral. Both Pavel Kroupa and Pospíšil noted that the construction of arcaded walls at Sedlec involved not only adding buttresses to piers and extending the buttresses above the roof over the ambulatory and aisles, but also reducing the thickness of the wall above the arcade and in the clerestory; so the arcade wall was massive on the lower level, but much thinner below the windows and in the window stage.³⁵ To achieve this, rectangular arched recesses were introduced above the nave arcade (below the windows, under the roof on the aisle). The same effect was achieved in the clerestory wall which was made much thinner.³⁶ [Figs. 18 a, 18 b] Pavel Kroupa noted earlier examples of this design in two Cistercian churches of the second half of the thirteenth century, namely Schulpforta and Chorin.³⁷ Later than Sedlec is the collegiate church of St Giles in Nymburk near Kolin, where this successful scheme was applied c. 1320-1330.³⁸

In Kraków Cathedral the original structure supporting the vaults of the choir has not survived owing to the remodelling of the ambulatory in the 17th and 18th centuries. The roof was raised and the attic wall altered in order to make the ambulatory higher. The tracery was removed from the windows in the choir and the recesses below the windows were extended downwards to the cornice above the arcades.³⁹ Towards the end of the nineteenth century Sławomir Odrzywolski reconstructed the window tracery and mullions and partly reconstructed the recesses below the windows. He dressed the recesses with arcaded tracery. On the other side of the wall of the former attic above the ambulatory vaults, corresponding to the recesses below the windows, he left the recesses below segmental arches intact. The evidence for this reconstruction is now impossible to

³³ Węclawowicz 1998: 411–413; Węclawowicz 1999.

³⁴ Węclawowicz 1993: 27; See also here, the chapter *Royal Cathedral of Václav II*.

³⁵ Although unaware of the design of the wall below the nave windows adopted in Sedlec, Szczesny Skibiński rightly pointed out that the pier-buttress system employed in Kraków's churches relies not only on the buttresses supporting the piers in the nave, but also on the use of a nave wall in two thicknesses: thick on the ground level and thinner in the clerestory (Skibiński 1996: 72–74).

³⁶ Pospíšil 1999; Kroupa 2002: 67–69, Figs. 18–20.

³⁷ Kroupa 2002; p. 69, Fig. 21.

³⁸ The author's fieldwork carried out in 1998–1999.

³⁹ Czyżewski and Walczak 1995: 13, 14; Węclawowicz 1995: 195.

establish. It is not known whether Odrzywolski found any remains of the shafts supporting the arches within the extended recesses below the windows. An examination *in situ* is no longer possible. Odrzywolski's reconstruction is very different from the much simpler designs known to him directly, such as the attic above the cathedral aisles and from other churches in Kraków employing the pier-buttress construction, as well as from contemporary publications by Łuszczkiewicz. One can only assume that the chosen design could have indeed been dictated by the surviving remains [Photo IX, Fig. 18 c]

Odrzywolski's reconstruction of the former wall in the choir above the ambulatory corresponds closely to the design, discussed above, that can be found in both the Cistercian church at Sedlec and Nymburk collegiate church. Thus the earlier comparative studies must be corrected. It is highly plausible that Kraków Cathedral with a polygonal choir, left unfinished by Muskata, was inspired by Sedlec's ground plan and buttressed piers. Furthermore, it is equally plausible that the overall structural conception of Sedlec was adopted for Kraków Cathedral and implemented, from 1320 onwards, in a new rectangular east end. Other questions still defy an answer. What was the role of Muskata throughout this building campaign? One has to bear in mind that in January 1320, only a month before he died, Muskata performed the coronation ceremony for Władysław the Short and might have contributed to the debate over his cathedral church. Or, was it rather a matter for another member of the chapter to make decisions? It could have been the unknown *vitricus ecclesiae* who served on Muskata's *officium fabricae ecclesiae*, and later held this office under Nanker.⁴⁰ A group of stone masons from Sedlec might have been employed in the Kraków area, first on Muskata's cathedral, then in the convent church of the Poor Clare nuns in Stary Sącz and finally on the Nanker cathedral. Such a scenario explains the 'missing link' noted by Paul Crossley and the historical doubts he has had.⁴¹ There are further connections between Kraków Cathedral and the Cistercian church in Sedlec.

The year 1320 was eventful both in Kraków and Sedlec. It was the year Abbot Heidenreich died. This energetic patron supported the construction of a new, large church at Sedlec, based on the French model of a cathedral with a polygonal *chevet*. The church seems to have been almost completed at the time of his death.⁴² The nearby ossuary also seems to have been ready by then.⁴³

⁴⁰ For discussion of the complex administration of building work undertaken by bishops and chapters, and the managers they appointed, see Schöller 1989: 136f and 188–200; Conrad 1997: 45–47. For example, two master builders and four managers worked on the construction of Prague Cathedral in the second half of the fourteenth century, while 14 masters and 44 managers worked on Vienna Cathedral between 1395–1520. A single record of a *vitricus ecclesiae* has been located in the documentary sources for the building history of Polish Gothic churches; it concerns the construction of Lviv [Lwów] Cathedral in the early fifteenth century. See Węclawowicz 1995a: 77.

⁴¹ Paul Crossley was the first scholar to note the relationship between the construction technique of Kraków's Cathedral and the church of the Poor Clare nuns in Stary Sącz, but was unable to locate a common model, see Crossley 1985: 87.

⁴² I.a.: Kuthan 1994: 360–369; Kroupa 1998: 200–204; Kroupa 2002: 64.

⁴³ The chronology of the Sedlec ossuary has been the subject of debate. Based on the material evidence of stone decoration, Erich Bachmann believed that it was built between 1300–1320 by the masons of the Cistercian church (Bachmann 1941: 99–101). However, in a later publication (Bachmann 1955: 169 – after P. Crossley 1985) he dated the ossuary as late as 1350. Václav Mencl and Dobroslav Libal proposed a date of around 1400. They both offered a reconstruction of the

The Sedlec workshop probably closed in 1320. The work of its masons can then be traced in two parish churches in Kutna Hora, St James's and St Mary's 'na Naměti' respectively.⁴⁴

Elements of sculptural decoration characteristic of Sedlec abbey church and ossuary appeared after 1320 in the chancel of Kraków Cathedral. They include a multifaceted vault corbel decorated with arched tracery.⁴⁵ Corbels of this kind are also found in the chapter house of Sazawa monastery. The early examples in Poland date to 1320-1330. The latter can be found supporting the shafts in the chancel of Kraków Cathedral and in the church of the Poor Clare nuns in Stary Sącz, where such corbels support the ribs of the vaults in the ambulatory and chancel [Figs. 19 a, 19 b].⁴⁶

The moulded framing of vault ribs in the spandrels of St Margaret's chapel (consecrated in 1322) in Kraków Cathedral is another interesting architectural feature.⁴⁷ The rectangular framing of rib ends, achieved by 'bending' the outer rib twice⁴⁸, is unique in Krakow and in Lesser Poland too, and has its equivalent in Sedlec ossuary (Figs. 26 and 27). This particular feature employed by the masons of Sedlec ossuary was also located by Aleš Pospíšil in the church of St James in Kutna Hora, in the nave, near the tower, and dated to the 1330s, i.e. after the Sedlec workshop had closed down.⁴⁹

Apart from the above-mentioned corbel and spandrel, no other feature that might have been imported from Sedlec was located in Kraków Cathedral that could be associated with the first building campaign of the chancel, which started after 1320. Although buttresses were added to the arcade piers in both churches, the cathedral arcades have elaborately moulded piers and soffits, and are therefore different from those at Sedlec. The spandrel with rectangular framing of rib ends is not present in other chapels. [Figs. 20, 21]

After 1326, the influences of Lower Austria and Upper Rhineland can be observed in the style of stone decoration executed by the masons of the presumed new workshop, already

ossuary upper chapel with a vault supported by a single pier; by juxtaposing this design with similar Czech examples of the late fourteenth century, such as Soběslav and Veřtla, Mencl and Libal arrived at this late date (Mencl 1948: 139–141; Libal 1948: 104–177). More recently, Pavel Kroupa (like Bachmann) rejected the reconstruction based on the single pier vault, but confirmed tentatively that the ossuary dates from the time of Charles IV, i.e. around 1350 (Kroupa 1998: 208–209). Aleš Pospíšil elaborated upon the architectural features of the church and ossuary and has offered new arguments in support of an early fourteenth-century date suggested by Bachmann (see Pospíšil 1999).

⁴⁴ Kroupa 1998; Pospíšil 1999.

⁴⁵ Kroupa 1998, the corbel on the right in Fig. 3. See also Kroupa 1998; Pospíšil 1999; and Benešovská 2000. The results of the recent architectonic and archaeological research see Brzobohatá, Pospíšil 2008; Pospíšil 2009 and Kroupa 2010.

⁴⁶ Wojciechowski 1900: 69, Fig. 20; Węclawowicz 1995a: 65–69.

⁴⁷ Wojciechowski 1900: 16–19.

⁴⁸ Wojciechowski 1900: 17f, Fig. 6.

⁴⁹ Kroupa 1998, Fig. 20; Pospíšil 1999. The overall form and moulding profiles of Parler's rib ends in the sacristy of St Vitus's cathedral in Prague are entirely different. The architecture of Charles IV does not seem a plausible model for the vaults of the Sedlec ossuary (Kroupa 1998: 208f). A few Czech examples of a similar rectangular framing of rib ends are discussed by Czyżewski and Walczak 1999: 21f; the earliest of these examples also from the 1330s.

mentioned, employed by Bishop Grot. Wojciechowski pointed out the Cistercian church in Salem as a pivotal comparison.⁵⁰

Another reference to Salem should be noted in the choir of Kraków Cathedral built by Bishop Nanker. The foundations of the choir, discovered by archaeologists Pianowski and Firlet, consist of a quasi double east end which is reminiscent of the choir of the far-away Cistercian church. The present rectangular east end of the Salem basilica is a result of eighteenth-century remodelling. In the 1980s Jürgen Michler proposed a reconstruction of Salem's east end which included a chapel above the ambulatory.⁵¹ Nanker's foundations, exposed by archaeologists, indicate that a similar design was intended in Kraków, although on a smaller scale [Figs 22 a, 22 b].

The footings of responds in the east wall of the present ambulatory, on either side of St Mary's chapel, confirm unambiguously that the east wall was originally planned to extend a bay further eastwards from the present east wall, while the continuous footing of the present east wall of the choir originally supported only the arcade between the choir and the ambulatory. The intended replication of the structure of Salem's choir in Kraków Cathedral is yet another confirmation of the connection, already observed, between these two churches. Nanker might have conceived the upper storey of the east wall of the choir as a gallery which would open the vaulted chapel above the ambulatory onto the choir. A window, or two windows dressed with tracery, pierced the east wall of this chapel. A two-span with two bays articulation of the ambulatory east end might continue in the storey above. The chapel vault might have been similar to the vault of the present east bay of the choir; its ribs might have rested on the shaft and pillar between the two windows [Fig. 23].

The gallery chapel would typically have been dedicated to an Archangel and would probably have housed relics. The gallery chapel at Salem was dedicated to Saint Michael the Archangel⁵² (or to St Mary⁵³) and served the veneration of the relic of St Cyriacus, a martyr of Rome. The reconstruction of the chapel intended for the chancel of Kraków Cathedral has been based on archaeological evidence. Hagiographical texts are indicative of its purpose. The patronage of the Archangel Michael was closely connected to the cult of St Stanisław. According to two *Lives*⁵⁴ written on the canonisation of Stanisław in 1253, this bishop martyr tried to hide from the pursuing King Bolesław the Bold in the church of St Michael. This is where he was murdered and first buried. Bishop Stanisław is believed to have become patron saint of the Polish Kingdom through St Michael's intervention. The feast of St Stanisław was celebrated on the day of the apparition of St Michael on Monte Gargano.⁵⁵

⁵⁰ See Crossley 1985: 57–84; Węclawowicz 1993: 39–44; Węclawowicz 1995b.

⁵¹ Michler 1984; Knapp 2009: 320.

⁵² Michler 1984.

⁵³ Knapp 2009.

⁵⁴ Wincenty z Kielczy, *Żywot mniejszy Św. Stanisława, Żywot większy Św. Stanisława*, [in:] M. Plezia, ed., *Średniowieczne żywoty i cuda patronów Polski*, Warszawa 1987: 111–150, 249–343.

⁵⁵ See Węclawowicz 2002.

It is difficult to speculate why the construction of this chapel was abandoned. Bishop Grot was probably responsible for scaling down the spatial design for the choir of Kraków Cathedral. It is uncertain how much of the design for the gallery storey had been implemented by Nanker. It is possible that only foundations were laid out. The irregularities in the design – such as the excessive responds, low arches of the east arcade and too narrow window recesses – all suggest that a chapel above the east ambulatory was plausible. However, these features alone are insufficient to determine any stages in its construction. The need to remodel other parts of the cathedral, to suit Nanker's vision, may explain the delay in the construction of the east chapels, dedicated to St Mary and St Thomas of Canterbury respectively⁵⁶.

The design of the Nanker cathedral involved more than just a reduction of the Cistercian design at Salem. The rectangular east end of Kraków Cathedral combines the structural features of Cistercian churches and cathedrals from the early thirteenth century onwards. It is, thus, unlike any other church in this part of Europe. The Laon cathedral is undoubtedly a prime example of such developments. Its standard polygonal *chevet* was removed and the choir was extended after 1205.⁵⁷ Critical for the provenance of the rectangular, bipartite east end are the churches of Anjou. These have been considered comparatively by Józef Frazik.⁵⁸ Szczesny Skibiński has pointed out Maçon Cathedral as another example but in Burgundy. This cathedral was dismantled in 1799, after the Revolution, but is known from iconographic sources. Its mid-thirteenth-century, rectangular east end had two windows. The easternmost bay had therefore a five-partite vault.⁵⁹ A surviving small Cistercian church in La Bussière, with a similar east end, is another relevant example.⁶⁰ Although both Maçon and La Bussière are in south Burgundy, which in the fourteenth century was a crossroad to Avignon, the origins of bipartite east ends may be traced back to Anjou.⁶¹ Therefore, this feature was more likely to come to Poland through Hungary than Burgundy. Artistic contacts between Poland and Hungary (a subject still awaiting comparative historical research) were stimulated politically by the marriage of Elizabeth, daughter of Władysław the Short, with Charles Robert d'Anjou, King of Hungary, which took place in 1320.⁶²

In the second half of the thirteenth century Cistercian and cathedral designs drew from each other. The spatial design of Czech Cistercian churches built by Václav II was modelled on cathedrals.⁶³ In spite of the most recent discoveries by Pianowski and Firlet, Crossley's persuasive

⁵⁶ Węclawowicz 1995b.

⁵⁷ Héliot 1972: 194ff; Clark, King 1983.

⁵⁸ Frazik 1968: 137–138.

⁵⁹ Branner 1960: 92 and 149; Skibiński 1996: 72.

⁶⁰ Illustrated in Aubert 1947, II, catalogue; Branner 1960, *ibidem*.

⁶¹ See Mussat 1963: 332–365; Frazik 1968; Crossley 1998b.

⁶² On political contacts between the House of Piast and the House of Anjou after 1320, see Wýrozumski 1982: 185–197. The need for a new archival research on the artistic connections between Hungary and Lesser Poland (or the Kraków region) has been raised on many occasions. New insights and comparisons, see in the last note of this chapter.

⁶³ See Kuthan 1984; Kuthan 1995 and others.

and erudite arguments concerning Czech Cistercian churches remain valid, but should be seen as context for the Muskata foundation, and not that of Nanker.⁶⁴ It was Sedlec abbey church – a basilica with a polygonal choir and pier-buttresses – that provided Muskata with a direct, structural and conceptual model for a ‘royal church’; it had only partly influenced Nanker, whose cathedral repeated Sedlec’s construction and some mentioned above characteristic elements of its of decoration.

Transepts are important features in Kraków’s Gothic cathedral. They are critical for resolving problems in its building history. The Romanesque Herman cathedral did not feature transepts. The easternmost bay of the nave was considered the *medio ecclesiae*. In 1184 Bishop Gedeon placed the relics of St Florian there, *in loculo marmoreo*. Seventy years later Bishop Parandota did the same with the relics of St Stanisław.⁶⁵ The crossing was conceived above this shrine during the Gothic remodelling, but the Romanesque chapel of St Peter and St Paul was in the way. The chapel was another important site for the cult of St Stanisław. It was used to exhibit a reliquary containing the Saint’s hand, in the place of his original, empty tomb.⁶⁶ The need to connect the south end of the ambulatory with the south aisle, while integrating the Romanesque chapel within the Gothic structure, resulted in the irregular ground plan [Figs. 14, 15].

Tadeusz Wojciechowski noted the trapezoid plan of the south transept bay and the remains of stone decoration on two pointed openings in the south wall, one inside and the other outside, revealed in the course of restoration work by Odrzywolski. In three elaborate chapters Wojciechowski tried to establish the building phases and subsequent remodelling of the transepts.⁶⁷ He argued that the south transept was built in the mid-fourteenth century in two phases, one shortly after the other. In the first phase the main structural wall connected the west wall of St Mary’s chapel, adjoining the ambulatory (founded by Kazimierz the Great in 1340), to the east wall of the above-mentioned Romanesque chapel of St Peter and St Paul. Wojciechowski’s hypothetical reconstruction included a pointed window above a pointed doorway inside a porch or portico.⁶⁸ His reconstruction of this window was based on the remains of moulded jambs which have survived in the outside wall.⁶⁹ He proposed that the second phase involved the extension of the transept westwards, by diverging the south wall and altering the corner of the Romanesque chapel. The window in the thus extended wall was then moved westwards from the central position above the doorway, and also heightened.⁷⁰ This proposition from Wojciechowski remains valid. Furthermore, Crossley and Pietrusiński were inclined to believe that this first phase involved the so-called low transept that would have been built at the time when Bishop Grot was in office, to

⁶⁴ Crossley 1995.

⁶⁵ Kalendarz Krakowski, *MPH II*: 916; Wojciechowski 1900: 94–96; Dobrowolski 1926: 29ff.

⁶⁶ Wojciechowski 1900: 133–136.

⁶⁷ *Ibidem*: 130–153.

⁶⁸ *Ibidem*: 83.

⁶⁹ *Ibidem*: 152, Fig. 1.

⁷⁰ *Ibidem*: 152f and Fig. 1.

connect the new Gothic choir to the old Romanesque nave and aisles. The intention was to keep the Romanesque nave and aisles.⁷¹

Wojciechowski described two stone jambs of pointed openings which had been exposed by Odrzywolski. One was of a high arch connecting the south transept to the chapel of St Peter and St Paul.⁷² The other jamb, lower and narrower, can be seen in the corner of the east bay of the south aisle, which he thought might have been used for display of the reliquary containing the hand of St Stanisław during solemn adoration services.⁷³

Wojciechowski's research must be considerably revised. While noting the surviving fragments he has missed a vault corbel in the east wall of the south transept, which supports the ambulatory arch. Another such corbel, also missed by him, is seen in the north transept.⁷⁴ Furthermore, an examination of the south transept wall has revealed that moulded jambs described by Wojciechowski are the remains of an arch, and not a window. It is not splayed and does not have a reveal to accommodate glass. The arch is much wider than the narrow lancet windows in the chancel.⁷⁵ The corbels in both transepts and the surviving fragments of the arch opening, in the south wall above the porch, are a clear indication that a transept gallery was intended here in the mid-fourteenth century. A balcony, which might have been part of the north gallery, survived in the chapel of St Thomas the Apostle, by the stair turret, until the eighteenth century.⁷⁶ The gallery was used in connection to the cult of St Stanisław. His shrine was right below, within the crossing. It should be pointed out that a gallery above the shrine may also have existed in the Herman cathedral.⁷⁷ Another point to note concerns the nearby Romanesque church,

⁷¹ Crossley 1973; Crossley 1985: 36 and 376; Pietrusiński 1975: 257, 260, 265; Pietrusiński 1996, Figs. 70 and 71.

⁷² Wojciechowski 1900: 142, Figs. 4 and 5.

⁷³ *Ibidem*: 136, 139–141 and Fig. 33

⁷⁴ Both these corbels match those in the ambulatory in size and form. Czyżewski and Walczak (1999: 27–28) have suggested that the corbels in the transepts might be the remains of a vault which covered a *lectorium*, i.e. rood-loft. If such a rood-loft did indeed exist in the cathedral it would have been located, together with a screen (in accordance with its purpose), between the choir and the nave, more or less in line with the rood. These authors also refer (*ibidem*) to an inspection report which records a screen in the choir '*quo distinguitur chorus a corpore ecclesiae, contra sepulchrum sancti Stanislai*', therefore quite apart from the aforementioned corbels.

⁷⁵ This argument is based on the author's fieldwork carried out in the course of the restoration of the walls of the south aisle and transept in 1995. Wojciechowski (1900: 142) differentiated between arches of the splayed window openings, with a reveal, and those of the round doorway with plain jambs. He might have had no access to the external transept wall; the details described are located at a considerable height.

⁷⁶ Przybyszewski 1993, No. 347: 162. Czyżewski and Walczak 1999: 28, were also of the view that the balcony in question might have been part of the *lectorium*. Its location, however, seems to question this interpretation. One should note that such *lectoria* were typically dismantled already in the early seventeenth century following a decree of the Council of Trent.

⁷⁷ For a survey of reconstructions of the Herman cathedral proposed by Tadeusz Wojciechowski, Adolf Szyszko-Bohusz, Klementyna Żurowska and Pietrusiński, see the latter 1996: 43–51, Figs. 2, 3, and 66–69. Another reconstruction consisting of clerestory galleries above the aisles was proposed more recently by Firlet and Pianowski 2000b: 230–233, Figs. 39 and 40. Such galleries are included in the reconstructions by most of the scholars.

presumed to be dedicated to St Gereon, which was dismantled just before 1350, i.e. at the time of the construction of the cathedral crossing. St Gereon's had galleried transepts.⁷⁸

A tradition of spatial design and liturgical function might prove as important for the reconstruction of the cathedral as the surviving architectural details. The hypothetical reconstruction of gallery chapels in the chancel and transepts of Kraków Cathedral is supported by such features being present in Polish Gothic architecture. A number of examples of various designs used from the mid-thirteenth to late fourteenth centuries are known. In Wrocław Cathedral such chapels were intended (or even constructed) on the second storey of the towers flanking the ambulatory. Three chapels were built in the gallery of Poznań Cathedral; they opened onto the chancel.⁷⁹ The upper storey in 'double-deck' chancel in Kwidzyń (Marienwerder) Cathedral must also be mentioned.⁸⁰ Chapels above the west and side porches were already popular in the mid 14th century.

The gallery conjectured for the south transept of Kraków Cathedral was to open to the outside, above the porch. As has already been mentioned, the stone mouldings of the arch can still be seen in the external wall. One may speculate that a little pointed window, or more likely an oculi, might have been placed higher up. Its remains would have been removed to make room for the extension of the tall transept window. It is plausible that access to the gallery was through the stairs in the tower adjoining the south transept from the west, which would have been similar to the stair turret which has survived by the north transept.

Two small pointed doorways, revealed in the course of restoration work and described by Wojciechowski – one leading from the stair turret to the transept bay, and another one in the south aisle next to the Vasa chapel⁸¹ – had the same purpose and provide evidence for access to the gallery. The reliquary with the head of the Saint was exhibited high up within a gallery located in the clerestory just below the vault of the north aisle, by the chapel of St Nicholas.⁸² It is conceivable that the presentation of the relic of the hand of St Stanisław was conducted in a similar way, possibly from within the imposing pointed arcade which, the scholars agree, led from the transept to the former Romanesque chapel [Photos III, X, Figs. 24, 25].⁸³

The hypothetical reconstruction of the gallery in the south transept, with stairs leading to the chapel, and an arched external opening above the porch, explains the purpose of all the surviving architectural fragments. Whether such a gallery has ever been constructed in this part of the cathedral is debatable, and so is the date when it was postponed in order to enlarge the window in the south wall of the transept, so it could match the design and height of the windows in the

⁷⁸ Żurowska 1965; Firlet and Pianowski 1996: 212–217, Figs. 16–17.

⁷⁹ Skibiński 1996: 162f.

⁸⁰ Krantz-Domasłowska 1999: 45–58.

⁸¹ Wojciechowski 1900: 81, 136, 139–141, Fig. 33.

⁸² Wojciechowski 1900: 121–129; Włczak (1992: 19ff) believed that the gallery was built and the ritual of the presentation of the reliquary with the head of St Stanisław was introduced by Bishop Oleśnicki (died 1455). This ceremony was, however, recorded already in 1328 (see Crossley 2001: 60f).

⁸³ Wojciechowski 1900: 142; Crossley 1985: 37.

chancel. The proposed reconstruction follows the primary sources concerning the veneration of St Stanisław in this part of the cathedral.⁸⁴ It also fits the argument, convincingly put forward by Crossley, concerning the reciprocal architectural and liturgical influences of Kraków's Wawel and Prague's Hradčany. The liturgy reflected the cults of the Patron Saints of Poland and Bohemia who were venerated in both these cathedrals. Looking at the sacred space of these royal cathedrals, Crossley observed a correspondence between the coronation ceremonies conducted in both these churches, as well as architectural and liturgical similarities.⁸⁵ He saw this relationship as primarily a matter of reciprocal inspiration, the Gothic remodelling of each cathedral partly overlapping in time. In 1320 Wawel became once again the seat of a crowned sovereign prompting the remodelling of the cathedral. In 1344 Prague Cathedral gained metropolitan status, and three years later the Emperor took residence in the Hrad (castle). Crossley has demonstrated that the placement of the shrine of St Stanisław *in medio ecclesiae*, and connecting the cathedral to the royal residence through the doorway in the south transept, gave a precedent to a similar arrangement within the south transept of Prague Cathedral. The transept aisles with a south porch were designed and constructed in stages around the same time: in Kraków possibly in the late 1340s and certainly no later than the 1350s, and in Prague from the 1350s to mid 1360s.

The sacred topography of Prague Cathedral was governed by the placement of the tomb of St Václav in the south apse of the pre-Romanesque rotunda of St Vitus, which was later incorporated into the south aisle of the Romanesque cathedral. In the mid-fourteenth century Peter Parler planned a quadrilateral chapel on this site. The decision to enlarge this chapel, which resulted in the asymmetric deformation of the south transept, was made after the construction had started at the instigation of Charles IV.⁸⁶ Similarly, the unusual, yet significant, placement of the shrine of St Stanisław in the centre of the crossing was as a consequence of its original place in the Romanesque cathedral. The coronation ceremony, a key purpose of a royal cathedral, was conducted around the shrine of St Stanisław. The surviving text, *Ordo coronandi regis Poloniae*, is concerned with the coronation of Władysław III of Varna in 1434, but historians are in agreement that the tradition of individual parts of the ceremony and its related 'topography' may go back to earlier times.⁸⁷

The Romanesque chapel of St Peter and St Paul, being the original burial place of St Stanisław, was left intact after the construction of the cathedral nave and aisles had started. The chapel housed the Saint's empty tomb which was much venerated.⁸⁸ The walls of this chapel forced a deformed

⁸⁴ Wojciechowski 1900: 130–153. Rožnowska-Sadraei 2003, *passim*.

⁸⁵ Crossley 2001.

⁸⁶ Benešová 1994: 25ff, 40–44; Crossley 2001, *ibidem*. In November 2003 Professor Robert Bork of the University of Iowa gave a talk about at the Courtauld Institute of Art in London about architectural drawings attributed to Matthias of Arras which he located in archives of Vienna. They included a symmetrical plan of the south transept of Prague Cathedral. The author is grateful to Agnieszka Rožnowska-Sadraei for this information.

⁸⁷ Gieysztor 1978: 12f; Crossley 2001, *passim*.

⁸⁸ This view has been maintained by Pietrusiński 1975, Crossley 1985; Crossley 2001 and Rožnowska-Sadraei 2004.

plan of the south transept. Crossley pointed out that both in Kraków and in Prague the royal chapels on the east side of the elaborate south doorways shared a similar ideological meaning: St Mary's chapel in Kraków and in Prague one dedicated to St Václav.⁸⁹ In Kraków there were indeed two chapels of significant liturgical importance, on either side of the porch connecting the cathedral to the royal residence: the chapel of St Peter and St Paul and the above mentioned chapel of St Mary, the latter being a royal foundation. [Photo III, Figs. 25, 26]

The symbolism of the 'sacred topography' was certainly more complex in Prague Cathedral than in Kraków. The Prague Cathedral Treasury housed many significant relics of martyrs, most of which were acquired by Charles IV in the course of his 1349 travels through the Holy Roman Empire. The Emperor and his advisors arranged the relics in the new cathedral *in modo crucis*: the apse housed the relic of St Vitus, the north transept – St Zygmun's, the easternmost bay of the unfinished nave – St Adalbert's, and the south transept – St Václav's. The altar of St Mary and the sarcophagus for Charles IV were both centrally located in the crossing. The altar of the Holy Rood for a relic of the Cross presented by the Pontiff, was erected by the entrance to St Václav's chapel. The altar served as a reminder to the faithful of the martyrdom of this first Patron Saint of Bohemia who died, like other Holy Martyrs, as an *Alter Christus*.⁹⁰

In Kraków Cathedral the '*topographia sacra*' was limited to the relics of St Stanisław. They were housed in three aforementioned places: the shrine of this Saint, the chapel of St Peter and St Paul, and the chapel of St Nicholas. Other precious relics, including a tiny piece of wood from the Holy Rood, the Holy Nails from the Rood, and relics of St John the Baptist⁹¹ and St Florian, were used in ceremonial processions and exhibited on the high altar. No record is known of them being used to symbolically delineate the royal space of the coronation church or the royal necropolis.

Apart from Prague Cathedral, further examples must be called upon in the context of the crossing of Kraków Cathedral. The latter's *ostium maius*, or the king's doorway, in the south wall of the transept, is best compared to the west doorway in the church of Our Lady, or *Frauenkirche* in Nuremberg. This imposing church was built by the Holy Roman Emperor Charles IV in 1349 and was his flagship foundation. The west porch, decorated with three arches, supports a small polygonal gallery chapel, dedicated to St Michael the Archangel. This chapel, or *Michelschor*, opens into the nave. It used to house some of the most precious holy relics. In 1361 a public presentation of the imperial crown jewels took place in the *Michelschor* to a spectacular effect.

The design of the south transept doorway to Kraków Cathedral was undoubtedly conceived in connection to Charles's imperial foundations, but their influence and relationships are difficult

⁸⁹ Crossley 2001: 66f.

⁹⁰ Professor Jaromil Homolka was the first scholar who note the figurative iconography of the choir in Prague Cathedral in 1978. His findings were accepted and repeated by Barbara Baumüller, 1994. More recently Paul Crossley discussed the iconography of this cathedral in the context of other architecture, see Crossley 1999; Crossley 2000; Crossley 2001.

⁹¹ The relics of the Rood were acquired by Kazimierz the Great during his Russian campaign; the relic of the Nail was presented to Władysław Jagiellon by the Pope. The origin of the 'jaw of St John the Baptist', recorded by Długosz is unknown. For a speculative argument on this subject, see Węclawowicz 2000b,

to establish owing to imprecise dates in the construction history of the Nuremberg church and the cathedrals in Kraków and Prague. The inspiration was likely to be reciprocal and – as Crossley has pointed out – influenced not only the geometry of architectural forms but also the ritual. The architectural backdrop was important to the liturgy, yet secondary to some extent therefore a formal comparative analysis cannot reveal direct borrowings. All three churches started in the late 1340s and were completed by 1364. Charles IV's visits to Kraków in 1343 and 1363, and that of Kazimierz the Great to Prague in 1356, must have had some bearing on these building initiatives.⁹² While elaborating upon the insights offered by Paul Crossley, it should be noted that the Nuremberg church was earlier than Kraków Cathedral and the former's gallery chapel above the west porch might have inspired the design of the south doorway in the latter. The remains exposed by Odrzywolski – the aforementioned jambs of the arch, the vault corbel and the doorway to the stair turret – do not constitute sufficient evidence to establish to what extent this design was implemented or at what stage it was postponed and why.

The construction work on the transept, nave and aisles was carried out in stages and continued up to the consecration in 1364. However, the original momentum got lost in the course of a prolonged building campaign. It seems that the design of the transept was altered not once but possibly twice in the mid-fourteenth century. There is no consensus among scholars upon this matter.⁹³ The axis of the choir was bent southwards in relation to the axis of the nave so as to accommodate the Romanesque towers within the new design. It seems that the decision to keep these towers and build over them was only made after 1350. The piers of the nave arcades were modelled on pier-buttresses in the chancel, but their size was scaled down. The blind recesses were not repeated in the nave clerestory, but the buttresses were enlarged to keep the proportions. Canopied niches were introduced in the arcade wall, above the piers, and decorated with statues. Crossley has demonstrated that the such design of the arcade wall was modelled on the chancel in Kraków's church of St Mary which was then nearing completion.⁹⁴ Before 1340 the pillars in the hall chancel of Vienna Cathedral were enhanced with such niches, housing statues. The stone decoration of St Mary's was already referred to here on a number of occasion to demonstrate the activity of stone masons from Vienna in Kraków.⁹⁵ Krzysztof Czyżewski and Marek Walczak offered a detailed description of the canopies in the nave of Kraków Cathedral and confirmed the Viennese provenance of this sculptural feature.⁹⁶

Although the nave and aisles emulate the layout of the chancel wall and its *rayonnant* decoration, their style is different from that of the east end. Groups of masons from different workshops worked on the nave and aisles, hence features characteristic of the Vienna workshop can be

⁹² Szczur 2000c.

⁹³ Wojciechowski 1900; Pietrusiński 1975; Crossley 1985; Węclawowicz 1993; Węclawowicz 1999.

⁹⁴ Crossley 1985: 74.

⁹⁵ Węclawowicz 1985; Wlattenig 1992; Węclawowicz 1994; Węclawowicz 1996: 194–195.

⁹⁶ Czyżewski and Walczak 1999: 31–33.

seen alongside the tracery typical of the Prague workshop of Matthias of Arras.⁹⁷ The west front, with its plain stone cladding and the polygonal rose window, is unprecedented in Kraków. Its austere character is close to the churches, known as votive churches, built after 1350 by Kazimierz the Great in Stopnica and Wiślica, and the collegiate church (now cathedral) in Sandomierz.

Built between 1320 and 1364, the new Kraków Cathedral was a lasting monument to the restitution of the monarchy undertaken by the later rulers of the House of Piast. Over those forty-four years the expanding political contacts forged by the king and bishops left a mark on its stone-and-brick fabric and are visible in the architectural features. Muskata's unfinished structure, which provided the basis for this build, can be seen in the details modelled on the Cistercian church in Sedlec. The spatial design was however borrowed from architecture of the more distant church in Salem which was also Cistercian. The second building phase saw in Kraków a reference to Strasbourg Cathedral in the form of blind arcading comprising three pointed arches. The feature of Strasbourg Cathedral, found in the towers, was emulated in every bay of Kraków Cathedral, and became an imposing aesthetic feature of its interior. Strasbourg and Salem were on the route from Kraków to papal Avignon. Avignon was a frequent destination for embassies from the king and bishops in the difficult years marked by Władysław the Short's struggle for the sovereignty of the Polish state. The bipartite east wall of the chancel, and possibly also the decoration of keystones, carved in high relief, are evidence of close links between the Kraków Court and the blood-related House of Anjou in Buda.⁹⁸

The accession of Charles of the House of Luxemburg, King of Bohemia, to the imperial throne was an important event in the political and artistic histories of Central Europe. His two visits to Kraków inspired Kazimierz the Great to emulate the elaborate imperial ceremonial and the cult of holy relics by introducing to Kraków Cathedral some of the forms and content of the Nuremberg and Prague Cathedrals. It is plausible that ideas were exchanged reciprocally. The canopied niches in the nave walls of Kraków Cathedral, whose detail is similar to the decoration of Vienna Cathedral, are evidence of the contact, also confirmed elsewhere, between King Kazimierz and Mikołaj Wierzynek the Elder, who brought masons from the cathedral workshop of Vienna to work on the decoration of the chancel of St Mary's in Kraków.

One hundred years or so after Wojciechowski proposed the pier-buttresses in the Cistercian church at Salem as the model for the cathedral and basilica churches in Kraków, it is now possible to see the subsequent phases in the construction of the chancel, nave and aisles of Kraków Cathedral in a wider context. A number of valid contemporary examples from the third to seventh decade of the fourteenth century, drawn from major artistic *milieus* in Central Europe, are available for comparison.

⁹⁷ Węclawowicz and Pietrzykówna 1989.

⁹⁸ Mid-fourteenth-century vaults, supported by three pillars and decorated with keystones in high relief, have survived in the sacristy of the Franciscan church in Szécseny. A similar vault has been reconstructed in the lower chapel of the royal palace in Buda, founded by Louis the Great (of Hungary). See Magyar 1991: 214; Marosi 1991: 54.

Patron Saints, their Holy Relics, and Krakow Myths of the 'Beginning'

The concepts of space and time are critically important to the study of medieval culture: they influence man's view of the world and stimulate creativity. Seemingly independent of each other, space and time are closely linked. Medieval man relied on space and time to perceive reality and construct a coherent world view.¹

Anthropocentric perception is key to man's experience of space. One perceives space from one's own central position. A *sacrum* manifests itself at the centre of space, because sacred space is a superficial construct. A harmonious view of the world depends upon the definition of its centre. A centre in general, and the centre of the world in particular, is a hierophantic place where the *sacrum* is expounded; it is also a mediation point where the divided spheres of the world connect. Once there, man confronts both the heavens above and the world of evil and death below.²

Space may only be perceived in close connection with its narrative. Space conceived and experienced in the mind is not constant or uniform. The narrative imposes upon space an orientation, in which every dimension and direction has specific values. Such space conditions events of historic significance which are turned into myths with the passing of time. The centre is the most privileged place; the periphery, or boundary, is the least. The centre is the most holy; it delineates one's own ordered place. Boundaries or borders delineate the limits of the secure and ordered world that is known; beyond this world there is nothing but chaos. Border locations upset the order, and therefore also offer the opportunity for re-evaluation of the *status quo*, and for transformation.³

¹ Guriewicz 1976: 17–21 and 28ff.

² Eliade 1970: 20–65; Eliade 1976; Eliade 1993. Stefan Czarnowski's pioneering research into the articulation of space and its sacred qualities is still valid (Czarnowski 1959, III: 221–236). Geremek enhanced Czarnowski's findings, based on Polish late medieval examples, (Geremek 1997: 628–668, in particular: 637–649).

³ *Ibidem*. Mircea Eliade's argument concerning the meanings of the 'centre' and 'limits' was introduced into Polish literature and discussed in detail by Kalinowski 1965: 7f, and subsequently considered first and foremost by Porębski 1986; Porębski's imaginative argument of 1986 was inspired by categories elaborated by French anthropologists.

Medieval Kraków space was experienced in a variety of places: rocky Wawel Hill, the Wisła flood plains, and hills further afield. The features and use of a particular place become visible only in relation to its neighbouring sites. The 'centre' and 'borders' may only be revealed through the analysis of this entire structure and its inner order.

The Kraków was created on a legendary Dragon Rock. In the late twelfth century Bishop Kadłubek described this act of creation in his *Chronicle* in great detail. He followed the traditional, mythical cosmogony. Kadłubek and his followers, Franciscan monk called Dzierzwa and Jan Długosz, a cathedral canon and a chronicler, established Dragon Rock, or Wawel Hill, as the 'centre' of the world thus created. Kraków could develop in harmony and safely around it. The *sacrum*, in its widest possible sense, concentrated and manifested itself there. The dragon – the embodiment of evil – was defeated and thus the centre was legitimised. This legitimacy had however to be renewed cyclically and the centre therefore sanctified to redeem the Cain-like crime of Krak's son.

For Długosz the *sacrum* of Dragon Rock had many levels of meaning. From the beginning, the duke resided on this site and the bishop's seat was also established here. The holy relics of Patron Saints, including the body of St Stanisław, the Martyr Bishop and patron saint of Poland, were deposited here. Early in the fourteenth century the *sacrum* also became the seat of the kings of Poland: they were crowned and buried here.⁴

Wawel Hill is both a natural and a man-made elevation. It is the highest settlement within the city of Kraków. Nature and human activities are inter-connected and affect each other. Throughout the centuries the high rock dominating the flood plains of the Wisła, its silhouette and structure, were predisposed to take up a variety of sacred signs. The defeat of the dragon and the foundation of the city on Dragon Rock by Krak 'the Legislator', foreshadowed the later victory of Christianity over paganism. The latter was seen as a retrospective 'legitimation' of the city.⁵

The legendary accounts by Kadłubek and Długosz, in their respective *Chronicles*, presented an archaic pre-Christian beginning of the Wawel 'centre', the authority of which continued into the Christian era. However, evidence for this was missing and only came about later through the martyrdom of St Stanisław. There is no direct reference in primary sources to ceremonial 'legitimation' or renewal of the Christian beginning. No record of the foundation of the first cathedral and its dedication, plausibly to St Václav, has been located.⁶ Kadłubek barely mentions the translation of the relics of St Florian. The aims and consequences of this important event

⁴ Długosz, *Annales*, I, 1961, Chorographia: 168f.

⁵ This interpretation has been put forward by Deptuła 1999: 232f, 242f.

⁶ It is plausible that Bolesław the Brave's choice of the dedication of Wawel Cathedral was dictated by his memory of his mother, and the intention to use this cult to unite Poland and Bohemia under his rule, of which his attempt to capture Prague in 1003 was its manifestation. See Kozłowska-Budkowa 1960; Labuda 1988, II: 344–350; Labuda 1994: 83, 90f, note 40. Pianowski (2004) followed Kozłowska-Budkowa and reconsidered the question of the dedication to St Václav in the context of the oldest church on Wawel, newly discovered under the cathedral.

are the subject of historiographical speculation.⁷ The material evidence of the remains of the ten earliest churches is even less persuasive. The reasons for their foundation should be considered in the iconographical context of the Wawel space, constituting a plausible cathedral group, where seven churches were subordinate to the remaining three.⁸ St John explains the significance of the number seven in the *Book of Revelation*:

And I turned to see the voice that spoke with me. And being turned, I saw seven golden candlesticks;

And in the midst of the seven golden candlesticks, one like unto the Son of man [...]

And he had in his right hand seven stars; and out of his mouth went a sharp two-edged sword; and his countenance was as the sun shineth in his strength.

And when I saw him, I fell at his feet as dead. And he laid his right hand upon me, saying unto me, Fear not; I am the first and the last;

I am he that liveth, and was dead; and, behold, I am alive for evermore, Amen; and have the keys of hell and of death.

[...] The seven stars are the angels of the seven churches; and the seven candlesticks which thou sawest are the seven churches.⁹

St John's direct reference to the seven churches of Asia, modelled on the seven churches of Jerusalem, as well as other excerpts from the *Book of Revelation*, inspired Emperor Constantine to found churches in Rome and Byzantium. Seven churches in the 'worldly' Jerusalem – the Martyrium, the church by the Pool of Siloam, the church of St Cosmas and Damian, the church of the Holy Wisdom, the church of St Mary by the Pool of Bethesda, Hagia Zion church and baptistery, as well as the principal church of the Holy Sepulchre with the Anastasis rotunda – gave rise to symbolic representations and interpretations.¹⁰ From Honoré d'Autun through Bernard de Clairvaux, monastic and canonical cathedral communities worshipped God in the liturgy modelled on the Heavenly Jerusalem, in accordance with the universal rules *per visibilia ad invisibilia* and *per terrestria ad coelestia*.¹¹

Images and symbols described by St John in the *Book of Revelation* may have provided a model for the early Piasts' vision for Wawel Hill. Neither Poznań nor Gniezno under these

⁷ See the most recent, exhaustive speculation by Dalewski 1996: 73–85 and 88; previously Dobrowolski 1923a: 26–28; Dobrowolski 1923b, among others.

⁸ Kalinowska 1991: 313f. See above Chapter: *The Double Cathedral of the Early Piasts*.

⁹ Revelation I, 12–20.

¹⁰ Kobielski 1989: 55, 79–84, Pl. III and Fig. 3.

¹¹ *Ibidem*.

rulers can serve as precedents for the foundations in Kraków; neither can Kraków be compared to the Hrad of the Přemyslids in Prague or any of the imperial *Pfalzen*. Irrespective of the controversy surrounding the chronology of the churches on Wawel Hill (those likely to have been built under the Czech rule in the tenth century and those attributed to Bolesław the Brave, Mieszko II and the latter's son Kazimierz, and grandson Bolesław) each new foundation enhanced the *sacrum* of the hill [Fig.]; each new foundation enhanced the image of the bishop ordinary and the ruling duke, as seen by themselves and their subjects.¹²

The significance of the 'centre' was renewed through processions staged in a cycle. On these occasions the entirety of Wawel Hill was used as if it were a church, and its individual churches and chapels were used as altars.

Architectural and iconographic study of the cathedral group at Wawel – consisting, possibly since 1000, of two churches and baptistery – is difficult owing to the lack of evidence. No material remains survive which would enable full reconstruction of the earliest phases and no reliable sources have been located concerning the founders and dedications, the only exception being the church of St Vaclav [Figs. 2, 3]. The basilica built at the turn of the eleventh century, known as Herman Cathedral. Its form has been plausibly reconstructed, supported by documentary sources [Figs. 4, 5]. It was consecrated on Easter Monday 1142.¹³ It was a basilica with two apses. It had galleries above north and south aisles. Due to a raised crypt at each end, the chancel and the west end were both elevated. A large atrium was likely at the west end, leading to a doorway in each of two towers flanking the apse. At least four altars may plausibly be reconstructed within this spatial design: one in each crypt and one in each apse. Holy relics were venerated in both crypts: the relics of St Leonard were held in the west crypt while the east crypt probably housed the relics of St Vaclav. In 1900 Tadeusz Wojciechowski suggested that an altar dedicated to the Holy Saviour might have been possible in the east apse, and an altar to St Mary in the west apse. This, in Wojciechowski's view, explained why every high altar in the cathedral, that has survived from the sixteenth and seventeenth centuries, features a Crucifix.¹⁴

The only monographic study to date of Herman Cathedral, a paper by Jerzy Pietrusiński, is concerned with the complementary roles of the choirs in churches with two apses. The west choir, like the west front, served the liturgical sacralization of power and commemoration of the deceased founders. Pietrusiński called it 'royal'.¹⁵ The east choir might therefore have been regarded as Episcopal. According to Pietrusiński, the stone tomb chamber in St Leonard's crypt

¹² Labuda 1988 II: 370ff. had no doubt that the numerous churches on Wawel were founded by Mieszko II and Rixa [Richeza], whom he credited with the introduction of the cult of holy relics following their translation from Cologne. Polish scholars Feliks Kopera and Adolf Szyszko-Bohusz argued previously that this credit and the foundations are due to Kazimierz the Restorer (*ibidem*: 376).

¹³ *Kalendarz Krakowski* [in:] *MPH*, II: 919.

¹⁴ Wojciechowski 1900, Chapter 10: 57–61 in particular. If the consecration took place on Easter Monday 1142, the presumed altar dedicated to the Holy Saviour would most likely have been housed in the east apse.

¹⁵ Pietrusiński 1996: 43–105, *passim*.

was originally intended for Bolesław the Bold. Following his exile this idea was postponed and Bishop Maur was buried there some forty years later.¹⁶ Tadeusz Wojciechowski was of a similar opinion. Writing in 1900, he associated the opposite choirs with the duke (*regnum*) and bishop (*sacerdotium*) respectively. He thought that the floor of the west choir, above the vaults of St Leonard's crypt and below the pavement of today's nave, might house twelfth- and thirteenth-century tombs of dukes (Figs. 4 and 5).¹⁷

In the late eleventh century a basilica consisting of two apses at opposite ends was built in Prague. Czech scholars have proposed that such a design represents the juxtaposition of royal and episcopal powers, based on the tombs found in the crypts: bishops' tombs in the east crypt, and secular tombs (including that of Borzyvov II) in the west crypt.¹⁸ In the case of Kraków one can only speculate.

Wincenty Kadłubek took the supremacy of Wawel for granted. Owing to the number of churches located there he considered the 'city' on Wawel Rock to be the Earthly Jerusalem or New Rome. He saw all rulers of the Piast House and their predecessors as Krak's successors.¹⁹ The legitimacy of Wawel was confirmed, in his eyes, by the translation of St Florian's relics to the Cathedral. Some historians saw in this event a manifestation of the rivalry between Kazimierz the Just with Mieszko the Old. When, in 1177, Kazimierz took Kraków, Mieszko still held Gniezno, the *omnium apud Lechitas metropolis*.²⁰ The relic of St Adalbert housed in Gniezno ensured the legitimacy of the senior position of this Piast duke. Two years later Kazimierz took Gniezno and thus Kadłubek was able to call him *monarchus Lechia*.²¹

However, the position of Kazimierz changed dramatically when he lost Gniezno in 1181. In his drive to establish Wawel as the 'centre' of his realm he started negotiations to bring the relics of St Florian to Kraków and therefore establish the cathedral of the diocese of Kraków as equal to the metropolitan status of Gniezno Cathedral.²² Bishop Gedeon secured the relics of St Florian in 1184 and placed them, to equal the relic of St Adalbert, *in medio ecclesiae cathedralis*.²³ He also secured a papal bull which gave the Bishop of Kraków the position and right, second only to the

¹⁶ *Ibidem*: 88f and 92.

¹⁷ Wojciechowski 1900: 216.

¹⁸ Most recently Merhautová 1994: 22 and Kuthan Royt 2011 among others.

¹⁹ Kürbis 1976. Malicki's explanation (1989: 46ff) that Kadłubek's reasoning was political and aimed at showing support for Kazimierz the Just, and therefore also the seniorial position of Kraków, is unconvincing. Kadłubek was an overt supporter of metropolitan Gniezno. See his *Kronika*: 397f.

²⁰ Kadłubek, *Kronika*, 1974: 397.

²¹ *Ibidem*: 398.

²² Dobrowolski 1923a: 18f. An in-depth discussion in Dalewski, 1996: 73ff and 88ff.

²³ Wojciechowski 1990: 94–96, argued that the middle of the cathedral was in the east bay of the Herman Cathedral, before the choir screen. See also Dobrowolski 1923a: 30. For the discussion of the Confession of St Adalbert in Gniezno, see Sokołowski 1964; Świechowski 1969; Świechowska and Świechowski 1970; Janiak 2001: 152ff and Janiak 2003: 75, 81 and 90. Janiak (2003, note 19) argued that Polish designs might have been modelled on the Confession of St Stephen which in 1083 was installed in the middle of Székesfehérvár Cathedral. See Wojciechowski 1900: 95, and more extensively Oswald 1969, for the discussion of the importance of a location 'in the middle of a church'.

Gniezno Metropolitan, to vote at synods, as well as the power to consecrate a new Archbishop of Gniezno; the latter being reminiscent of coronation power.²⁴ It is plausible that Kazimierz's intention was not only to retain the rights of the senior duke, but also to introduce a cult of St Florian as the patron saint of his dynasty.²⁵

A seeming contradiction in the Kraków legend of St Florian should be noted. The legend says that during his translation from Italy, the Holy Martyr halted the horse-cart with his earthly remains on the outskirts of Kraków and chose this 'border' as a sacred place for his cult. It was not long before a collegiate dedicated to St Florian was built on this site although the relic itself was placed at Wawel.²⁶ Wawel operated as the 'centre' associated with St Florian in conjunction with the 'border' site and shared the same dedication. Annual processions from the cathedral to the collegiate and back to the cathedral, ensured the renewal of the authority of the cathedral and confirmed its role as a 'spiritual bastion'²⁷ on the outskirts of the city. Later, St Florian was credited with protecting the north quarters of the city *contra Prutenorum* (against the Baltic pagan tribe called Prussians. This belief may have commemorated the victory of Kazimierz the Just over the Baltic pagan tribe called Yotvingians.²⁸

The cult of St Florian at Wawel proved a mere episode without intended consequences. The reason for the translation of the relic of this Martyr was political and after the unexpected death of Duke Kazimierz in 1194 it lost its validity. Although the cult was enhanced and celebrated throughout the diocese in the octaves of the *festum fori*, it did not carry enough weight to spread nationally and remained only a local event. In 1220 Bishop Iwo Odrowąż issued a document which was announced in the cathedral 'at the altar of St Florian'²⁹, but this fact did not stop the cult from waning in the thirteenth century. In the fourteenth century Bishops Nanker and Wysz limited the liturgy of this cult even further.³⁰ It was only revived by Bishop Oleśnicki. He issued statutes at the synod of 1436 declaring St Florian among the four Patron Saints of the Kingdom, thus enlivening his veneration and reviving celebrations.³¹ The processions from Wawel to the collegiate on the feast of St Florian continued to be held until the end of the early modern era.

The Wawel 'centre', and the cathedral complex in particular, assumed new significance in the course of the fourteen-year rule of the Czechs at the turn of the twelfth century. Archaeologists have revealed the remains of the foundations of the choir of the cathedral which was probably begun by Bishop Muskata around 1300. The choir was of a standard, polygonal design and comprised seven ambulatory chapels. The foundations are indicative of a building notable not

²⁴ Gedeon's successor, Bishop Pełka, collected the papal bull in Verona on the occasion of his consecration to the office, see *Rocznik Kapituły Krakowskiej*, [in:] *MPH s.n.*, V: 65; *KDKK*, I, No. 3; Dobrowolski 1923a: 8–13 and 24–28.

²⁵ Dobrowolski 1923a: 33ff; Dalewski 1996: 88.

²⁶ Dobrowolski 1923a: 38ff: 103–109.

²⁷ The term was used by Skwierczyński 1996.

²⁸ Dobrowolski 1923a: 32, 104–105 and 109.

²⁹ *KDM*, II, No. 385: 27f; Dobrowolski 1923a: 47.

³⁰ Dobrowolski 1923a: 71–75.

³¹ Zachorowski 1915; Dobrowolski 1923a: 93f.

only for its scale, but also for a new ideological significance corresponding to particular historic events.³² It should be noted that every church built in Europe that was modelled on the standard French cathedral was considered royal.³³ Prague became the seat of a metropolitan bishop only in 1344. Before this date the Archbishop of Mainz performed coronations and investitures. The Hrad in Prague was dominated by a Romanesque cathedral with two choirs. Imposing Cistercian churches built at this time, including Sedlec near Kutna Hora and Zbraslav near Prague, performed royal functions.³⁴ Following his coronation in Gniezno in 1300, King Václav II acquired a new country with a metropolitan see. When Jan Muskata, Bishop of Kraków remodelled his cathedral he intended to give it a royal appearance; the king certainly approved if not initiated this idea. This was to be the first cathedral in the vast Polish-Czech Kingdom with the standard, polygonal choir with ambulatory and radiating chapels. Such a scheme for Wawel Cathedral drew on the ancient patronage of St Václav, the ancestor of the House of Přemyslid, patron saint of the King, his son and the Czech Kingdom. It was the intention of both the King and the Bishop Ordinary that the Wawel 'centre' associated with St Václav reflected their political ambitions for the two vast countries or – if one considers the rule of Václav III over Hungary – possibly even for Central Europe in its entirety. The son of Václav II accepted the crown of St Stephen. Jan Muskata was briefly his deputy chancellor.³⁵ This new situation demanded an architecture that was reminiscent of the royal churches in Western Europe that housed the holy relics of Christ and Mary, brought from Byzantium and the Holy Land by the French kings.

In the remodelled cathedral there is no material evidence of the fourteen years of Czech rule at Wawel. The cult of St Václav, revived by Muskata, was replaced by the more popular, and growing, cult of St Stanisław.

The cult of St Stanisław flourished right from the moment of canonisation. It confirmed the 'authority' of the Wawel 'centre'. The role of the cathedral changed from that of a receptacle for holy relics to a distributor of such relics.³⁶ In the course of the celebrations in Kraków, following the canonisation of the saint in 1254, the bishops representing Polish dioceses received the relics of the patron saint:

The bishops gathered to remove the bones from the tomb of St Stanisław [...] they washed them with wine [...] and distributed some to cathedrals and principal collegiate, monasteries and parish churches. Some vital body parts, including *the head and hands*, as well as ashes of the Saint *were left in Kraków Cathedral* [T.W.'s emphasis].³⁷

³² See reconstructions by Pianowski 1998; Węclawowicz 1998: 412, Fig. 3; Węclawowicz 1999: 6, Fig. 1; the reconstruction by Firlet and Pianowski is more detailed, 2000b, Table II, Fig. 44.

³³ See above Chapter: *The Royal Cathedral of Václav II*.

³⁴ Kuthan 1994: 45f; Kuthan 1995: 165–178; Benešovská 1996.

³⁵ For information on Muskata, see above Chapter: *The Royal Cathedral of Václav II*.

³⁶ Rajman noted this in 2002: 18.

³⁷ Długosz, *Roczniki [Annales]* IV, Book 7: 118ff.

The symbolism of this ceremony was apparent. The position of Kraków Cathedral was strongly enhanced. The dukes and bishops attending the ceremony came from far away, evidencing the spread of the cult and the political influence of Kraków, including that of the Wawel 'centre'.

'[...] Przemysł, Duke of Greater Poland and of Poznań; Kazimierz, Duke of Kujawy and Łęczyca; Siemovit, Duke of Mazovia; Władysław, Duke of Opole, [as well as] the Archbishop of Gniezno, Fulko; the Apostolic Nuncio, Opizo; and Bishops: Tomasz of Wrocław, Wolimir of Włocławek, Andrzej of Płock, Gerard of Ruthenia and Vit of Lithuania were all present.'³⁸ Bishops of Chełmża [Culmsee], Lubusza [Lebus], Kamień [Cammin in West Pomerania] and Poznań did not attend; neither did the majority of Silesian dukes.³⁹ Their absence was telling and was to determine the lands of unified Poland.

The saint patronage of Stanisław was only confirmed in 1320 through the coronation of Władysław the Short. The earlier coronations of Przemysł II and Václav II failed to fulfill Wincenty of Kielcza's prediction of the revival of the monarchy.⁴⁰ Both these coronations were held in the church of St Adalbert in Gniezno. Both these rules were shortlived.

Wincenty of Kielcza was specific with his prediction, stating:

'God made it possible for the holy body of the bishop and martyr to resume its former form [...] and so through the deeds of this saint God will return the partitioned kingdom to its former state sometime in the future. He will strengthen it with justice and truth and will adorn it with glory and honour. [...] God only knows when to pity the nation and relieve it from guilt. He therefore has ensured that all the royal insignia are in safe keeping, to this very day, in the treasury of the cathedral of Kraków, which is the capital and a royal seat, until the one who is called by God arrives like Aaron, for whom the crown, sceptre and spear are waiting there.'⁴¹

The crowned monarch was therefore expected to rule over Kraków and possibly to be crowned at Wawel.⁴² It is not surprising that such royalist views influenced the choice of design for the new cathedral when it was begun in 1320. The question raised by Jerzy Pietrusiński in 1975 whether Kraków Cathedral was 'episcopal or royal'⁴³ lost its edge after the remains of the royal cathedral of Václav II were discovered at Wawel. Władysław the Short and Nanker had the same intentions. Both probably wanted an overall design that represented their idea of the

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Dobrzeński 1979: 556.

⁴⁰ Although an inscription on a seal, showing the Majesty of Przemysł II, reads: 'The Almighty God gave the Poles their victorious signs back' Kraków was already taken by Václav II by then.

⁴¹ 'Żywot większy Św. Stanisława', [in:] *Średniowieczne żywoty*: 282f.

⁴² This was noted by Piech 1991: 12f; Piech 1994: 137f.

⁴³ Pietrusiński 1975. Skibiński (1996: 56) notes that the primary sources credit the Bishop Ordinary specifically for the construction of the new cathedral. Skibiński argues that from 1320 onwards the cathedral and the institution of the monarchy were inseparable. See also Węclawowicz 1999: 5.

royal church, or *Königskirche*. It differed considerably from Muskata's design which placed the polygonal bay of the apse, housing the high altar, where the apses of the pre-Romanesque and Romanesque cathedrals were situated.⁴⁴ The holy relics of St Václav might have been venerated there in the east crypt. In the Muskata cathedral the ambulatory with seven adjacent chapels was intended to embrace, in a figurative manner, St Václav. The Nanker cathedral was different: it was built around the Confession of St Stanisław, which has survived from the Romanesque cathedral, and become the centre point of the crossing of the Gothic transepts with the Gothic chancel and nave. St Stanisław therefore connected the earthly realm of the *regnum*, represented by the nave, with the heavenly *sacerdotium*, represented by the elongated chancel, thus fulfilling the profession recorded by his historiographers. The Bishop Martyr was hence seen as *Alter Christus*. The confession was located in front of the choir screen below a massive Crucifix which dominated this space.⁴⁵ The order of ceremonies conducted within this architectural space in the centuries to come was determined by the layout of the cathedral established by the mid-fourteenth century as a 'centre' associated with St Stanisław. [Photos VI, VII, Figs. 14, 15]

In the east end an archaeological fieldwork provides evidence for the chancel that was originally planned and never executed. It extended eastward and a clerestory chapel, possibly dedicated to St Michael the Archangel, was planned above the ambulatory. The intention might have been to use this chapel to house and present holy relics. Further clerestory chapels might have been planned in the transept bays, south and north of the confession, and in the southmost bay of the transept, also opened externally above the porch of the south transept. St Stanisław was eventually venerated in the chapel of SS Peter and Paul which originally housed his tomb. On the opposite side of the cathedral a small chapel was located in the gallery of the north aisle, above the chapel of St Nicholas, for the presentation of holy relics.⁴⁶ The reason for such reduction of the original, architectural scheme is unknown. The places of cult moved as a result from the chancel to the nave and aisles, in front of the confession. This place, *in medio ecclesiae*, was eventually established for coronations.

Paul Crossley argued that at Wawel the *sacrum* was located in the south transept and porch of the cathedral. This scheme preceded by some two decades a similar one, although on a much grander scale, in Prague Cathedral. However, the complex idea of using the space of the choir of this cathedral and its historical references to represent the Czech Kingdom, attributed to Charles IV, was earlier. The scheme made references to: the tombs of the Přemyslids in the ambulatory chapels, the busts of the members of the imperial court situated in the triforium; and images of Christ, Mary and the patron saints of Bohemia on the external wall of the choir. Images

⁴⁴ Draft reconstructions by Węclawowicz 1998: 412, Fig. 3; Węclawowicz 1999: 6, Fig. 1; detailed reconstruction by Firlet and Pianowski 2000b, Table II and Fig. 44.

⁴⁵ As noted by Roznowska-Sadraei 2004: 149f. Earlier Świechowski noted (1969: 11) that a confession placed in a nave above a tomb of a holy martyr often consisted of a crucifix or altar of the Holy Rood.

⁴⁶ Węclawowicz 1996; Węclawowicz 1999: 17. See Chapter *The Coronation Cathedral of the Piast Kings*.

of Charles IV took centre stage, linking to the past of the House of the Přemyslid, to whom he was related, and to the future of the heavenly Kingdom championed by the patron saints [Fig. 26].⁴⁷

Only two royal tombs in Wawel Cathedral – those of Władysław the Short and Kazimierz the Great – may be seen as belonging to a similar vision of kingdom that spans time and space. The tombs are placed on either side of the chancel bay housing the high altar. It is, however, uncertain whether Kazimierz the Great intended such a symmetrical positioning of the tombs. It was not possible to continue with this scheme after he died, for political reasons. Neither Louis d'Anjou nor his mother, Elizabeth, Queen of Hungary (daughter of Władysław the Short) could have been buried at Wawel. The next monarch to have been crowned at Wawel, Jadwiga d'Anjou (Władysław Jagiellon wife), had already died in an aura of sainthood. She was buried in the choir, on the north side of the high altar in front of the sacrament house.⁴⁸ The tombs of the Jagiellons were located along the nave and in chapels without an explicit spatial arrangement. Anna of Celje, the second wife of Władysław Jagiellon, was the last royal to be buried in the south ambulatory. Her husband was buried on the south side of the nave. His sarcophagus was placed by the altar dedicated to St Christopher. The King was known for his devotion to the saint. At the request of the King and his first wife Jadwiga d'Anjou, psalms were sung at St Christopher's altar which the King endowed, for the second time, in 1421.⁴⁹ Individual devotional needs ignored the spatial scheme when Queen Zofia (the fourth wife of Władysław Jagiellon) founded the Holy Trinity chapel at the west end of the north aisle, where she later was buried.⁵⁰

King Kazimierz Jagiellon founded, possibly around 1473, a burial chapel for himself and his wife. It was situated at the west end of the south nave and dedicated to the Holy Cross.⁵¹

The chancel of Wawel Cathedral had no sculptural decoration of note: at least the surviving relics do not evidence any significant figurative scheme. Iconographical interpretation may resort only to rudimentary and common subjects. One may assume that the hypothetically reconstructed upper storey of the chancel, extended by the easternmost bay, might have been supported by twelve buttresses with decorative pinnacles.⁵² This would suggest that the designers might have intended to evoke Heavenly Jerusalem.

The carved key stones surviving in the cathedral chancel might have been part of a more complex scheme which was postponed. The *Rawicz* coat-of-arms of Bishop Grot in the west bay

⁴⁷ This interpretation has been accepted by Baumüller 1994; Benešová 1994; Crossley 1999; Crossley 2000; Crossley 2001.

⁴⁸ Gądomski 2001. For the significance of burials by a sacrament house, see Mrozowski 1994: 122.

⁴⁹ Długosz, *Annales*, VIII, 2001, Book 11: 119; *Inwentarz 1563*: 144; *KDKK* II, No. 602; See also Rajman 2002: 32 and 245.

⁵⁰ Węclawowicz 1995b: 122; Rajman 2002: 40f. The tomb of Władysław Jagiellon can be found between the chapel of SS Peter and Paul and the chapel of St Nicholas, both important places for veneration of the holy relics of St Stanisław. However, the analogy with the location of the tomb of Charles IV *in medio ecclesiae cathedralis*, i.e. between the places dedicated to the veneration of the holy relics of the Patron Saints of the Kingdom of Bohemia, seems accidental.

⁵¹ Węclawowicz 1995b, *ibidem*; Rajman 2002: 32f.

⁵² See above Chapter, *The Coronation Cathedral of the Piast Kings*.

is at odds with the decoration of the east section that includes Christ enthroned amongst the angels, as well as St Václav and St Stanisław. This placing of the figure of Christ above the high altar led Wojciechowski, in 1900, to consider the original dedication of Wawel cathedral to the Holy Saviour.⁵³ The representation of St Václav in the vault evidences the revival of the cult of this Saint some quarter of a century after Bishop Nanker's charter of 1320 had forgone his holy patronage altogether.⁵⁴

The concepts addressed by the architectural design of the nave and aisles of the cathedral were different to the meaning of the chancel. The four piers supporting the walls of the nave made it possible to place, on the axis of shafts, four canopied niches with statues. The figures of the four Fathers of the Church which can be seen today are some 150 years later than the architectural structure they embellish, but seem representative of the original design. [Photo VI] Four niches might have been originally decorated with the statues of the four Fathers of the Church or the four Evangelists. Both these iconographical subjects are typologically related to the Catholic Church.

Completed by the mid-fourteenth century, the doorway inside the porch abutting the south wall of the transept was a splendid *ostium maius* leading to the palace. The west front came later. It was designed in 1363–1364, possibly with input from King Kazimierz the Great.⁵⁵ A hierarchy in its narrative is apparent. It includes elements of both the *regnum* and *sacerdotium*. The King added the west doorway which features his monogram: a capital letter 'K' surmounted by a crown.⁵⁶ Further up is the coat-of-arms *Poraj* of Bishop Ordinary Bodzanta. Still higher up, above the dodecagonal *oculus* (today's neo-Gothic rose window), the coat-of-arms of the Kingdom of Poland may be seen. A figure of St Stanisław is placed in a canopied niche at the very top of this hierarchy. Agnieszka Rożnowska-Sadraei has termed this scheme 'a hierarchical diagram' and considered it in the context of contemporary theological and political concepts. She considers the Kazimierz doorway as representation of the Body Natural, placed between the *civita terrene* and *civita Dei*; the coat-of-arms of the Kingdom as representation of the Body Politic; and St Stanisław, being *Alter Christus* and *Pastor bonus* at the same time, as a representative of the King of Heaven on Earth.⁵⁷ It should be noted that the *oculus*, placed between the coat-of-arms of the Bishop and that of the Kingdom, is also part of this unprecedented scheme. The dodecagonal form prefigures the eschatology of the cathedral's interior expressed in the martyrdom and aeon of St Stanisław. The *oculus* separates the *signa* of the King and Bishop Ordinary represented at the lower, earthly

⁵³ Wojciechowski 1900: 53ff.

⁵⁴ For the Nanker charter of 1320 see the preceeding chapter.

⁵⁵ This observation was made by Gadomski in 1988: 10–12. He put forward a suggestion that the west front had been decorated prior to the royal congress of 1364.

⁵⁶ The iconographic significance of the doorway decorated with King's monogram 'K' was considered by Crossley 1985: 45–50 and 382; and Piech 1994: 123–127, who identified the monogram of the Hungarian King Charles Robert d'Anjou as a possible model.

⁵⁷ Rożnowska-Sadraei 2004: 145f.

level from the Kingdom and Patron Saint that are being elevated towards Heaven [Photos IV, V, Fig. 27].⁵⁸

The focus of the cult of St Stanisław was his shrine, centrally located within the cathedral and therefore at the symbolic centre of the Kingdom. Jan Długosz, the fifteenth-century chronicler, in his *Chorography* (i.e. describing of the Polish Kingdom), places the centre of the Kingdom unambiguously at the centre of Wawel Cathedral:

‘The city of Kraków is famous for her convenient location at an equal distance from all the neighbouring lands [...]. A walled castle with towers, which looks like a crown, is located on a hill in the middle of the city. It is a seat of monarchs, a stone basilica housing the holy relics of St Stanisław the Martyr, Bishop of Kraków.’⁵⁹

In his celebrated *Eulogy for Kraków* (ca 1435-1440, Stanisław Ciołek is close to equating Kraków to a paradise: a city abundant in riches of all kinds and inhabited by virtuous, righteous and innocent people who venerate the relics of St Stanisław with joy – like the souls venerating the Lamb of God in Heavenly Jerusalem.⁶⁰ One would find it difficult to locate a more direct description of a ‘centre’. The archetype of the Wawel ‘centre’ evolved over the centuries to embrace references to the Apocalypse, St Florian, St Václav and finally St Stanisław, the latter proving the most complex and enduring

* * *

The categories of space and time are inherent to the culture of any period.⁶¹ The idea of a ‘beginning’, the first occurrence of a specific reality, is linked to the notion of time. A religious man always sees the ‘beginning’, in sacred terms, as part of the Creation. Time, established through the process of becoming, is synonymous with God’s Creation.⁶² The common belief in the significance of the ‘beginning’ manifests itself in the representations of the origins of the world and man, but also in the origins of a dynasty, state or city. The question, ‘how was it in the beginning?’ is perennial and always important. The answer points to an ‘origin’ and places a particular phenomenon, or being, within the order of creation and existence. Things that have a ‘beginning’

⁵⁸ In the course of fieldwork carried out on the cathedral west front in 1993, the author found out that the shield of the coat-of-arms depicting the eagle might be a later addition. Unlike the *Poraj* coat-of-arms and the figure of St Stanisław, it is inconsistent with the stone cladding of the wall. The eagle, with its beak pointing up, is that of the Kazimierz period. As correctly assumed by Jerzy Gądomski (1988: 10–12) it might have been added by this king, before the celebrations of 1364, to complement the Bishop’s scheme with a feature glorifying his own rule and Kingdom.

⁵⁹ Długosz, *Chorographia* [in:] *Annales*, I, 1961, Book 1: 168f.

⁶⁰ See a translation and commentary in: Sinko 1939; Kowalewicz 1977: 151–162; Michałowska 1995: 678–685.

⁶¹ Guriewicz 1972: 7–21; Lotman, Uspieński 1977: 150–152.

⁶² Eliade 1970: 98.

have a lasting significance in opposition to things which do not have a 'beginning'.⁶³ Things which have no 'beginning' seem non-existent. It has been suggested in anthropology that structures characterised by a clearly defined 'beginning' are typical of young cultures which perceive themselves to be important. Such cultures are free from internal tensions; they transpose conflicts outside their own space and time, i.e. beyond their own borders and onto structures preceding their own time.⁶⁴

It is not possible to perceive space and time outside associated narratives. A world that is understood and meaningful is a condition of life; life requires space and a sense of direction, and this may be determined as 'sacred' time. Important historical events which become mythologised in due course may only take place when these conditions are fulfilled.⁶⁵

At the turn of the seventh century Slav peoples had appropriated the physical and spiritual structures of ancient settlements in Kraków and her environs. The toponymy was refashioned in a Slav manner, devoid of old and foreign, possibly Celtic connotations.⁶⁶ This marked a new 'beginning' within the settlements which had existed since Neolithic times on the rocky cliffs of the Wisła. This new 'beginning' was important in that it helped forge the identity of the new peoples. By the end of the tenth century the settlements in the Kraków area were enhanced and holied by sacred foundations. They were modelled on the far-off sacred places of Christian Europe, and Kraków has thus become one of them.

Writing in the late twelfth century, Wincenty Kadłubek described the origins of the city. He named its founder, Grakch or Gracchus, and believed that he had conquered the Romans. His sons tricked and slayed a dragon. One of the sons killed his brother and was expelled. To ensure that the great Grakch was never forgotten, a city called *Gracchovia* was founded on a site known as Dragon Rock. This city was seen as the seat of an ancient ruler, who equalled the Romans, yet was marked by the Biblical *topos* of Cain's sin.⁶⁷

In the thirteenth century authors continued to repeat the legend, but with minor variations. The authors included the Franciscan monk called Dzierzwa (or Mierzwa), and the authors of the *Kronika Wielkopolska* (Great Poland Chronicle), *Polsko-Śląska (Polska) Kronika* (the Silesian-

⁶³ Eliade 1970: 125–131, 257–265; Łotman 1977: 345–346.

⁶⁴ Łotman 1977: 347.

⁶⁵ Eliade 1976; Banaszkiewicz 1979; Czarnowski 1959.

⁶⁶ The eponym of Krak (Grakch) is a good example. See Długosz, *Annales*, I, 1966, *Chorografia*: 100f: '[this river] is rightly called Wisła [because] it seems to flow down from the top of a mountain [metaphorically in Polish: *z wisa*] rather than [just] flow'. There have been two different methodological approaches to the interpretation of the names: *Krak*, *Wanda*, *Wawel* and *Wisła*. Traditionally, Slav equivalents were sought for the names of unknown etymology. For example, *Kraków* was understood to derive from *Krak*; *Wawel* from 'canyon' (Pol. *wąwóz*), see Taszycki 1955; Krzemińska 1964; Urbańczyk 1964a; Urbańczyk 1964b; Urbańczyk 1977. The other approach was to reverse the etymological order of these names (*Krak*, for example, deriving from *Kraków*) and to consider a much broader, also non-Slav context (Samsonowicz 1964). See also Gieysztor 1977; Bednarczyk 1977. Gerard Labuda notes the relationship between the name *Wanda* and the toponym *Vandalus* in the chronicles by Kadłubek (*Kronika* I, 7), Dzierzwa (*Kronika Dzierzwy* I, 8) and the Chronicle of Great Poland (*Kronika Wielkopolska* I, 1). See Labuda 1988: 35–42.

⁶⁷ Kadłubek, *Kronika*, 1974; Banaszkiewicz 1998.

Polish, or Polish Chronicle) and *Kronika Książąt Polskich* (the Chronicle of the Polish Dukes), as well as Jan Długosz whose comprehensive account was compiled in the fifth to seventh decades of the fourteenth century.⁶⁸ Grakch and the dragon inhabited the imagination of contemporary visitors to the city on Wawel Hill. The cathedral and nearby churches were situated on Dragon Rock. Two of these churches were dedicated respectively to St Michael the Archangel and St George, the slayers of the archetypal beast.⁶⁹ Depictions of dragons were part of the sculptural decoration of both the Romanesque and Gothic cathedrals.⁷⁰ At some stage, probably in the fourteenth century, 'dragon's bones' were hung by the west doorway, next to the low relief figures of St Michael the Archangel fighting the dragon, and of St Margaret fighting a dragon through the power of her faith.⁷¹ These representations by the cathedral doorway had a particular cosmogonical significance; the taming of the dragon showed the imposition and eventual triumph of Christianity, and order, over Chaos.⁷² This victory underpinned the foundation and development of the city, or Grakch's city-castle. It was an early historiographical device to locate 'the earliest beginning' in mythical times, and for Grakch (devised as the first cultural character) to conclude the cosmogonical scheme.⁷³

The legend appears also in the writings of Dzierzwa. Although his account is shorter than Kadłubek's, it covers a longer period and is more concrete in historical details. Dzierzwa goes as far back as 'the Trojan people, who were after all, the founders of Rome. Jan Długosz describes the story of Grakch (whom he calls Krak) at considerable length and makes an attempt to establish, not without difficulty, the historical context of his activities. He suggests that Grakch was a Roman and the brother of Tiberius and Gaius Gracchi, famous tribunes of the people. Therefore he was not a Gall, as Kadłubek believed. According to Długosz, Grakch left Rome in the year 622 *ab urbe condita*. He added, just in case, that 'some believe that Grakch ruled Poland some 400 years BC'. Długosz did not succeed in accounting for the transition from mythical to historical time, for this was not possible. His attempt to add historical credibility to this character appeared to

⁶⁸ *Kronika Mierzwu (Dzierzwy)*, MPH, II, 1872: 166–169; *Kronika Wielkopolska*, MPH s.n., VIII, 1970: 8–10 (the story of the dragon is missing in this chronicle); *Kronika polska*, MPH, III, 1878: 607–609; *Kronika książąt polskich*, MPH, III, 1878: 431; Długosz, *Annales*, I, 1961, Book 1: 186–191. See also Plezia 1971: 21–32; Kürbis 1976b; Firlet 1996: 34; Banaszkiewicz 1998: 7–262 *passim*; Deptuła 2003: 30–31.

⁶⁹ See above Chapter: *The Double Cathedral of the Early Piasts*.

⁷⁰ For a comprehensive survey of the surviving medieval representations of the dragon at Wawel see Firlet 1996: 115f and Figs. 71, 79, 81, 84–86 and 89.

⁷¹ The earliest account of the dragon's bones by the west doorway comes from 1583, but they are believed to have been placed there earlier (Firlet 1996: 115). See also Gadomski's (1988) discussion of the carvings by the doorway.

⁷² The Wawel dragon was certainly not a symbol of paganism. Its slaying had none of the sacred meaning normally present in myths concerning the origins of a city (see Kürbis 1975). All chroniclers recognise that Christianity was adopted in Poland by communities which were already well-established, and not the 'budding' ones. The Christian origins of Kraków followed an earlier, 'primeval beginning'. The dragon in legends of 'beginnings' is discussed by Plezia (1971: 31f) and in more depth by Deptuła (2001 and 2003).

⁷³ Such a structure of the early historical accounts of 'origins' is noted by Toporow (1977: 115–122). As various chroniclers continued to refer to Grakch's times, this period became embedded in their accounts of the 'beginning'. Thus, this 'beginning' appeared less distant, resulting in a kind of historical suspense. This phenomenon is discussed by Banaszkiewicz (1981: 229–237). See also Banaszkiewicz 1998, Chapter 1.

embrace 'truthfulness' as one of Grakch's virtues. Through this Roman association the story of the origins of the settlement on Wawel Hill gained credibility. This provenance became 'truer' and more important than the Gallic origins suggested by Kadlubek.⁷⁴ Being familiar with the *Chronica Boëmorum* (Chronicle of Bohemians) by Cosmas of Prague, Długosz fused Krak with the Czech Krok: 'Such was his [Krak's] fame and importance that the whole of Bohemia succumbed to his rule [...] and he reigned over her for the rest of his life.'⁷⁵

Medieval accounts of the Christian 'beginning' of Kraków do not refer to the conversion to Christianity by Grakch's alleged descendants. The chroniclers mention only the first Christian duke, Mieszko, who is believed to have built a cathedral on Wawel Hill. The recurring reference to Christian origins is the significant point. This is because repetition validates a 'beginning', the repetitive cycle ensuring the necessary renewal.⁷⁶ Although the Christian origins of Kraków under Mieszko are historically sound, a metaphorical representation of this repetition is still required. In Kraków's symbolic space only the cathedral marked the origins associated with Mieszko, while the outer settlement was linked to St Adalbert. Długosz pictured the Bishop Saint preaching there, in what became the market square. This was also the location for the breaking of idols, and mass baptisms. A church dedicated to St Adalbert was founded to hallow this site.⁷⁷

The 'beginning' of Kraków are also linked with the cult of St Florian and involve both the cathedral and the city. Bishop Gedeon, or Gedko, brought the relics of this saint from Italy to the cathedral on Wawel Hill in 1186 with a political aim in mind. It proved short lived and bore no consequences owing to the unexpected death of Kazimierz the Just. Symbolically, however, this provenance referred back to the origins of Christianity; it involved a peculiar *translatio* of the early Christian catacombs from Rome to Kraków.

Church dedications to the Apostles and early martyrs are reminders of early Christianity. This was probably the intended context for the foundation of several early medieval churches in Kraków which were built from the late eleventh to the early thirteenth centuries. These included

⁷⁴ An ancient or Biblical genealogy of a nation and its rulers was quite common in medieval chronicles. Polish 'Latino-tropism', so striking in the Dzierżwa Chronicle and Długosz's *Annales*, may be interpreted as a particular characteristic of the identity of contemporary elites. Jerzy Axer discusses this question solely in context of the fifteenth and seventeenth centuries (see Axer 1995). Research into earlier medieval, historical and literary sources is yet to be conducted. See also Banaszkiewicz 1977; Banaszkiewicz 1978 and Borkowska 1996: 14–16).

⁷⁵ Długosz, *Annales* I, 1966, Book 1: 69–70.

⁷⁶ In Bohemia, where the Christian 'beginning' happened twice, the reception of Christianity was rather dramatic. Two 'beginnings' were predicted by legendary princess Lubossa. She had a vision about two olive trees which would grow in Prague 'reaching the seventh heaven' (see *Chronica Boemorum*, 1968: 106). The martyrdom of St Václav was the price paid for the first 'beginning'. The second and lasting 'beginning' was marked by the vows of Duke Břetislav and Bishop Severus by the tomb of St Adalbert in Gniezno, and by the translation of the relics of this Martyr to Prague. See Deptuła 1990: 194ff; Godula and Węclawowicz 1997: 40.

⁷⁷ Długosz, *Annales*, I, 1961, Book 1: 283–284. It is worth noting that Długosz follows the traditional structure of mythical narrative in his account of the sanctity of the precinct of the church of St Adalbert in the Market Square, Kraków. He believes that Giovanni da Capistrano preached by the St Adalbert font nearby (see Długosz, *Annales*, IX, 2003, Book 12: 171).

churches dedicated to Saints John, Stephen and Andrew; the church of St Peter in Okół; St Laurence's and St James's in the suburbs (which later became the Kazimierz quarter); St Florian's and possibly also the church of St Philip and St James in the northern quarter of town which later became known as Kleparz.⁷⁸

The theory for the origins of Kraków in association with St Stanisław proved to be most significant. This was concerned with both redemption for the crime committed by Bolesław the Brave and the restoration of the kingdom of Poland.⁷⁹

A new 'beginning' for the Polish state was announced *expressis verbis* in the life of St Stanisław, titled *Żywot większy*, written by Wincent of Kielcza in the mid-thirteenth century.⁸⁰ He considered the miraculous reassembling of the dismembered body of the Saint Martyr Bishop to be a prefiguration of the reunification of Polish provinces. The martyrdom of this Saint offered a promise of the restoration of the kingdom. The narrative of the *Żywot większy* also refers to a story from the Old Testament. Waiting for a new king has been likened to the story of Aaron, Israel's first High Priest in the Land of Promise.⁸¹

The ritual celebration of the 'beginning' of Kraków associated with St Stanisław was developed over some seventy years, well into the rule of Władysław the Short. The anticipated transformations of the state and religion did not happen immediately after the saint's canonisation in Assisi in 1253, which was celebrated in Kraków a year later in May. Furthermore, at the turn of the thirteenth century there was the risk of yet another new 'beginning' when – following the coronation of the Czech King Václav II at Gniezno in 1300 – the Bishop of Kraków, Muskata, revived the cult of St Václav.⁸² Muskata had the east end of the Herman Cathedral demolished and began a new build of a more splendid royal cathedral, originally dedicated to St Václav. At that time, Zdzisław, the new Provincial of the Dominicans and King's advisor, used the general chapters of 1296 and 1298 to introduce the cult of St Václav to the Dominican liturgy.⁸³ The representation of St Václav on the seal of Kraków's City Council may serve as evidence of the prominence of the cult of this saint. The seal was issued by the Lower Council (which despite the name topped the city hierarchy) and has been tentatively dated to the period of Duke Władysław the Short's residence in Kraków, but prior to his coronation; this period coincided with Bishop

⁷⁸ On the surviving relics of these churches, see Radwański 1975, *passim*. On the possible meaning of their dedications, see in particular Malicki 1991; Rajman 2002, *passim*; as well as Schenk 1966, *passim*; Dunin-Wąsowicz 1972; *passim*; Wyrozumski 1993.

⁷⁹ See Borkowska 1983: 92ff, for her discussion of the critical significance of the martyrdom of St Stanisław and his canonisation for Długosz's perspective on the history of Poland.

⁸⁰ 'Żywot większy Świętego Stanisława', *Średniowieczne żywoty*: 282f.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Rajman 2002: 191 puts forward the suggestion that the cult of St Václav was revived earlier owing to the ever greater influence of Bohemia over the concerns of Southern Poland under Přemysl Ottokar II.

⁸³ Długosz, *Lib. ben.* III: 415 and 452; Węclawowicz 1998b: 417, note 11.

Muskata's office.⁸⁴ This political background to the cult of St Václav, reinvigorated by Muskata, might have been the reason for later strong opposition to it from Bishop Nanker. Nanker omitted the feast of St Václav, one of the two patron saints of Kraków's Cathedral, in a charter issued in 1320, which prescribed a hierarchy of holy days to be observed in his diocese.⁸⁵ The intended great celebration of the 'new beginning' associated with St Václav was postponed after the sudden deaths of King Václav II in 1305 and his son Václav III only a year later.⁸⁶

These events paved the way for the reinstatement of the cult of St Stanisław. Wincenty of Kielcza's prediction of 'a new Aaron, the awaited 'king-priest', recorded in the *Żywot większy*, was fulfilled in 1320 when Duke Władysław the Short was crowned at Wawel cathedral as a King of Poland.⁸⁷ Following his canonisation, the Martyr Bishop became permanently woven into the structure of the kingdom. He was initially regarded as the patron saint of unification; after the coronation of Władysław his patronage was extended over the kingdom.⁸⁸ The construction of a new cathedral on Wawel Hill, fit to house the sanctuary of the patron saint, followed suit. The build progressed speedily for ideological and practical reasons, as much of the Herman Cathedral had already been dismantled by Bishop Muskata.⁸⁹ The foundations of the polygonal choir, which he had laid out in the manner of the most splendid royal cathedrals, were not used. Władysław and Nanker did not want to continue the work of Václav II and Muskata. The new Patron St Stanisław had to dominate the old *sacrum* of St Václav. The dynastic cult of the Přemyslids and that of the Piasts was separated for an entirely political reason.⁹⁰

Muskata's grand, albeit unfinished, project was a precedent for the association which King Václav II intended to forge between Wawel and the Czech kingdom. The remodelling was intended to manifest this bishop's claims, which he had most likely agreed with the king. Political changes which were consequences of the collapse of the House of Přemyslid, culminating with the coronation of Władysław, preceded building initiatives. Thus the renewed Polish Kingdom became institutionalised before an architectural setting for the royal coronation and St Stanisław's 'royal ministry' was created.⁹¹

⁸⁴ Piech 1991: 6f, 14f, Fig. 6, notes a portrait of St Václav depicted on the city minor seal and the portrait of St Stanisław on the seal of city councillors; the former was higher up in the city hierarchy than the latter. The reason for this being, according to Piech, that the patronage of St Václav was older. The representation of St Václav seems, however, to be a consequence of the politics exerted by Václav II and Muskata and their revival of the cult of the King's Patron Saint. On the portraits of saints represented on seals and their role in shaping urban identities, see Manikowska 2002: 19f.

⁸⁵ The charter is cited in Fijałek 1915: 23–26. For historiographical comments see Dobrowolski 1923a: 73 and Rajman 2002: 191f.

⁸⁶ See above Chapter, *Royal Cathedral of Václav II*.

⁸⁷ Gieysztor (1978) notes that in the coronation rite the *sacrum* of the sovereign was also manifested in the robe of the king as a priest.

⁸⁸ Piech (1994: 138) notes the significance of the actual coronation in this context.

⁸⁹ See above the chapters, *The Double Cathedral of the Early Piast* and *Royal Cathedral of Václav II*.

⁹⁰ More on this subject in: Dobrowolski 1923a: 73, and Rajman 2002: 190ff.

⁹¹ The circumstances of coronations performed in Kraków have been re-examined by Labuda 1995: 48–59. Piech 1991 discusses the sphragistical and numismatical materials from the early fourteenth century which show St Stanisław as a 'minister of the Polish crown'.

The Gothic rebuilding of the cathedral in 1320 embodied the 'beginning' of the kingdom associated with St Stanisław and housed his tomb. It also served as a sacred venue for royal coronations and, after 1333, as the final resting place of monarchs. The site was steeped in the monarchy's past, yet open to the present. Each new monarch was crowned in the proximity of the sarcophagi of his great predecessors, thus manifesting the endurance of the kingdom in time. From 1370 royal tombs were carved in red Esztergom marble, the use of which was previously restricted for royalty, nobility and high-ranking clergy in Hungary. It could easily be taken for purple porphyry and thus associated with imperial sarcophagi while also evoking the death of Christ, His Redemption and hope for Salvation.⁹²

In the fifteenth century the cult of St Stanisław pervaded Kraków's religious life.⁹³ It was adopted as a dynastic cult by the Jagiellons.⁹⁴ In 1436 Bishop Zbigniew Oleśnicki issued a charter concerning the four patron saints of the kingdom – Adalbert, Václav, Florian and Stanisław – thus amalgamating four 'beginnings': the first of which had occurred in Gniezno while the three others were of Wawel origin. He fused the cults of these four saints in time and space.

The 'beginning' associated with St Stanisław proved not only lasting but also immersed in a political context which was important for the bishops of Kraków. The coat-of-arms attributed originally to the Saint (the design has changed over the course of time) depicted a patriarchal cross and crosier. Although fictitious, these arms were seen as a reminder of the claim of Kraków's ordinaries to the archiepiscopal office which they had lost.⁹⁵

In the fourteenth century Poles had no doubt: the centre of the Polish Kingdom was placed on Wawel Hill, inside the cathedral church. This place turned out sacred and stable. And that is where it all began.

⁹² The author is grateful to Peter Draper of Birkbeck, University of London for drawing his attention to complex meanings that can be associated with the red marble of the royal sarcophagi. Draper addressed this question in his lecture at Kraków Cathedral in 2004. Rożnowska-Sadraei (2004, note 50, in reference to Varga and Lovei, 1990–1992: 124 and Butters, 1996: 85f and 115–117) also notes this point.

⁹³ There is an account of celebrations of the feast of St Stanisław by Dominic of Prussia (1384–1460), a student at the University of Kraków who became later a Carthusian monk in Trier. Dominic writes about Krakovians fasting on the eve of the feast and dressing for the occasion. For this reason the Germans reproached them for venerating the Saint as if he were a god: *quasi eundem sanctum suum deum putarent*. See also Nowak 1995: 63–64.

⁹⁴ Rożnowska-Sadraei (2003, *passim*) considers the significance of processional pilgrimages to the church on the Rock made by the Jagiellon royals each time they returned to the capital.

⁹⁵ On the lost archiepiscopal office, see 'Żywot większy Świętego Stanisława', *Sredniowieczne żywoty...* p. 272 and note 1: 335; and Szczur 2000b: LIX–LXVI, among others. Piekosiński (1899: 134, Plate 211) and Szymański (1993: 239f) discuss the original design of the coat-of-arms believed to be used by Stanisław, which can be found at Wawel on a cathedral bell. Długosz in *Catalogus episcoporum*: 388 refers to Stanisław's family crest as patriarchal cross. Its name, *Prussowye*, and the legend of a Prussian origin of the family and its crest are later, and seems to have first appeared in a context unrelated to the Saint (see Długosz, *Clenodia*: 566) See Godula 2004 and Rożnowska-Sadraei 2008 for a discussion of the imaginary coats-of-arms of St Adalbert and St Stanisław.

Conclusion

In the 1970s Jan Białostocki considered a line of enquiry that relied on the analysis of the function of an artefact as being more insightful than more established methods that sought to assess its substance and the role of its maker. This is because – he argued – ‘an artefact removed from the context of its purpose may still appeal but loses its original sense’.¹ It no longer conveys the same information. The original purpose is replaced or obscured by newer functions. The retrieval of information and reconstruction of original purpose becomes ever more difficult with the passing of time.²

The sole original purpose to have been maintained by Wawel Cathedral is that of a bishop’s church. It is no longer a royal and coronation church, nor a burial place for monarchs. The newer purposes are those of a heritage site and pantheon of Polish values bred by the dramatic events of the nineteenth and twentieth centuries.³ The expectations, concepts and values of visitors to the cathedral, or the ‘subjects to the purpose’, have also changed in response to this changing purpose.⁴

The discussion presented in the preceding chapters focused on the reconstruction of the original purposes. It was largely based on the increase in material evidence, which has been enhanced in the course of archaeological fieldwork and restoration work, particularly work carried out at the turn of the twentieth century. This evidence has been considered in the context of other Episcopal churches and analysed comparatively in terms of these churches’ roles and meanings. By looking afresh at the earlier interpretations of material evidence it has been argued and substantiated here that Wawel Cathedral was a double cathedral. A better explanation has thus been offered for the purpose of the church of St Gereon, about which earlier research had proved inconclusive. These findings add to the argument about the Italian, namely Roman elements in the Christianisation of Poland under the Early Piasts; these elements can be traced throughout the first centuries of Christianity in Kraków.

¹ Białostocki 1972: 9.

² The difference between the primary and secondary purposes of an artefact was introduced by Białostocki 1972: 10f.; also observed by Kalinowski 1991b: 53ff. Bałus 1994: 12–18 offered an exemplary analysis.

³ Bałus 1994, *ibidem*.

⁴ The concept of ‘subjects to the purpose’ is after Kalinowski 1991b: 56.

The rationale behind Bishop Muskata's rebuilding of the cathedral was King Václav II's desire to give it a new purpose and meaning. The material fabric, which has been exposed in the course of excavations, amply evidences the new purpose intended by the founder. Scholars of architectural iconography agree that the standard plan of the *chevet* is indicative of a royal church (*Königskirche*). It is also plausible that ambitious Muskata may also have considered the restitution of the archbishopric in Kraków.

Bishop Nanker and King Władysław the Short each had a different vision for the cathedral. As a result, the cathedral which housed the sanctuary of St Stanisław fulfilled a number of roles, namely that of a coronation church, the mausoleum of the Last Piasts and the Jagiellon rulers, as well as a place of veneration of the patron saints of the Kingdom and a destination for pilgrims. The complex liturgy required additional chapels in clerestory galleries. These, however, were eventually abandoned by the founders; their construction may have been started but subsequently postponed. Gradually the Gothic tendency to unify the architectural space took over the traditional approach, which in Romanesque buildings involved the addition of new *loculi*.

A comparative study of the techniques used in the construction of the buildings funded by Muskata has shed new light on the historical and artistic backgrounds of the Nanker cathedral. The architectural details of the vaults and in particular the pier-buttress system – the latter so characteristic of the fourteenth-century basilicas of Kraków – found their precedents a few decades earlier in the unfinished cathedral funded by Bishop Muskata. His contribution has been neglected by Polish historiographers. The architectural forms employed are a testimony to the expanding political and cultural links between the last Piast rulers and bishops of Kraków, and the European artistic *milieux* between Buda and Vienna, and between Bohemia and the Upper Rhine.

It should be noted that the liturgical functions of Wawel Cathedral were performed in a city that was the seat of a duke, the capital of a principal duchy, and the capital of the Kingdom of Poland. Rome, which was papal and imperial at the same time, offered a model for the liturgy centred around the holy relics housed in numerous, newly built churches. Rome bestowed crowns on Charlemagne, the Ottos and their successors. Kraków bestowed the Piast dukes with sacred rule, and after 1320 presented the kings from the houses of the Piasts, d'Anjou and Jagiellon with crowns. To add credibility to their power, the origins of the capital were made into the subject of myths and renewed in rituals. The chroniclers described the cosmogonical beginning that was associated with a dragon. After the introduction of Christianity they wrote about new 'beginnings' – one after another as if emanating aeons – linked to St Adalbert, St Florian, St Václav and St Stanisław, the latter the most enduring and therefore of greatest importance. The hero associated with the 'beginning', the mythical Grakch, who ruled over the settlement on Dragon Rock, was replaced by the Patron Saints venerated in the cathedral built on the same site.

Wybrana biografia – Selected bibliography

Źródła pisane i opracowania źródłowe

J. Długosz,

1863–1864, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, I–III, [w:] idem, *Opera Omnia*, I, wyd. A. Przezdziecki, Kraków.

1865, *Żywot Świętego Stanisława biskupa krakowskiego*, tłum. L.F. Karczewski, Kraków.

1887a, *Catalogus episcoporum cracoviensium*, [w:] idem, *Opera Omnia*, I, wyd. A. Przezdziecki, Kraków.

1887b, *Clenodia. Arma baronum Regni Poloniae*, [w:] idem, *Opera Omnia*, I, wyd. A. Przezdziecki, Kraków.

1961–2004, *Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, ks. I–XII, tłum. i red. J. Dąbrowski i in., Warszawa.

J. Fijałek,

1915, *Najstarsze statuty synodalne krakowskie Biskupa Nankera*, Kraków.

1928, *Księgi liturgiczne oraz święta i święci Katedry krakowskiej z początku w. XII*, „Nova Polonia Sacra”, I, s. 351–364.

FRB,

1884, *Fontes Rerum Bohemicarum*, I–IV, Praha.

Inwentarz 1563,

1563, *Inwentarz katedry wawelskiej z 1563 roku*, wyd. A. Bochnak, „Źródła do Dziejów Wawelu” 10, Kraków 1979.

KDKK,

1874–1883, *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, wyd. F. Piekosiński, I–II, Kraków.

KDM,

1876–1886, *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, I–II, Kraków.

KDmK,

1879–1882, *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, I–II, wyd. F. Piekosiński, Kraków.

Kristianova Legenda,

1998, *Život a umučení Svateho Václava a jeho báby Svaté Ludmily*, [w:] J. Kolár (red.), *Středověké legendy o českých světcích*, Praha, s. 78–128.

Kronika Galla,

1989, *Anonim tzw. Gall, Kronika Polska*, tłum. R. Grodecki, oprac. M. Plezia, wyd. VI, Warszawa.

Kronika Kadłubka,

1972, *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, tłum. K. Abgarowicz, B. Kürbis, oprac. B. Kürbis, Warszawa.

Kronika Kosmasa,

1968, *Kosmasa Kronika czeska, Cosmas Pragensis, Chronica Boëmorum*, tłum. i oprac. M. Wojciechowska, Warszawa.

MGH,

1890, *Monumenta Germaniae Historica*, I–VI, Hanover.

MPH,

1864–1893, *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, I–VI, wyd. A Biełowski, Lwów–Kraków.

MPH, s.n.,

1946–1974, *Monumenta Poloniae Historica. Nova series*, 1–9, Kraków–Warszawa.

MPV,

1913–1946, *Monumenta Poloniae Vaticana*, wyd. J. Ptaśnik, I–VIII, Kraków.

Najstarsze księgi,

1878, *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa 1300–1400*, wyd. F. Piekosiński i J. Szujski, Kraków.

Ordo coronandi,

1909–1913, *Ordo coronandi regis Boloniae*, wyd. Stanisław Kutrzeba, Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności XI, Kraków, s. 133–216.

B. Przybyszewski (tłum. i oprac.),

1960, *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu z archiwaliów kapitulnych i kurialnych krakowskich 1440–1500*, „Źródła do dziejów Wawelu” III.

1993, *Fabrica ecclesiae cracoviensis. Materiały źródłowe do dziejów katedry krakowskiej w wieku XVIII z archiwów kapitulnych i kurialnych krakowskich*, „Źródła do dziejów Wawelu” XIV/1.

J. Ptaśnik,

1917, *Cracovia artificum*, I–II, Kraków.

Średniowieczne żywoty i cuda...,

1987, *Średniowieczne żywoty i cuda patronów Polski*, oprac. M. Plezia, tłum. J. Pleziowa, Warszawa.

J. de Voragine,

1955, *Złota legenda*, wybór K. Plezia, tłum. J. Pleziowa, Warszawa.

Wincenty z Kielczy,

[1987], *Żywot mniejszy św. Stanisława. Żywot większy św. Stanisława*, [w:] M. Plezia (red.), J. Pleziowa (tłum.), *Średniowieczne żywoty i cuda patronów Polski*, Warszawa, s. 111–150, 249–343.

Opracowania historyczne

B. Altaner, A. Stuiber,

1990, *Patrologia*, Warszawa.

M. Aubert,

1947, *L'architecture cistercienne en France*, I–II, Paris

J. Axer,

1995, „*Latinitas*” jako składnik polskiej tożsamości kulturowej, [w:] idem (red.), *Tradycje antyczne w kulturze europejskiej – perspektywa polska*, Warszawa, s. 71–81.

E. Bachmann,

1941, *Vorstufen parlerischen Wölbformen*, „Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte” 3, Brünn–Wien–Leipzig, s. 99–101.

1955, *Die Walfarthskirche St. Maria in Gojau und die Bayerisch-Österreichische Dreistützenräume*, „Stifter Jahrbuch” IV.

S. Balcon-Berry, F. Baratte, J-P. Caillet, D. Sandron (red.),

2012, *Des 'domus ecclesiae' aux palais épiscopaux. Actes du colloque tenu à Autun du 26 au 28 novembre 2009*, Turnhout.

W. Bałus,

1994, *Wawel dziewiętnastowieczny: poziomy interpretacji*, „Studia Waweliana” III, s. 11–18.

J. Banaszkiewicz,

1977, *Kronika Dzierzwy – problem wykładu dziejów ojczystych*, „Studia Źródłoznawcze” XXII, s. 89–95.

1978, *Kronika Dzierzwy. XIV-wieczne kompendium historii ojczystej*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

1979, *Fabularyzacja przestrzeni średniowiecznej. Przykład granic*, „Kwartalnik Historyczny”, XLVII, 4, s. 987–999.

1995, *Les lieux du pouvoir dans le haut Moyen Âge*, [w:] M. Tymowski (red.), *Lieux du pouvoir au Moyen Âge et à l'époque moderne*, Warszawa, s. 11–130

1998, *Polskie dzieje bajeczne Mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław.

- G. Bandmann,
1951, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlin.
1972, *Die vorgotische Kirche als Himmelstadt*, „Frühmittelalterlichen Studien” 6, s. 67–93.
- A. Barciak,
1992, *Czechy a ziemie południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” nr 1264, Katowice.
2003, *Polityka czeska wobec ziem polskich za panowania ostatnich Przemyślidów i Jana Luksemburskiego*, [w:] W. Falkowski (red.), *Polska około roku 1300. Państwo, społeczeństwo, kultura*, Warszawa, s. 225–245.
- B. Baumüller,
1994, *Der Chor des Veitsdomes in Prag. Die Königskirche Kaiser Karls IV. Strukturanalyse mit Untersuchung der baukünstlerischen Historie Zusammenhänge*, Berlin.
- L. Bednarczuk,
1977, *Wisła*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, 6/2, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 486.
- K. Benešovská,
1994a, *Gotická katedrála – Architektura*, [w:] A. Merhautová (red.), *Katedrála Sv. Víta v Praze. K 650. Výročí založení*, Praha, s. 25–65.
1994b, *Rec. z: Barbara Baumüller, Chor des Veitsdomes in Prag. Berlin 1994*, „Umění” XLII, s. 407–413.
1995, *Altare est et dicitur praesepe et sepulchrum Domini*, „Listy filologické” CXVIII, s. 227–245.
1996, *Aula Regia près de Prague et Mons Regalis près de Paris*, „Citeaux” 1–4, s. 231–245.
2000, *Způsob setkání baroka s gotikou. Klášterní kostel v Sedlci po roce 1300 a po roce 1700*, [w:] *900 let cisterciáckého řádu. Sborník s konference*, Praha, s. 229–244.
- K. Benešovská i inni,
1999, *Petr Parléř. Svatovítská katedrála 1356–1399*, Praha.
- J. Białostocki,
1972, *O funkcjach sztuki i jej historyków*, [w:] *Funkcja dzieła sztuki. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa, s. 9–15.
- A. Biedroń, T. Rodzińska-Chorąży,
2001, *Katedra w Poznaniu. Nowe propozycje datowania i rekonstrukcje korpusu nawowego oraz masywu zachodniego od X–XII w. w świetle weryfikacji ustaleń K. Józefowiczówny*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Poznań, listopad 2000*, Poznań, s. 297–310.

- M. Bober,
2008, *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie*, Rzeszów („Collectio archaeologica resoviensis” VI).
- K. Bock,
2009, [rec. z:] Tomasz Węclawowicz, „Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich. Funkcje i możliwości interpretacji”, Kraków 2005, „Quaestiones Medii Aevi Novae”, 14, s. 506.
- B. Boissavit-Camus,
2013, *La baptistère Saint-Jean de Poitiers. De l'édifice à l'histoire urbaine*, Turnhout.
- D. Borawska,
1950, *Z dziejów jednej legendy. W sprawie genezy kultu św. Stanisława Biskupa*, Warszawa
- U. Borkowska OSU,
1983, *Treści ideowe w dziełach Jana Długosza. Kościół i świat poza Kościołem*, Lublin.
1995, *Polskie pielgrzymki Jagiellonów*, [w:] *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa, s. 185–203.
1996, *Uniwersalizm i regionalizm w „Rocznikach” Jana Długosza*, [w:] Ida (red.), *Uniwersalizm i regionalizm w kronikarstwie Europy Środkowo-Wschodniej: średniowiecze – początek czasów nowożytnych*, Lublin, s. 7–26.
- M. Borowiejska-Birkenmajerowa,
1975, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków.
- Ch. Brachmann,
2000, *Tradition and Innovation: Archbishop Chrodegang (742–766) and the Thirteenth-century Family of Churches at Metz*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, 63, s. 24–58.
- R. Branner,
1960, *Burgundian Gothic Architecture*, London.
- R. Bratož,
1996, *Doppelkirchen auf dem östlichen Einflussgebiet der aquileiensischen Kirche und die Frage des Einflusses Aquileias*, „Antiquité Tardive” IV, Paris, s. 133–141.
- A.-D. van de Brincken,
1969, *Das Stift St. Mariengraden zu Köln. Urkunden und Akten*, „Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln”, s. 58–59.
- H. Brzobohatá, A. Pospíšil, Z. Štaffen, F. Velimský,
2008, *Príspevek k poznání stavby kostela Nanebevzeti Panny Marie v Sedlci u Kutné Hory*, „Průzkumy památek” 15/1, s. 57–70.
- S.B. Butters,
1996, *The Triumph of Vulcan: Sculptors' Tools, Porphyry and the Prince in Ducal Florence*, Florence.

- St. Bylina,
 1997, *Wiara i pobożność zbiorowa. Wyobrażenia eschatologiczne*, [w:] B. Geremek (red.), *Kultura Polski średniowiecznej XIV i XV w.*, Warszawa, s. 403–484.
 1999, *Kultura ludowa Polski i Słowiańszczyzny średniowiecznej*, Warszawa.
- R. Callois,
 1950, *L'Homme et le sacre*, Paris (tłum. polskie Warszawa 1995).
- D. Conrad,
 1997, *Kirchenbau im Mittelalter. Bauplanung und Bauausführung*, Leipzig.
- K. Charvátová,
 2007, *Václav II. Král český a polský*, Praha.
 2009, *Opat Heidenreich*, [w:] R. Lomická (red.), *Sedlec. Historie architektura a umělecká tvorba sedleckého kláštera ve stredoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700. Mezinárodní sympozium, Kutna Hora*, Praha, s. 71–89.
- W. W. Clark, R. King,
 1983, *Laon Cathedral*, Courtauld Institute Illustration Archives: Companion text, London.
- P. Crossley,
 1973, *The Architecture of Kazimir the Great*, London, mps.
 1974, *Katedra Krakowska na tle czternastowiecznego gotyku w Europie Środkowej*, „Sprawozdania o/PAN w Krakowie” XVIII/1, Kraków, s. 139–141.
 1985, *Gothic Architecture in the Reign of Kazimir the Great. Church Architecture in Lesser Poland 1320–1380*, „Biblioteka Wawelska”, nr 7, Kraków.
 1986, *In Search of an Iconography of Medieval Architecture*, [w:] *Symbolae Historiae Artium. Studia z historii sztuki Lechowi Kalinowskiemu dedykowane*, Warszawa, s. 55–68.
 1988a, *Medieval Architecture and Meaning: The Limits of Iconography*, „Burlington Magazine” 130, s. 116–121.
 1988b, *The Vaults of Kraków Cathedral and the Cistercian Tradition*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, Warszawa, s. 63–72.
 1995, *Kraków Cathedral and the Formation of a Dynastic Architecture in Southern Central Europe*, [w:] F. Ames-Lewis (red.), *Polish and English Responses to French Art and Architecture. Contrasts and Similiarites. Papers delivered at the University of London/University of Warsaw History of Art Conference, January and September 1993*, London, s. 31–45.
 1999, *Bohemia Sacra: Liturgy and History in Prague cathedral*, [w:] F. Joubert, D. Sandron (red.), *Pierre, lumière, couleur. Études d'histoire de l'art du Moyen Âge en l'honneur d'Anne Prache*, Paris, s. 341–365.
 2000, *The Politics of Presentation: The Architecture of Charles IV of Bohemia*, [w:] R. Marks, A. Minnis (red.), *Courts and Regions*, York, s. 99–172.

2001, *Bohemia Sacra and Polonia Sacra. Liturgy and History in Prague and Cracow Cathedrals*, „Folia Historiae Artium, s.n.” 7, s. 49–68.

P. Crossley, G. Clarke,

2000, *Introduction*, [w:] P. Crossley, G. Clarke (red.), *Architecture and Language. Constructing Identity in European Architecture, c. 1000 – c. 1650*, Cambridge, s. 1–20.

S. Czarnowski,

1956, *Podział przestrzeni i jej ograniczanie w religii i magii*, [w:] idem, *Dzieła*, III, Warszawa, s. 221–236.

K.J. Czyżewski, M. Walczak,

1995, *Ślepe maswerki w katedrze krakowskiej*, „Studia Waweliana” IV, s. 13–36.

1999, *Z badań nad gotycką katedrą w Krakowie*, „Studia Waweliana” VIII, s. 21–51.

Z. Dalewski,

1996, *Władza, przestrzeń, ceremoniał. Miejsce i uroczystość inauguracji władcy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w.*, Warszawa.

P. David,

1939, *Bénédictines de l'ordre de Cluny dans la Pologne médiévale*, Paris.

E. Dąbrowska,

2006, [rec. z:] Tomasz Węclawowicz, „Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich. Funkcje i możliwości interpretacji”, *Kraków 2005*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes”, 14, s. 186–188.

Cz. Deptuła,

1990, *Galla Anonima mit genezy Polski. Studium z historii i hermeneutyki symboli dziejopisarstwa średniowiecznego*, Lubin.

1999, *Święte góry w dawnej Polsce*, [w:] M. Kitowska-Łysiak, E. Wolicka (red.), *Miejsce rzeczywiste, miejsce wyobrażone. Studia nad kategorią miejsca w przestrzeni kultury*, Lublin, s. 215–244.

2001, *Metropolis. Z zagadnień mitu genezy stolic w Europie słowiańskiej*, „Roczniki Humanistyczne” XLIX, z. 2, s. 5–49.

2003, *Archaniół i smok. Z zagadnień legendy miejsca i mitu początku w Polsce średniowiecznej*, Lublin.

T. Dębowski,

1996, *Archeologiczny ślad najstarszych umocnień Krakowa lokacyjnego*, „Sprawozdania Archeologiczne” XLVIII, s. 198–207.

Do Ziemi Świętej,

1996, *Do Ziemi Świętej*, tłum i red. P. Iwaszkiewicz, „Ojcowie Żywi”, 13, Kraków.

- J. Dobosz,
1995, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań.
- K. Dobrowolski,
1923a, *Dzieje kultu św. Floriana w Polsce do połowy XVI w.*, „Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” II, Warszawa.
1923b, *Kult św. Stanisława i św. Floriana w średnich wiekach*, „Rocznik Krakowski” XIX, s. 116–133.
- T. Dobrzeński,
1979, *Święty Stanisław – Biskup Męczennik i patron Polski. Szkic historyczno-ikonograficzny*, „Analecta Cracoviensia” XI, s. 551–571.
- O. Doppelfeld,
1957, *Die Ausgrabungen am Petersbrunnen*, [w:] *Die Domgrabung IX*, „Kölner Domblatt” 12–13, s. 49–85.
- J. Drozd SDS, J. Homerski,
1973, *Zasady interpretacji Pisma Świętego*, [w:] J. Homerski (red.), *Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, Poznań–Warszawa, s. 297–322.
- T. Dunin-Wąsowicz,
1972, *Kulty świętych w X w.*, [w:] *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, Warszawa, s. 61–77.
- E. Durkheim,
Les formes elementaires de la vie religieuse, Paris (tłum. polskie: Warszawa 1990).
- N. Duval, J.-P. Caillet,
1996, *La recherche sur les „églises doubles” depuis 1936: historique et problematique*, [w:] *Les églises doubles et les familles d’églises*, „Antiquite Tardive” IV, Paris, s. 22–37.
- St. Dziwisz,
1979, *Kult św. Stanisława biskupa w Krakowie do Soboru Trydenckiego*, Kraków–Rzym.
- U. Eco,
1994, *Sztuka i piękno w średniowieczu*, tłum. M. Olszewski i M. Zabłocka, Kraków [U. Eco, *Sviluppo dell’estetica medievale*, [in:] *Momenti e problemi di storia dell’estetica*, Milano 1959; English trans.: *Art and Beauty in the Middle Ages*, Yale 1985].
- M. Eliade,
1970, *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów*, Warszawa [English versions of some essays: *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, trans. Willard R. Trask, New York 1961; *Myths, Dreams and Mysteries*, trans. Philip Mairet, New York 1967; *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*, trans. Willard R. Trask, Princeton 1971].
1992, *Okultyzm, czary, mody kulturalne*, Kraków [M. Eliade, *Occultism, Witchcraft and Cultural Fashions*, Chicago 1976].

- 1993, *Traktat o historii religii*, Łódź [M. Eliade, *Traite d'histoire des religions*, Paris 1949; English trans.: *A History of Religious Ideas*, trans. Willard R. Trask, Chicago 1978].
- A. Erlande-Brandenburg,
1989, *La Cathédrale*, Paris.
- A. Essenwein,
1866, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmäler der Stadt Krakau*, Nürnberg.
- B. Filarska,
1983, *Ecclesia Geminata*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, IV, Lublin, s. 643
- E. Firlet,
1996, *Smocza Jama na Wawelu. Historia, legenda, smoki*, Kraków.
- J. Firlet,
1998, *Z dziejów dwu kaplic pałacowych na Wawelu znanych pod wezwaniem św. Marii Egipcjanki (św. Gereona?) oraz ŚŚ. Feliksa i Adaukta (Najśw. Panny Marii?)*, [w:] *Festina Lente. Prace ofiarowane Andrzejowi Fischingerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków s. 29–35.
2001, *Wawelska rezydencja władcy około roku 1000*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Poznań, s. 311–323.
- J. Firlet, Z. Pianowski,
1983, *Romański grobowiec odkryty pod kaplicą św. Małgorzaty w katedrze na Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne” XXXV, s. 223–231.
1985a, *Sprawozdanie z badań w podziemiach katedry wawelskiej 1981–1983*, „Sprawozdania Archeologiczne” XXXVII, s. 169–179.
1985b, *Odkrycie dwu wczesnośredniowiecznych kościołów w rejonie tzw. bastionu Władysława IV na Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne” XXXVII, s. 153–166.
1996, *Początki katedry krakowskiej w świetle badań archeologicznych od roku 1995*, [w:] *Katedra krakowska w średniowieczu. Materiały sesji oddziału Krakowskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Kraków, s. 25–42.
2000a, *Kraków–Wawel. Badania archeologiczno-architektoniczne pałacu królewskiego oraz katedry w latach 1995–1998*, [w:] *Osadnictwo i architektura Ziemi Polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, Warszawa, s. 275–284.
2000b, *Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowych badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” XLIV, s. 4, s. 207–236.
- J. Firlet, J. Węclawowicz, T. Węclawowicz,
2011, *Analiza i dokumentacja fotogrametryczna rytów natynkowych i wątków ceglanych ściany wschodniej oraz rozpoznanie reliktyw gotyckich i romańskich murów pod posadzką. Badania architektoniczno-wykopaliskowe wykonane na zlecenie Międzyuczelnianego Instytutu Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki w Warszawie, Kraków (dokumentacja w Archiwum ASP w Warszawie).*

- A. Fischinger,
1995, *Kraków. Zamek królewski Wawel*, [w:] T. Mroczko, M. Arsyński (red.), *Architektura gotycka w Polsce*, II, pod red. A. Włodarka, Warszawa, s. 117–118.
- M. Fixot (red.),
2012, *Le groupe épiscopale de Frejus*, Turnhout.
- P. Frankl revised by P. Crossley,
2000, *Gothic Architecture*, New Haven–London.
- J.T. Frazik,
1967, *Zagadnienie sklepień o przęsłach trójpodporowych w architekturze średniowiecznej*, „Folia Historiae Artium”, VI, s. 5–95.
1968, *Sklepienie tak zwane piastowskie w Katedrze Wawelskiej*, „Studia do Dziejów Wawelu”, III, s. 127–145.
- Ch. Freigang,
1992, *Imitare ecclesiae nobiles*, Worms.
- J. Fried,
1980, *Der papstliche Schutz für Laienfürsten*, Heidelberg.
- J. Frolik,
2003a, *Duke Boživoj and the Church of Virgin Mary*, [w:] *The Story of Prague Castle*, Praha, s. 52–55.
2003b, *The Basilica and Convent of St George: The Oldest Church Buildings*, [w:] *The Story of Prague Castle*, Praha, s. 60–63.
- J. Frolik, Z. Smetanka,
1997, *Archeologie na Pražském Hradě*, Praha
- J. Gadomski,
1988, *Pozostałości retabulum pierwszego ołtarza w gotyckiej katedrze na Wawelu*, „Folia Historiae Artium” XXIV, s. 5–12.
- A. Gajewski,
2009, *Sedletz und die französische Zisterzienserarchitektur des 12. und 13. Jahrhunderts: Hypothesen und Kontroversen*, [w:] R. Lomičková (red.), *Sedlec. Historie architektura a umělecká tvorba sedlečského kláštera ve středoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700. Mezinárodní sympozium, Kutná Hora*, Praha, s. 347–367.
- W. Galka,
2001, *O architekturze i plastyce dawnego Poznania do końca epoki baroku*, Poznań.
- S. Gawlas,
1997, *Człowiek uwikłany w wielkie procesy – przykład Muskaty*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa, s. 391–401.

- A. Gieysztor,
 1977, *Wanda*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, VI/2, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 311.
 1978, *Spektakl i liturgia – polska koronacja królewska*, [w:] B. Geremek (red.), *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 9–24.
 1985, *Uwagi o czasie i świadomości dziejów w Polsce średniowiecznej*, [w:] E. Potkowski (red.), *Miscellanea historico-archivistica*, t. 1, Warszawa, s. 143–149.
 1994, *Politische Heilige im hochmittelalterlichen Polen und Böhmen*, [w:] *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, wyd. J. Petersohn, Sigmaringen, s. 325–341 (Vorträge und Forschungen, hrsg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte 42).
- W. Głowa,
 2014, *Pavimentum latere stratum. Typy i wzory ceramiki posadzkowej w średniowiecznym Krakowie*, Kraków (w druku).
- R. Godula,
 1997, *Krakowska legenda świętego Wojciecha*, „Rocznik Krakowski” LXIII, s. 53–66.
 2004, *Róża męczęńska. Herb imaginacyjny Świętego Wojciecha w polskiej i czeskiej tradycji*, „Folia Historica Cracoviensia” X, s. 107–139.
- R. Godula, T. Węclawowicz,
 1997, *Polska legenda świętego Wojciecha. Spojrzenie antropologiczne*, Kraków.
- J. Le Goff,
 1997, *Świat średniowiecznej wyobraźni*, Warszawa [English trans.: *The Medieval Imagination*, Chicago 1988].
- M. Goras,
 2003, *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*, Kraków.
- A. Grzybowski,
 2001, *Architektura polska około 1400 roku*, [w:] W. Fałkowski (red.), *Polska około roku 1400. Państwo, społeczeństwo, kultura*, Warszawa, s. 83–125.
 2003, *Architektura polska około 1300 roku*, [w:] W. Fałkowski (red.), *Polska około roku 1300. Państwo, społeczeństwo, kultura*, Warszawa, s. 155–198.
- A. Gurjewitsch (Gurievitch; Guriewicz),
 1976, *Kategorie kultury średniowiecznej*, Warszawa [English trans.: *Categories of Medieval culture*, trans. by G.L. Campbell, London 1985].
 1978, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*, Dresden.
- P.-M. Gy,
 1996, *Églises doubles et groupes d'églises du point de vue de l'histoire de la liturgie*, [w:] *Les églises doubles et les familles d'églises*, „Antiquité Tardive” IV, Paris, s. 54.

- J. Hawrot,
1959, *Wawel wczesnośredniowieczny*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” II, s. 146–152.
- P. Heliot,
1972, *Le chevet de la cathedrale de Laon, ses antécédents français et ses suites*, „Gazette des Beaux-Arts” 79/Avril.
- K. Hoszowski,
1881, *Kościół katedralny, jego instytucje, szkoły... na Wawelu*, Kraków.
- H. Hubert, M. Mauss,
1950, *Etude sommaire de la representation du temps dans la religion et la magie*, „L'Anne Sociologique” 5.
- J. Hubert,
1952, *Les cathedrales doubles et l'histoire de la liturgie*, [w:] *Atti del I° Congresso Internazionale di Studi Longobardi, Spoleto 1951*, Spoleto, s. 167–176.
La renaissance carolingienne et la topographie religieuse des cités episcopales, [w:] *I problemi della civiltà carolingia*, Spoleto.
- M. Jagosz,
1979, *Procesje ku czci św. Stanisława z Wawelu na Skalkę w okresie przedrozbiorowym*, „Analecta Cracoviensia” XI, s. 603–614.
- T. Janiak,
1998, *Gniezno – stołeczny ośrodek monarchii wczesnopiastowskiej*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 17–21.
2002, *Uwagi na temat ottońskiej konfesji św. Wojciecha w katedrze gnieźnieńskiej w świetle źródeł historycznych i archeologicznych (tzw. konfesja II)*, [w:] *Trakt cesarski. Iława – Gniezno – Magdeburg*, „Biblioteka Fontes Archaeologici Posnanienses” II, Poznań, s. 349–381.
2003, *Czy Bolesław Chrobry był czczony jako święty? Z badań nad przestrzenią liturgiczną przedromańskiej katedry w Poznaniu (do połowy XI w.)*, „Slavia Antiqua” XLIV, s. 67–95.
2004, *Problematyka wczesnych faz kościoła katedralnego w Gnieźnie*, [w:] T. Janiak, D. Stryniak (red.), *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały sesji naukowej w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, listopad 2003*, Gniezno, s. 85–130.
2009, *Z badań nad problematyką przestrzeni liturgicznej romańskiej katedry w Gnieźnie*, [w:] T. Janiak (red.), *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, Gniezno, s. 129–174.
2010, *Verändrungen der Domkirche in Gniezno im Früheren Mittelalter*, [w:] M. Studničková (red.), *Boemia plena est ecclesiis. Čechy plně jsou kostelů. Kniha k počtu Anežky Merhautové*, Praha, s. 81–95.
2013, *Najnowsze odkrycia architektury przedromańskiej na Górze Lecha w Gnieźnie*, [w:] K. Stala (red.), *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, vol. 1, Kraków, s. 85–103.

M. J. Jones,

1996, *Early Church Groups in the British Isles*, „Antiquite Tardive” IV, Paris, s. 211–215.

K. Józefowiczówna,

1954, *Odkrycia w katedrze poznańskiej*, „Dawna Kultura” I, z. 2, s. 67–74.

1956a, *Architektura i sztuki plastyczne do 1253 r.*, [w:] *Dziesięć wieków Poznania III*, Poznań–Warszawa, s. 5–15.

1956b, *Pierwsza katedra poznańska*, „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury” I, z. 2, s. 186–191.

1963, *Z badań nad architekturą romańską i przedromańską w Poznaniu*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

J. Kaczmarek,

2004, *Początki architektury sakralnej w Kruszwicy*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały sesji naukowej, w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, listopad 2003*, Gniezno, s. 311–332.

J. Kalinowska,

1991, *Mysterium septiformis ecclesiae*, „Analecta Cracoviensia” XXIII, s. 309–320.

L. Kalinowski,

1965, *Treści ideowe sztuki przedromańskiej i romańskiej w Polsce*, „Studia Źródłoznawcze” X, s. 1–32.

1972a, *Ikonografia czy ikonologia? Termin ikonologia w badaniach nad sztuką Erwina Panofsky’ego*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Historii Sztuki” 10, s. 5–33.

1972b, *Rzym w sztuce Słowian*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, IV/2, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 640–643.

1980, *Sztuka przedromańska i romańska w Polsce a dziedzictwo karolińskie i ottońskie*, „Folia Historiae Artium” XVI, s. 5–20.

1981, *O możliwościach odczytywania dzieła sztuki*, [w:] J. Białostocki i inni (red.), *Tessera. Sztuka jako przedmiot badań*, Kraków, s. 106–120.

1991, *Czego nie wiemy o wczesnośredniowiecznym Wawelu?*, „Sprawozdania o/PAN w Krakowie” XXXV, s. 133–135.

2000, *Katedra*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, VIII, Lublin, s. 1063–1064.

M. Kara,

1998, *Początki i rozwój wczesnośredniowiecznego ośrodka grodowego na Ostowie Tumskim w Poznaniu*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 26–29.

A. Karbowski,

1899, *Szkola katedralna krakowska w wiekach średnich*, Kraków.

- A. Karłowska-Kamzowa,
1976, *Męczeństwo św. Stanisława w relacji Wincentego Kadłubka. Próba interpretacji symbolicznej*, „Studia Źródłoznawcze” XX, s. 75–85.
- J. Karwasińska (red.),
1966, *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, Warszawa.
- J. Karwasińska,
1996, *Studia krytyczne nad żywotem św. Wojciecha biskupa praskiego*, [w:] T. Dunin-Wąsowicz (red.), *Jadwiga Karwasińska. Wybór pism. Święty Wojciech*, Warszawa, s. 85–214.
- Z. Kępiński, K. Józefowiczówna,
1952, *Mauzoleum Mieszka I w katedrze poznańskiej*, „Przegląd Zachodni” VIII, 5/6, s. 370–397.
- E. Kirschbaum SJ, W. Braunfels,
1968–1976, *Lexikon der christlichen Ikonographie* I–VIII, Rom–Freiburg–Basel–Wien.
- J. Kłoczowski,
1971, *Kult św. Michała Archanioła w Polsce średniowiecznej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 14, z. 4, s. 19–27.
1979, *Factum św. Stanisława*, „Analecta Cracoviensia” XI, s. 651–656.
- A. Kłodziński,
1947, *Przywileje lokacyjne Krakowa i Poznania*, Poznań.
- R. Knapieński,
1996, *Imago mundi. Związek ikonograficznych i literackich modeli świata w wyobraźni średniowiecznej*, [w:] T. Michałowska (red.), *Wyobrażenia średniowieczna*, Warszawa, s. 27–36.
- U. Knapp,
2009, *Der Neubau der Zisterzienserklosterkirche Salem im Spannungsfeld habsburgischer Machinteressen*, [w:] R. Lomičková (red.), *Sedlec. Historie architektura a umělecká tvorba sedleckeého kláštera ve středoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700. Mezinárodní symposium, Kutná Hora, Praha*, s. 39–69.
- S. Kobielski,
1989, *Niebiańska Jerozolima. Od sacrum miejsca do sacrum modelu*, Warszawa.
- M. Kochanowska-Reiche,
1987, *Ikonografia kanonizacyjna św. Stanisława Biskupa*, „Biuletyn Historii Sztuki” XLIX, s. 73–84.
- J. Kohler,
1990, *Die mittelalterliche Legende als Medium christlicher Verundigung*, [w:] P. Dinzelbacher, D.R. Bauer (red.), *Heiligenverehrung in Geschichte und Gegenwart*, Ostfildern, s. 175–200.
- F. Kopera,
1906, *O kościołach na Wawelu*, „Rocznik Krakowski” VIII, s. 54–68.

- H. Kowalewicz,
1977, *Twórczość liryczna Stanisława Ciotka*, „Eos” 65, s. 151–162.
- Z. Kozłowska-Budkowa,
1960, *Który Bolesław?*, cz. II: *Wezwanie katedry wawelskiej*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 79–89.
1977, *Nanker*, [w:] *Polski słownik biograficzny XXII*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 514–517.
- R. Krautheimer,
1936, *The Twin Cathedral at Pavia*, [w:] R. Solomon (red.), *Opicinus de Canistris*, London (Studies of the Warburg Institute 1 A), s. 323–337.
- P. Kroupa,
1998, *K architektuře doby Václava II. a první poloviny 14. století*, „Zprávy památkové péče” 7, s. 200–204.
2002, *Klástersní kostel v Sedlci u Kutné Hory v kontextu cisterckého stavitelství*, „Průzkumy památek” 9/2, s. 51–73.
2010, *Sedlec. Historie, architektura a umělecká tvorba sedleckého kláštera ve stredoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700*, „Průzkumy památek” 17/1, s. 151–154.
- B.St. Kumor,
1998–2002, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1975*, I–IV, Kraków.
2000, *Najstarsze patrocinia kościelne w diecezji krakowskiej do końca XI wieku*, „Analecta Cracoviensia” XXXII, s. XXXIII–XLI.
- B. Kürbis,
1975, *Smok*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, V, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 316–317.
1976a, *Jak mistrz Wincenty pojmował historię Polski*, „Studia Źródłoznawcze” XX, s. 64–70.
1976b, *Holophagus. O smoku wawelskim i innych smokach*, [w:] *Ars Historica. Prace z dziejów powszechnych i polskich*, Poznań, s. 163–178.
1977, *Sacrum i profanum. Dwie wizje władzy w polskim średniowieczu*, „Studia Źródłoznawcze” XXII, s. 27. i n.
1979a, *Święty Stanisław. Prawda dziejowa i prawda tradycji*, „W Drodze” 5, s. 5–14.
1979b, *Jak czytać najstarsze teksty o Świętym Stanisławie*, „Znak” XXXI, 4–5, s. 319–343.
1979c, *Architektura jako źródło historyczne*, „Kwartalnik Historyczny” LXXXII, 2, s. 459–462.
- J. Kurek,
1998, *Eucharystia, Biskup i król. Kult św. Stanisława w Polsce*, Wrocław.
- Z. Kurnatowska,
1998, *Poznańskie baptysterium*, „Slavia Antiqua” XXXIX, s. 51–69.

J. Kurtyka,

2001, *Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowych badań*, Kraków.

J. Kuthan,

1975, *Gotická architektura w jižních Čechách*, Praha.

1981, *Założenia miejskie Przemysła Ottokara II na ziemiach austriackich i w Styrii*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Studia i Materiały” 15, s. 39–48.

1983, *Architektura 13 století v Českých Zemích jako historický a sociální jev*, [w:] *Umeni 13 století v Českých Zemích*, Praha, s. 201–222.

1984, *Die mitteleuropäischen Abwandlungen der Klosterkirchen mit geradem Chorschluss*, „Arte Medievale”, II/VIII, s. 45–56.

1994, *Česka architektura v době posledních Přemyslovců*, Vimperk.

1995, *Der Kathedralchor in der Zisterzienserarchitektur*, [w:] *Denkmalkunde und Denkmalpflege. Wissen und Wirken. Festschrift für Heinrich Magirius zum 60. Geburtstag*, Dresden, s. 165–176.

2009, *Der böhmische und polnische König Wenzel II (1271–1305) als Gründer, Bauherr und Auftraggeber von Kunstwerken*, [w:] R. Lomícková (red.), *Sedlec. Historie architektura a umělecká tvorba sedleckého kláštera ve středoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700. Mezinárodní sympozium, Kutná Hora*, Praha, s. 39–69.

J. Kuthan, J. Royt,

2011, *Katedrála sv. Víta, Václava a Vojtěcha. Svatyně českých patronů a králů*, Praha.

M. Kutzner,

1969a, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1380*, Toruń.

1969b, *Architektura*, [w:] J. Topolski (red.), *Dzieje Wielkopolski*, I, Poznań, s. 371–396.

1983, *Poznań. Kościół katedralny, architektura*, [w:] *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce s. n., 7, Miasto Poznań, 1, Ostrów Tumski i Śródka z Komandorią*, Warszawa, s. 6–30.

1995a, *Śląsk. Okres 1200–1350 r.*, [w:] T. Mroczko, M. Arsyński (red.), *Architektura gotycka w Polsce*, I, Warszawa, s. 125–131.

1995b, *Wielkopolska, Kujawy, Ziemia Łęczycka i Sieradzko-Wieluńska*, [w:] T. Mroczko, M. Arsyński, (red.), *Architektura gotycka w Polsce*, I, Warszawa 1995, s. 60–74.

K. Kuźmak,

1989, *Frangipani*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, V, Lublin, s. 674–675.

G. Labuda,

1984, *Rozwój budownictwa sakralnego na Wawelu w świetle zapisu kronikarskiego Jana Długosza pod rokiem 1241*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 102, s. 65–71.

- 1987–1988, *Studia nad początkami państwa polskiego*, I–II, Poznań.
- 1994a, *Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku*, [w:] *Chryścianizacja Polski południowej. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa*, Kraków, s. 73–98.
- 1994b, *Mieszko Drugi, król Polski w czasach przełomu 1025–1034*, Poznań.
- 1995, *Przeniesienie koronacji królewskich z Gniezna do Krakowa w XIV wieku*, [w:] *Cracovia – Polonia – Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Kraków, s. 47–60.
- 2000, *Święty Stanisław, biskup Krakowski, Patron Polski. Śladami zabójstwa – męczeństwa – kanonizacji*, „Publikacje Instytutu Historii UAM” 39, Poznań.
- 2001, *Budownictwo sakralne Gniezna i Poznania na przełomie X/XI wieku w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Poznań, s. 267–285.
- K. Lanckorońska,
1961, *Studies on the Roman Slavonic Rite in Poland*, „Orientalia Christiana Analecta” 161, Roma.
- K. graf von Lanckoroński,
1906, *Der Dom von Aquileia. Sein Bau und seine Geschichte*, Wien.
- E. Leach, A.J. Greimas,
1989, *Rytuał i narracja*, Warszawa.
- G. van der Leeuw,
1956, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen (tłum. polskie: Warszawa 1978, Warszawa 1997).
- E. Lehmann,
1962, *Die frühchristlichen Kirchenfamilien der Bischofssitze im deutschen Raum und ihre Wandlung während des Frühmittelalters*, [w:] *Akten zum VII internationale Kongress für Frühmittelalterforschung 21–28 Sept. 1958. Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie der Frühmittelalters*, Graz–Köln, s. 88–99.
1962/1999, *Von der Kirchenfamilie zur Kathedrale. Bemerkungen zur einer Entwicklungslinie der mittelalterlichen Baukunst*, [w:] J.A. Schmoll, gen Eisenwerth, P. Ludwig, H. Schnitzler, H. Wentzel (red.), *Variae formae, veritas una. Kunsthistorische Studien. Festschrift Friedriech Gerke*, Baden-Baden, s. 21–37 [przedruk w: E. Schubert (red.), *Von der Kirchenfamilie zur Kathedrale und andere Aufsätze von Edgar Lehmann*, Berlin, s. 21–40].
- J. Lepiarczyk,
1959, *Fazy budowy kościoła Mariackiego w Krakowie (wieki XIII–XV)*, „Rocznik Krakowski”, XXXIV, s. 179–252.
- D. Líbal,
1948, *Gotická architektura v Čechách a na Moravě*, „Česta k Umění”, III/1, Praha.

- E. Linette,
1988, *O gotyckiej architekturze katedry poznańskiej*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, Warszawa, s. 92–104.
- LThK*,
1986, *Lexikon für Theologie und Kirche* I–X, II wyd., Freiburg.
- É. du Lubac,
1959, *Exégèse médiévale. Les quatre sens de l'Écriture*, I–II, Paris.
- J. Łotman,
1977, *O modelującym znaczeniu „końca” i „początku” w przekazach artystycznych*, [w:] E. Janus, M.R. Mayenowa (red.), *Semiotyka kultury*, Warszawa, s. 344–349 [English trans.: *The Structure of the Artistic Text*. Translated from Russian by Gail Lenhoff and Ronald Vroon. „Michigan Slavic Contributions” 7, 1977, (Ann Arbor: University of Michigan, Department of Slavic Languages and Literatures)]
- J. Łotman, B. Uspieski,
1977, *O semiotycznym mechanizmie kultury*, [w:] E. Janus, M.R. Mayenowa (red.), *Semiotyka kultury*, Warszawa, s. 147–169 [English versions in: J.M. Lotman; B.A. Uspenskij; V.V. Ivanov; V.N. Toporov, A.M. Pjatigorskij, *Theses on the Semiotic Study of Cultures (as Applied to Slavic Texts)*, in: Sebeok Thomas A. (ed.), *The Tell-Tale Sign: A Survey of Semiotics*. Lisse (Netherlands) 1975, pp. 57–84; J.M. Lotman, *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*, Translated by Ann Shukman, introduction by Umberto Eco, London & New York 1990].
- H. Łowmiański,
1970, *Początki Polski*, IV, Warszawa.
- W. Łuszczkiewicz,
1881, *Czyli można konstrukcję kościołów gotyckich krakowskich czternastego wieku uważać za cechę specjalną ostrotuku w Polsce*, [w:] *Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Historycznego Polskiego im. Jana Długosza*, Kraków, s. 53–57.
1887, *Kilka słów o naszym budownictwie w epoce ostrotukowej i jego cechach charakterystycznych*, „Przegląd Techniczny”, XXIII/XXIV, s. 53–55, 81–83, 115–117, 148–151.
- E. Łużyńska,
2002, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubińskie i inne cenobia śląskie*, Wrocław.
- K. Magyar,
1991, *Der Königspalast in Buda*, [w:] G. Biegel (red.), *Budapest im Mittelalter*, „Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums” 62, Braunschweig, s. 210–235.
- J. Malicki,
1989, *Legat wieku rycerskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

- 1991, *Treści polityczne i ideowe kultu świętych rycerskich w Polsce wcześniejszego średniowiecza. Próba oceny*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa, s. 387–394.
- E. Małachowicz,
2000, *Katedra wrocławska*, Wrocław.
- H. Manikowska,
2002, *Religijność miejska*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa, s. 11–34.
- E. Marosi,
1984, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, Budapest.
1991, *Mittelalterliche Kunst aus Buda und Pest*, [w:] G. Biegel (red.), *Budapest im Mittelalter*, „Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums” 62, Braunschweig, s. 43–70.
- V. Mencl,
1948, *Česká architektura doby lucemburské*, Praha.
- A. Merhautova,
1994, *Bazilika svateho Vita, Václava a Vojtěcha*, [w:] Ida (red.), *Katedrála Sv. Vita v Praze. K 650. Výročí založení*, Praha, s. 16–24.
- T. Michałowska,
1995, *Średniowiecze*, „Wielka historia literatury polskiej” I, Warszawa.
- J. Michler,
1984, *Die ursprüngliche Chorform der Zisterzienserkirche in Salem*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte”, XLVII, s. 6–46.
- A. Miłobędzki,
1965, *Późnogotyckie typy sakralne w architekturze ziem polskich*, [w:] *Późny gotyk. Studia nad sztuką przelomu średniowiecza i czasów nowożytnych. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wrocław 1962*, Warszawa, s. 83–112.
1987, Recenzja z: P. Crossley, *Gothic Architecture in the Reign of Kazimir the Great, Church Architecture in Lesser Poland 1320–1380*, Kraków 1985, „Biuletyn Historii Sztuki”, XLIX, s. 180–184.
- A. Nadolski,
1997, *O szczerbcu, orle i św. Stanisławie*, [w:] J. Banaszkiewicz (red.), *Imagines Potestatis. Rytuały, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X–XV w.*, Warszawa, s. 168–169.
- J. Nowacki,
1954, *Kościół katedralny w Poznaniu. Studium Historyczne*, [w:] *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, I, Poznań.

- Z.H. Nowak,
1995, *Kraków i jego uniwersytet w świetle wspomnień kartuza Dominika z Prus (1384–1460)*, [w:] *Cracovia – Polonia – Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Kraków, s. 61–68.
- T. Nowakowski,
1993, *Małopolska elita władzy wobec rywalizacji o tron krakowski w latach 1288–1306*, Bydgoszcz.
- Z. Obertyński,
1972, *Kadłubkowe „inter infulas”*, „Studia Źródłoznawcze”, XVII, s. 133–139.
- K. Oettinger,
1962, *Laube, Garten und Wald. Zu einer Theorie der suddeutschen Sakralkunst 1470–1520*, [w:] *Festschrift für Hans Sedlmayr*, München, s. 210–228.
- F. Oswald,
1969, *In medio ecclesiae. Die Deutung der literarischen Zeugnisse im Lichte archäologischer Funde*, „Frühmittelalterliche Studien” III, s. 313–326.
- R. Otto,
1917, *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, Breslau (tłum. polskie: Warszawa 1968, Wrocław 1993).
- K. Ożóg,
1987, *Kultura umysłowa w Krakowie w XIV wieku. Środowisko duchowieństwa świeckiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
1988, *Krakowscy duchowni w służbie królewskiej w XIV wieku*, „Rocznik Krakowski” LIV, s. 5–16.
- P. Pajor,
2012, *Przemiany koncepcji układu przestrzennego katedry wawelskiej w latach 1305–1364*, mps pracy magisterskiej w Archiwum UJ, Kraków.
- J.-B. Pelt,
1937, *Études sur la cathédrale de Metz. La liturgie*, Metz.
- Z. Pianowski,
1984, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Wrocław.
1989–1990, *Wawel od Konrada Mazowieckiego do Kazimierza Wielkiego*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 36, s. 57–65.
1991a, *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w IX–XIX*, „Biblioteka Wawelska” 8, Kraków.
1991b, *W sprawie sporu o fundację katedry gotyckiej na Wawelu*, „Studia do dziejów Wawelu” V, s. 419–422.

- 1994, *Najstarsze kościoły na Wawelu*, [w:] J.M. Małecki (red.), *Chryścianizacja Polski południowej. Materiały sesji Towarzystwa Miłośników Historii i zabytków Krakowa odbytej 29 czerwca 1993 roku*, Kraków, s. 99–119.
- 1995, *L'architecture préromane et romane au chateau royal de Cracovie*, „Cahiers de Civilisation Médiévale” XXXVIII/2.
- 1994, *Sedes regni principales. Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII w. na tle europejskim*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej. Architektura. Monografia” 178, Kraków.
- 1997a, *Dziesiąty kościół wczesnośredniowieczny na Wawelu – kaplica pałacowa pod wezwaniem św. Gereona?*, [w:] *Ars sine scientia nihil est*, Warszawa, s. 211–220.
- 1997b, *Problem rezydencji i stolicy w architekturze monarchii wczesnopiastowskiej*, [w:] A. Grzybowski (red.), *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, Warszawa, s. 3–10.
- 1998, *Architektura monumentalna Wawelu 1000 – ok. 1380 roku*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 61–64.
- 2004, „Który Bolesław?” *Problem początku architektury monumentalnej w Małopolsce*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały sesji naukowej, w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, listopad 2003*, Gniezno, s. 257–282.
- 2005, *Katedra, czy katedry wawelskie. Kilka uwag na marginesie książki Tomasza Węclawowicza, „Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich. Funkcje i możliwości interpretacji”*, Kraków 2005, „Wiadomości Konserwatorskie. Pismo Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków”, 17, s. 134–135.
- Z. Pianowski, J. Firlet,
- 1987, *Wawel wczesnośredniowieczny w świetle nowszych badań*, [w:] *Kraków przedlokacyjny. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa organizowanej z okazji Dni Krakowa w r. 1984*, Kraków, s. 49–58.
- Z. Piech,
- 1991, *Symbole władcy i państwa w monarchii Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, [w:] J. Banaszkiewicz (red.), *Imagines Potestatis. Rytuały, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X–XV w.*, Warszawa, s. 117–150.
- 1996, *Średniowieczne herby w katedrze wawelskiej. Treści i funkcje*, [w:] *Katedra krakowska w średniowieczu*, Kraków, s. 127–152.
- F. Piekosiński,
- 1899, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków.
- T. Pietras,
- 2001, „Krwawy wilk z pastorałem”. *Biskup krakowski Jan zwany Muskata*, Warszawa.
- J. Pietrusiński,
- 1968, *Portal św. Stanisława w Starym Zamku*, „Biuletyn Historii Sztuki” XXX, s. 346–356.

- 1975, *Katedra krakowska – biskupia czy królewska? Dzieje fundacji*, [w:] P. Skubiszewski (red.), *Sztuka i ideologia XIV wieku. Materiały sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce PAN*, Warszawa, s. 249–273.
- 1996, *Krakowska katedra romańska fundacji króla Bolesława Szczodrego*, [w:] *Katedra krakowska w średniowieczu*, Kraków, s. 43–105.
- P. Piva,
- 1990, *La cattedrale doppia*, Bologna.
- 1996 a, *La „cattedrale doppia” e la storia della liturgia*, [w:] *Les églises doubles et les familles d'églises*, „Antiquite Tardive” IV, Paris, s. 55–60.
- 1996 b, *La questione delle chiese doppie medievali presso i nuclei episcopali dell'Italia del nord (secoli IX–XII)*, [w:] *Les églises doubles et les familles d'églises*, „Antiquite Tardive” IV, Paris, s. 189–195.
- M. Plezia,
- 1971, *Legenda o smoku wawelskim*, „Rocznik Krakowski” XLII, s. 21–32.
- 1979, *Dokoła sprawy św. Stanisława*, „Analecta Cracoviensia” XI, s. 251–413.
- Polska sztuka przedromańska*,
- 1971, M. Walicki (red.), *Polska sztuka przedromańska i romańska*, I–II, Warszawa.
- M. Porębski,
- 1986, *Obrazy i informacje*, [w:] *Problemy wiedzy o kulturze. Prace dedykowane Stefanowi Żółkiewskiemu*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 161–169.
- A. Pospíšil,
- 1998, *Sedlecká stavební hut' před i po roce 1320* (mps w Ústavu Dejín Umění Filozofické Fakulty Univerzity Karlově), Kutná Hora–Praha.
- 2009, *Stavebně-historický průzkum chrámu Nanebevzetí Panny Marie v Sedlci. Upřesnění podoby gotické architektury*, [w:] R. Lomíčkova (red.), *Sedlec. Historie architektura a umělecká tvorba sedleckého kláštera ve středoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700. Mezinárodní sympozium*, Kutná Hora, Praha, s. 369–383.
- A. Pracchi,
- 1996, *La cattedrale antica di Milano. Il problema delle chiese doppie fra tarda antichità e medioevo*, Roma–Bari.
- K. Radwański,
- 1975, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków.
- 1987, *Problemy badawcze wczesnowiecznego Krakowa*, [w:] *Kraków przedlokacyjny. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa organizowanej z okazji Dni Krakowa w r. 1984*, Kraków, s. 9–27.
- 1998, *Kraków we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Civitates principes. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 57–60.

- J. Rajman,
2002, *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków.
- S. Ristow,
1993, *Das Baptisterium im Osten des Kölner Domes*, „Kölner Domblatt” 58, s. 291–312.
2002, *Die frühen Kirchen unter dem Kölner Dom. Befunde und Funde vom 4. Jahrhundert bis zur Bauzeit des Alten Domes (mit Beiträgen von Lothar Becker und Dorothea Hochkirchen)*, „Studien zum Kölner Dom” 9, Köln.
- T. Rodzińska-Choraży,
1994, *Architektura kamienna jako źródło do najwcześniejszych dziejów Polski*, [w:] *Chrzystianizacja Polski południowej. Materiały sesji Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa*, Kraków, s. 145–151.
2002, *Krypta kościoła grodowego pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w Gieczu. Analiza formy i funkcji*, [w:] *Magistro et amico amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesięciolecie urodzin*, Kraków, s. 165–198.
- T. Rodzińska-Choraży, T. Węclawowicz,
1985, *Rec. z: A. Żaki, „Początki chrześcijaństwa w Polsce Południowej w świetle źródeł archeologicznych i pisanych”, „Symposiones” I, 1978/1981, s. 9–108 (wyd. Polski Uniwersytet na Obczyźnie, Londyn)*, „Archeologia Polski” XXX/1, s. 238–245.
- M. Rożek,
1974, *Nie istniejący kościół św. Szczepana w Krakowie*, „Biuletyn Historii Sztuki” XXXVI, s. 215–226.
1979, *Ara Patriae. Dzieje grobu św. Stanisława w katedrze na Wawelu*, „Analecta Cracoviensia” XI, s. 433–460.
1987, *Polskie koronacje i korony*, Kraków.
- A. Rożnowska-Sadrei,
2003, *Theatrum Passio Sancti Stanislai. Some Thoughts on the Role of Krakow Cathedral as the Shrine St. Stanislaw*, „Folia Historica Cracoviensia” IX, s. 141–155.
2007, *Art, Death, and Legitimacy. The Commission and Artistic Provenance of the Tomb of Kazimir the Great in Cracow Cathedral*, [w:] *Artifex doctus. Księga pamiątkowa dla uczczenia jubileuszu prof. Jerzego Gądomskiego*, Kraków, t. I, s. 363–374.
2008, *Pater Patriae. The Cult of St Stanislaw and the Patronage of Polish Kings 1200–1455*, Kraków.
- T. Ruszczyńska, A. Sławska,
1953, *Poznań*, Warszawa.
- A. Samsonowicz,
1964, *Krak*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, II/2, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 506.

- H. Samsonowicz,
1974, *Pojęcie przestrzeni w mieście średniowiecznym*, [w:] J. Szymański (red.), *Problemy nauk pomocniczych historii*, III, Katowice, s. 7–15.
- T. Sawicki,
2000, *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Gnieźno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, Poznań, s. 87–127.
- W. Schenk,
1966, *Kult świętych w Polsce. Zarys historyczny*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 13, z. 4, s. 77–93.
- W. Schöller,
1989, *Die rechtliche Organisation des Kirchenbaues im Mittelalter vornemlich des Kathedralbaues. Baulast – Bauberrenschafft – Baufinanzierung*, Köln–Wien.
- M.C. Schurr,
2009, *Die Klosterkirche von Sedletz und die Avantgarde der Architektur um 1300*, [w:] R. Lomíčkova (red.), *Sedlec. Historie architektura a umělecká tvorba sedleckeho kláštera ve středoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700. Mezinárodní symposium, Kutna Hora, Praha*, s. 297–313.
- P. Szczaniecki,
1987, *Sacramentum dedicationis. Obrzęd poświęcenia kościoła i jego znaczenie w dziedzinie religijnej, obyczajowej i kulturalnej na podstawie źródeł polskich z XII wieku*, „Studia Kościelno-Historyczne” 3, „Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego KUL” 47, Lublin.
- H. Sedlmayr,
1950, *Die Entstehung der Kathedrale*, Zürich.
1959, *Die gotische Kathedrale Frankreichs als europäische Königskirche*, [w:] *Epoche und Werke*, Wien, s. 182–199.
- T. Sinko,
1939, *Trzy najdawniejsze pochwały Krakowa*, „Kurier Literacko-Naukowy” 22, s. I–II.
- S. Skibiński,
1996, *Polskie katedry gotyckie*, Poznań.
2001, *Katedra poznańska*, Poznań.
- P. Skubiszewski,
2001, *Katedra w Polsce około r. 1000*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań listopad 2000*, Poznań, s. 139–196.
- M. Sokołowski,
1964, *Ołtarz główny w pierwszej katedrze gnieźnieńskiej*, „Folia Historiae Artium” I, s. 5–16.

- M. Starowieyski,
1978, *Itinerarium Egeriae*, „Meander” 33, s. 93–145.
1995, *Pielgrzymka Egerii*, [w:] H. Manikowska, H. Zaremska (red.), *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa, s. 89–97.
- A. Sudacka, W. Niewalda,
2001, *Kościół św. Marka w średniowieczu. Badania historyczne i architektoniczne*, [w:] Z. Kliś (red.), *Studia z dziejów kościoła św. Marka*, Kraków, s. 159–169.
- S. Szczur,
2000a, *Pierwsze wieki Kościoła krakowskiego*, [w:] *Kościół krakowski w tysiącleciu*, Kraków, s. 7–68.
2000b, *Kościół krakowski a Stolica Apostolska we wczesnym średniowieczu*, „Analecta Cracoviensia” XXXII, s. XLIII–LXVI.
- M. Szyma,
2004, *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie*, Kraków.
- J. Szymański,
1993, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa
- A. Świechowska, Z. Świechowski,
1970, *Konfesje św. Wojciecha*, [w:] A. Świechowska (red.), *Katedra Gnieźnieńska*, I, Poznań–Warszawa–Lublin, s. 126–147.
- Z. Świechowski,
1969, *Ottońska konfesja katedry gnieźnieńskiej*, „Studia Źródłoznawcze” XIV, s. 1–14.
1970, *Gotycka katedra gnieźnieńska na tle współczesnej architektury europejskiej*, [w:] A. Skubiszewska (red.), *Katedra gnieźnieńska*, Poznań–Warszawa–Lublin, s. 60–74.
1976, *Richeza von Polen und die Beziehungen polnischer Kunst zu Köln im 11. Jahrhundert*, „Kölner Domblatt” 40, s. 27–48.
1979, *Ikonoграфия św. Stanisława we wczesnej rzeźbie monumentalnej*, „Analecta Cracoviensia” XI, s. 539–550.
- Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa.
2001, *Architektura wczesnego średniowiecza w Polsce. Między rzeczywistością a fantazją*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Poznań, s. 247–266.
- I. Takács,
2000, *Egyelunt katedralis nyomában. Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból*, [w:] T. Kollár (red.), *A középkori Del-Alföld és szer*, Szeged, s. 305–335.
- W. Taszycki,
1955, *Historia i znaczenie nazwy „Wawel”*, „Onomastica” I, s. 41–59.

- S. Tomkowicz,
1906, *Wawel. Zabudowania i ich dzieje*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej” IV.
- W. N. Toporow,
1977, *O kosmologicznych źródłach wczesnohistorycznych opisów*, [w:] E. Janus, M.R. Mayenowa (red.), *Semiotyka kultury*, Warszawa, s. 103–131 [other edition in: „Semeiotike. Trudy po znakovym sistiemam”, (Tartu) 6, 1973, pp. 106–150; *Mif, ritual, simvol, obraz / Myth, Rite, Symbol, Image*, Moskva 1995].
- K. Tymieniecki,
1966, *Jakub Świnka*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, XII, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 347–349.
- T. Ulewicz,
1999, *Iter romano-italicum polonorum, czyli o związkach umysłowo-kulturalnych Polski z Włochami w wiekach średnich i renesansie*, Kraków.
- S. Urbańczyk,
1964a, *Krak*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, II/2, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 506.
1964b, *Krok*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, II/2, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 521.
1977a, *Wanda*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, VI/2, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 311.
1977b, *Wawel*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, VI/2, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 341.
- P. Uličný,
2012, [rec. z:] *Jiří Kuthan, Jan Royt, Katedrála sv. Víta, Václava a Vojtěcha. Svatyně českých patronů a králů*, „Průzkumy památek” 19/1, s. 142–144.
- B. Uspienski,
1977, *Strukturalna wspólnota różnych rodzajów sztuki na przykładzie malarstwa i literatury*, tłum. Z. Zaron, [w:] E. Janus, M.R. Mayenowa (red.), *Semiotyka kultury*, Warszawa, s. 181–212.
- L. Varga, P. Lövei,
1990–1992, *Funerary Art in Medieval Hungary*, „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae” XXXV, 3–4, s. 115–157.
- M. Walczak,
1992, *Przemiany architektoniczne katedry krakowskiej w pierwszej połowie XV wieku i ich związek z działalnością fundacyjną kardynała Zbigniewa Oleśnickiego*, „Studia Waweliana” I, s. 7–28.
- M. Walicki (red.),
1971, *Polska sztuka przedromańska i romańska*, I–II, Warszawa.

- Ch. Warnke,
1980, *Ursachen und Voraussetzungen der Schenkung Polens an den Heiligen Petrus*, [w:] *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, Berlin, s. 127–177.
- T. Wasilewski,
2001, *Pierwsze biskupstwo polskie z siedzibą w Poznaniu*, [w:] *Ludzie, Kościół, wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej*, Warszawa, s. 63–70.
- E. van Weile,
1996, *Utrecht et les églises missionnaires du Nord-Est*, „Antiquite Tardive” IV, Paris, s. 216–219.
- W. Weyers,
1966, *Der karolingische Dom zu Köln*, [w:] W. Braunsfels, H. Schnitzler (red.), *Karolingische Kunst*, Düsseldorf, s. 384–423.
1987, *Die vorgotischen Bischofskirchen in Köln*, „Studien zum Kölner Dom” 1, Köln.
- T. Węclawowicz,
1993, *Gotyckie bazyliki Krakowa*, Kraków.
1995a, *Małopolska i Ziemia Ruskie Korony*, [w:] T. Mroczko, M. Arsyński (red.), *Architektura gotycka w Polsce*, I, Warszawa, s. 61–81.
1995b, *Kraków. Kościół katedralny pw. ŚŚ. Wacława i Stanisława*, [w:] T. Mroczko, M. Arsyński (red.), *Architektura gotycka w Polsce*, II, *Katalog zabytków*, pod red. A. Włodarka, Warszawa, s. 122–124.
1996, *Ostrołukowe płyciny maswerkowe przy oknach katedry wawelskiej*, „Studia Waweliana” V, s. 193–195.
1998, *Bohemi Cracoviam muraverunt*, „Umění” XLVI, 6, s. 410–419.
1999, *Fazy budowy prezbiterium katedry wawelskiej. Kościoły biskupie Muskaty, Nankera i Grota*, „Studia Waweliana” VIII, s. 5–19.
2000a, *Karolińsko-ottoński kościół grodowy w Gieczu*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 420–421.
2000b, *Kościół grodowy w Gieczu. Kontekst historyczny i treści ideowe fundacji*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU, s.n.” X, Kraków, s. 142–143.
2000c, *Stavali stavitelia z cisterciánskej dielne zo Sedleca katedrálu na Waweli po roku 1320?*, [w:] *Pocsta Václavovi Menclovi. Zborník štúdií k otázkam interpretácie stredoeurópskeho umenia*, Bratislava, s. 73–84.
2000d, *Wawelski zespół katedralny i jego funkcje w średniowieczu*, [w:] *Początki diecezji krakowskiej. Materiały sympozjum UJ i PAT. 12 maja 2000*, Kraków „Analecta Cracoviensia” XXXII, s. LXVII–LXXVIII.

- 2002, *Transitus Sancti Stanislai*, [w:] *Magistro et amico amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków, s. 73–85.
- 2005a, *Von der Doppelkathedrale zur Kirchenfamilie. Die frühmittelalterliche Bischofsitze im Piasten Raum*, [w:] *Regnum Bohemiae et Sacrum Romanum Imperium. Sborník k počtu Jiřího Kuthana*, Praha, s. 179–195.
- 2005b, *Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich. Funkcje i możliwości interpretacji*, Kraków.
- 2007, *The Bohemian King, the Polish Bishop, and their Church: Wenceslas II's Cathedral in Krakow (1295–1305)*, [w:] A. Gajewski, Z. Opačić (red.), *The Year 1300 and the Creation of a New European Architecture*, „Architectura Medii Aevi” I, Turnhout 2007, s. 177–184.
- 2008, *Kaplica Mariacka w wawelskiej katedrze. Rozpoznanie stratygraficzne wątków ceglanych i kamiennych ścian. Badania architektoniczne wykonane na zlecenie Międzyuczelnianego Instytutu Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki w Warszawie*, Kraków (dokumentacja w Archiwum ASP w Warszawie).
- 2009, *Krakovská katedrála a její konstrukční systém. Cisterciácká nebo katedrální tradice*, [w:] R. Lomíčkova (red.), *Sedlec. Historie architektura a umělecká tvorba sedleckého kláštera ve středoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700. Mezinárodní symposium, Kutná Hora*, Praha, s. 335–345.
- 2013, *Cocto latere nobilitavit. Ceglane mury średniowiecznych kościołów Krakowa*, Kraków.
- T. Węclawowicz, M. Pietrzykówna,
1989, *Maswerki w kościołach Małopolski*, „Rocznik Krakowski” LV, s. 45–74.
- J. Widawski,
1973, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV w.*, Warszawa.
- St. Windakiewicz,
1902, *Dramat liturgiczny w Polsce średniowiecznej*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego AU” 34.
- A. Witkowska OSU,
1999, *Titulus ecclesiae. Wezwanie współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa.
- R. Wlatting,
1992, *Sochařský program Albertinského chóru. Ikonografické a slohové úvahy k sochařské vyzdobě. Sv. Štěpána v 1. polovině 14. století*, [w:] *Videňská gotika*, Viedeň, s. 59–73.
- A. Włodarek, T. Węclawowicz,
1989, *Krakowski kościół franciszkanów w wieku XIII*, „Sprawozdania z Posiedzeń Krakowskiego o/PAN”, 33/2, s. 329–331.
- 1995, *Kraków. Kościół pw. św. Franciszka i klasztor Franciszkanów*, [w:] T. Mroczko, M. Arzyński (red.), *Architektura gotycka w Polsce*, t. II, pod red. A. Włodarka, *Katalog zabytków*, Warszawa, s. 129–130.

- 2006, *Architektura krakowskiego kościoła Franciszkanów w wieku XIII. Problemy i hipotezy badawcze. Proponowane rekonstrukcje*, [w:] Z. Kliś (red.), *Studia z dziejów kościoła Franciszkanów w Krakowie*, Kraków, s. 45–80.
- B. Wojciechowska,
2001, *Na granicy dwóch światów. Rozdroża i sakralizacja przestrzeni w przekazach średniowiecznych*, [w:] *Ludzie, Kościół, wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy środkowej*, Warszawa, s. 509–518.
- T. Wojciechowski,
1900, *Kościół katedralny w Krakowie*, Kraków.
- A. Wolff,
1998, *Colonia gotica*, Köln.
- B. Wyrozumska,
1977, *Drogi w Ziemi Krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- J. Wyrozumski,
1977, *Muskata Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, XXII, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 291–295.
1980, *Paweł z Przemankowa*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, XXV, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 391–394.
1985a, *Jan Prandota z Białaczowa*, [w:] B. Przybyszewski, *Krótki zarys dziejów diecezji krakowskiej*, t. I, Kraków.
1985b, *Prokop*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, XXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 483–484.
1992, *Kraków do schyłku wieków średnich*, „Dzieje Krakowa” I, Kraków.
1993, *O potrzebie badania najstarszych patrocinów*, „Kwartalnik Historyczny” 100, z. 4, s. 63–72.
1995, *Święty Gereon i próba zaszczepienia jego kultu w Polsce*, „Studia Waweliana” IV, s. 5–11.
2000, *Dzieje Kościoła krakowskiego od Jana Muskaty do Jana z Radliczyc*, [w:] *Kościół krakowski w tysiącleciu*, Kraków, s. 69–99.
- S. Zachorowski,
1906, *Kraków biskupi*, „Rocznik Krakowski”, t. VIII, s. 103–127.
1915, *Statuty synodalne krakowskie Zbigniewa Oleśnickiego 1436, 1446*, Kraków.
- B. Zientara,
1973, *Cudzoziemcy w Polsce X–XV wieku ich rola w zwierciadle polskiej opinii średniowiecznej*, [w:] Z. Stefanowska (red.), *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, Warszawa, s. 9–37.

W. Zin, W. Grabski,

1966, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, „Rocznik Krakowski” XXXVIII, s. 33–73.

J. Zubrzycki,

1899, *Krakowska szkoła architektoniczna XIV wieku*, „Rocznik Krakowski” II, s. 109–150.

A. Żaki,

1978/1981, *Początki chrześcijaństwa w Polsce południowej w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, „Symposiones” I (wyd. Polski Uniwersytet na Obczyźnie, Londyn), s. 9–108.

1994, *Kraków wiślański, czeski i wczesnopiastowski*, [w:] J.M. Małecki (red.), *Chryścianizacja Polski południowej. Materiały sesji Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa z 29 czerwca 1993 roku*, Kraków, s. 41–71.

K. Żurowska,

1965, *Zagadnienie transeptu pierwszej katedry wawelskiej*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Historii Sztuki” 2, s. 19–76.

1972, *Geneza zachodniej części tak zwanej drugiej katedry wawelskiej*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Historii Sztuki” 10.

2010, *Krakowska bazylika św. Gereona. O recepcji motywów nadmozańskich i śródziemnomorskich w połowie 11 wieku*, [w:] M. Studničková (red.), *Boemia plena est ecclesiis. Čechy jsou plně kostelů. Kniha k počtĕ Anežky Merhautové*, Praha, s. 81–95.

K. Żurowska (red.),

1993–1994, *U progu chrześcijaństwa w Polsce – Ostrów Lednicki*, I–II, Kraków–Lednica.

Spis ilustracji – List of illustrations

Fotografie / Photos

I. Wawel, kościół katedralny, krypta św. Leonarda.

I. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, Romanesque crypt of St Leonard.

[fot. ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu].

II. Wawel, widok kościoła katedralnego od północy.

II. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, view from the North.

[fot. ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu].

III. Wawel, widok kościoła katedralnego od południa.

III. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, view from the South.

[fot. ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu].

IV. Wawel, widok kościoła katedralnego od zachodu.

IV. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, view from the West.

[fot. ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu].

V. Wawel, kościół katedralny, fragment elewacji zachodniej z herbem Królestwa Polskiego i figurą św. Stanisława.

V. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, western front with the coat-of-arms of Polish Kingdom and the figure of St Stanisław above.

[fot. ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu].

VI. Wawel, kościół katedralny, widok z chóru muzycznego na nawę główną, konfesję św. Stanisława i prezbiterium.

VI. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, interior, view to the East.

[fot. ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu].

VII. Wawel, kościół katedralny, konfesja św. Stanisława, po bokach widoczne ściany wschodnie transeptu.

VII. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, transept bay, altar of St Stanislaw. On both sides are seen the eastern walls with blind panels of the windows.

[fot. ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu].

VIII. Wawel, kościół katedralny, wnętrze prezbiterium.

VIII. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, interior of the choir.

[fot. ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu].

IX. Wawel, kościół katedralny, arkady południowego ramienia ambitu z filarami przyporowymi.

IX. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, ambulatory arcades with pillar-buttresses.

[fot. ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu].

X. Wawel, kościół katedralny, ściana południowa transeptu.

X. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, transept bay, view to the South wall.

[fot. ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu].

Rysunki / Figures

1. Wawel, relikty budowli przedromańskich i romańskich.

1. Krakow, Wawel Hill. The remains of pre-Romanesque and Romanesque architecture.

242 | [wg badań Janusza Firleta i Zbigniewa Pianowskiego oprac. Grupa Węclawowicz].

2. Wawel, rekonstrukcja podwójnego zespołu katedralnego na początku wieku XI: (a) kościół św. Wacława, (b) domniemany kościół na planie krzyża, (c) baptysterium.

2. Krakow, Wawel Hill. A reconstruction of the double cathedral group of buildings in the early 11th c.: (a) St Václav church, (b) a cruciform church, (c) a baptistery.

[wg badań Janusza Firleta i Zbigniewa Pianowskiego oprac. Grupa Węclawowicz].

3. Wawel, rekonstrukcja podwójnego zespołu katedralnego w trzeciej ćwierci wieku XI:

(a) kościół św. Wacława, (b) tzw. kościół św. Gereona, (c) dawne baptysterium.

3. Krakow, Wawel Hill. A reconstruction of the cathedral buildings ca 1050–1075:

(a) St Václav church, (b) the church known as St Gereon's, (c) a former baptistery.

[wg badań J. Firleta i Z. Pianowskiego oprac. rys. Grupa Węclawowicz].

4. Wawel, rekonstrukcja podwójnego zespołu katedralnego w połowie wieku XII: (a) kościół św. Wacława – tzw. katedra Hermanowska (b) tzw. kościół św. Gereona, (c) kaplica w miejscu dawnego baptysterium.

4. Krakow, Wawel Hill, A reconstruction of the cathedral buildings in the second half of the 12th c.: (a) St Václav church or the Herman Cathedral, (b) the church known as St Gereon's, (c) a chapel on the site of the former baptistery.

[wg badań Janusza Firleta i Zbigniewa Pianowskiego oprac. rys. Grupa Węclawowicz].

5. Wawel, rekonstrukcja aksonometryczna obu bazylik katedralnych i kościoła w miejscu dawnego baptysterium w połowie wieku XII.

5. Krakow, Wawel Hill. An axonometric reconstruction of the two cathedral basilicas and the church on the site of the former baptistery in the middle of the 12th c.

[wg badań Janusza Firleta i Zbigniewa Pianowskiego oprac. Grupa Węclawowicz].

6. Mediolan, zespół katedralny w pierwszej dekadzie wieku XIV.

6. Milan, cathedral buildings in the first decade of the 14th c.

[oprac. Grupa Węclawowicz].

7. Kolonia, kościół katedralny u schyłku wieku XII. We wschodnim atrium kościół St. Maria ad Gradus.

7. Cologne Cathedral in the late 12th c. The church of St Maria ad Gradus is within the east atrium.
[wg badań W. Weyersa i A Wolffa oprac. Grupa Węclawowicz].

8. Sedlec, cysterski kościół klasztoru, rekonstrukcja chóru ok. roku 1300.
8. Sedlec, Cistercian monastery church, reconstruction of the choir in ca 1300.
[wg badań Aleša Pospíšila i Pavla Kroupy oprac. Grupa Węclawowicz].

9. Wawel, odsłonięte przez Janusza Firleta i Zbigniewa Pianowskiego relikty wielobocznego chóru katedralnego fundacji biskupa Muskaty oraz propozycja rekonstrukcji rzutu całego prezbiterium i transeptu, odpowiadającego rozplanowaniem i wielkością klasztoru w Sedlcu.
9. Krakow, Wawel Hill, cathedral church. A proposed reconstruction of the plan of the chancel and transepts modelled on the layout and scale of the church at the Sedlec monastery, showing the unearthed remains of the cathedral's east end founded by Bishop Muskata.
[wg autora oprac. Grupa Węclawowicz].

10. Kalocsa, kościół archikatedralny, relikty murów romańskich i wczesnogotyckich chóru.
10. Kalocsa cathedral church. The Romanesque and early Gothic remains of the walls.
[wg badań wykopaliskowych z r. 1888 oprac. Grupa Węclawowicz].

11. Magdeburg, chór kościoła archikatedralnego.
11. Magdeburg cathedral church, ground plan of the choir.
[oprac. rys. Grupa Węclawowicz],

12. Wrocław, kościół katedralny, chór w drugiej połowie wieku XIII.
12. Wrocław cathedral church, ground plan of the choir in the second half of the 13th c.
[oprac. rys. Grupa Węclawowicz].

13. Poznań, kościół katedralny, hipotetyczne fazy budowy wczesnośredniowiecznego chóru.
13. Poznań cathedral church, ground plan showing the construction phases of the Gothic east end.
[wg badań Szczęsnego Skibińskiego i Witolda Gałki oprac. Grupa Węclawowicz].

14. Wawel, kościół katedralny, rekonstrukcja rzutu z roku 1364.
 14. Krakow Wawel Hill, reconstruction plan of the cathedral church in 1364.
 [na podkładzie rys. inw. Barbary König oprac. Grupa Węclawowicz]
15. Wawel, kościół katedralny, przekrój perspektywiczny stanu z roku 1364.
 15. Krakow, Wawel Hill, reconstruction cross-section of cathedral in 1364.
 [na podkładzie rys. inw. Barbary König oprac. Grupa Węclawowicz],
16. Wawel, kościół katedralny około 1322–1325, chór. Zaznaczono pierwotne fundamenty z roku 1320.
 16. Krakow, Wawel Hill, cathedral choir about 1322–1325. Gothic foundations of 1320 marked with dots.
 [na podstawie badań Janusza Firleta i Zbigniewa Pianowskiego oprac. Grupa Węclawowicz].
17. Salem, kościół klasztorny, chór, rekonstrukcja stanu z wieku XIV.
 17. Salem Abbey church choir, reconstruction plan in the 14th c.
 [na podstawie badań Jürgena Michlera i Ulricha Knappa, oprac. Grupa Węclawowicz].
18. Schematy konstrukcji filarowo-przyporowej: (a) Sedlec, kościół klasztorny, prezbiterium, (b) Sedlec, kościół klasztorny, korpus nawowy, (c) Kraków – Wawel, kościół katedralny, prezbiterium.
 18. Pillar-buttress schemes: (a) in the chancel of Sedlec Abbey church, (b) in the nave arcade and clerestory at Sedlec Abbey church, (c) in the chancel of Kraków cathedral church.
 [a, b: wg badań Pavla Kroupy i Aleša Pospíšila oprac. Grupa Węclawowicz; c: wg badań autora oprac. Grupa Węclawowicz].
- 19a. Wawel, kościół katedralny, wspornik służki w prezbiterium.
 19a. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, corbel supporting a shaft in the chancel.
 [wg Wojciechowski 1900 oprac. rys. Grupa Węclawowicz]
- 19b. Sedlec, kościół klasztorny, wspornik służki w transepcie.
 19b. Sedlec Abbey church, corbel supporting a shaft in the transept.
 [oprac. Grupa Węclawowicz].

20. Wawel, kościół katedralny, nasady żeber w kaplicy św. Małgorzaty.
 20. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, spandrel of the vault in St Margaret's chapel.
 [wg Wojciechowski 1900 oprac. Grupa Węclawowicz].
21. Sedlec, karner, nasady żeber sklepienia tzw. kaplicy górnej.
 21. Sedlec, charnel-house, spandrel of the vault in the upper chapel.
 [wg badań autora oprac. Grupa Węclawowicz].
- 22a. Salem, kościół klasztorny, rekonstrukcja kaplicy nad wschodnim ramieniem ambitu.
 22a. Salem Abbey church. Reconstruction of the east chapel above the ambulatory.
 [na podstawie badań Jürgena Michlera i Ulricha Knappa, oprac. Grupa Węclawowicz].
- 22b. Wawel, kościół katedralny, rekonstrukcja kaplicy planowanej nad wschodnim ramieniem ambitu.
 22b. Krakow, Wawel Hill, cathedral church. Reconstruction of the east chapel planned above the ambulatory.
 [wg autora oprac. rys. Grupa Węclawowicz].
23. Wawel, kościół katedralny, przekrój poprzeczny prezbiterium w stanie na koniec wieku XIV.
 23. Krakow, Wawel Hill, Cross-section of the chancel in the end of the 14th c.
 [na podstawie rys. inw. Barbary König oprac. Grupa Węclawowicz]
24. Wawel, kościół katedralny, wnętrze, ściana południowa transeptu. Schematycznie zaznaczono relikty arkady nad portykiem wejściowym (odsłonięte w licu zewnętrznym), wspornik sklepienia niezrealizowanej empory w przęśle transeptowym, arkadę wejścia południowego (*ostium maius*), dwa wejścia arkadowe do kaplicy św.św. Piotra i Pawła, a pomiędzy nimi wejście na schody prowadzące na galerię kaplicy, której poziom zaznaczono kropkami.
 24. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, the south wall of the transepts with marked remains of the opening above the porch (visible in the exterior wall), a corbel supporting the vault of a presumed gallery in the south transept bay, two arcades leading to the chapel of St Peter and St Paul and between them the doorway to the stairs leading to the gallery in the chapel. Gallery level marked with dots.
 [wg badań autora oprac. rys. Grupa Węclawowicz].

25. Wawel, kościół katedralny, rekonstrukcja południowego ramienia transeptu z portykiem wejściowym pomiędzy kaplicami św.św. Piotra i Pawła i Najśw. Panny Marii.

25. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, reconstructed ground plan of the south transept with a porch between the chapels of St Peter and St Paul, and of St Mary.

[oprac. autora rys. Grupa Węclawowicz na podkladzie rys. inw. Barbary König]

26. Praga, kościół katedralny, plan u schyłku wieku XIV.

26. Prague, ground plan of the cathedral church in the late fourteenth century.

[wg Kamila Hilberta ok. 1900 oraz Jiriho Kuthana i Jana Royta z r. 2011 oprac. Grupa Węclawowicz].

27. Wawel, kościół katedralny, elewacja zachodnia. Rekonstrukcja autora wg stanu na rok 1364. Zaznaczono schematycznie „diagram hierarchiczny” wg interpretacji Paula Crossleya i Agnieszki Rożnowskiej-Sadraei.

27. Krakow, Wawel Hill, cathedral church, west front in 1364, reconstruction. The scheme of ‘hierarchic diagram’ due to the interpretation by Paul Crossley and Agnieszka Rożnowska-Sadraei.

[oprac. Grupa Węclawowicz].

Indeks

- Aaron, biskup krakowski, arcybiskup 28, 35, 87, 95, 96
- Abgarowicz Kazimierz 212
- Abraham Władysław 31, 35
- Adaukt, św. 29, 37, 219
- Adelajda Heska 33
- Aldona (Anna) Gedyminówna 32, 33
- Altaner Berthold 24, 213
- Andrzej, biskup płocki 86, 95
- Andrzej, św. 95
- Anna Cylejska 89
- Anno, arcybiskup koloński 36
- Archanioł Michał, św. 30, 42, 70, 76, 88, 93, 224
- Arszyński Marian 220, 226, 237, 238
- Aubert Marcel 71, 213
- Augustyn, św. 26
- Axer Jerzy 93, 213
- Bachmann Erich 68, 213
- Balus Wojciech 99, 213
- Banaszkiewicz Jacek 41, 80, 92, 93, 213, 229, 231
- Bandmann Günter 214
- Barciak Antoni 51, 52, 214
- Baszak-Jaroń Halina 26, 253
- Bauer Dieter R. 224
- Baumüller Barbara 214
- Beda Czcigodny 26
- Bednarczuk Leszek 92, 214
- Benedykt, scholastyk 30
- Benešovská Klára 54, 68, 75, 85, 88, 214
- Bernard z Clairvaux 82
- Białostocki Jan 99, 214, 223
- Biedroń Adam 44, 214
- Biegel Gerd 228, 229
- Bielowski August 212
- Bober Monika 37, 215
- Bochnak Adam 211
- Bock Katarzyna 26, 215
- Bodzanta (Bodzęta), h. Poraj, biskup krakowski 8, 18, 60, 90
- Boguchwał, biskup poznański 55, 56, 57
- Bolesław Chrobry 42, 45, 81, 82, 222, 224
- Bolesław Krzywousty 29, 42
- Bolesław Szczodry (Śmiały), 23, 82, 83, 95, 232
- Bolesław Wstydlivy 48, 50
- Borawska Danuta 215
- Bork Robert 75

- Borkowska Urszula 93, 95, 215
 Borowiejska-Birkenmajerowa Maria 48, 215
 Borzywój II, książę czeski 83
 Brachmann Christoph 36, 215
 Branner Robert 71, 215
 Bratož Robert 34, 215
 Braunfels Wolfgang 224, 237
 Bruno z Kwerfurtu 42
 Brzetysław, książę czeski 94
 Brzobohatá Hana 54, 68, 215
 Budzowski Klemens 26, 253
 Butters Suzanne B. 97, 215
 Bylina Stanisław 80, 216

 Caillet Jean-Pierre 30, 34, 36, 38, 213, 218
 Callois Roger 216
 Charvátová Kazeina 47, 54, 216
 Chrodegang, biskup Metz, arcybiskup 35, 42, 45, 215
 Chudziakowa Jadwiga 44
 Ciołek Stanisław 91, 225
 Clark William W. 71, 216
 Clarke Georgia 217
 Conrad Dietrich 68, 216
 Crossley Paul 2, 5, 25, 26, 32, 49, 54, 59, 60, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 88, 90, 140, 216, 217, 220, 229, 247, 253
 Cyriak, św. 70
 Czarnowski Stefan 79, 92, 217
 Czyżewski Krzysztof 67, 69, 73, 77, 217

 Dalewski Zbigniew 51, 81, 84, 217
 David Pierre 28, 217
 Dąbrówka 43
 Dąbrowski Jan 211
 Dąbrowska-Zawadzka Elżbieta 26, 211, 217

 Deptuła Czesław 80, 92, 93, 94, 217
 Dębowski Teofil 48, 217
 Dinzelbacher Peter 224
 Długosz Jan 24, 30, 32, 33, 39, 47, 51, 52, 53, 54, 57, 61, 76, 80, 81, 86, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 211, 215, 226, 228
 Dobosz Józef 218
 Dobrowolski Kazimierz 81, 84, 85, 96, 218
 Dobrzeński Tadeusz 86, 218
 Dominik z Prus 97, 230
 Doppelfeld Otto 37, 218
 Draper Peter 97
 Drozd Jan SDS 26, 218
 Dunin-Wąsowicz Teresa 95, 218, 224
 Durkheim Emil 24, 79, 218
 Duval Noël 34, 36, 38, 218
 Dzierżwa (Mierzwa), franciszkanin, kronikarz 80, 92, 93, 213
 Dziwisz Stanisław, kardynał, arcybiskup metropolita krakowski 5, 7, 8, 218, 253

 Eco Umberto 26
 Eliade Mircea 24, 79, 80, 91, 92, 218, 219
 Elżbieta Łokietkówna, królowa węgierska 88
 Elżbieta Ryksa, królowa czeska i polska 57
 Erlande-Brandenburg Alain 30, 34, 219
 von Essenwein August 64, 219, 253

 Fałkowski Wojciech 214, 221
 Fijałek Józef 96, 211
 Filarska Barbara 34, 219
 Filip, św. 94
 Firlet Elżbieta 92, 93, 219
 Firlet Janusz 27, 28, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 49, 51, 53, 57, 62, 66, 69, 70, 71, 73, 74, 85, 87, 121, 219, 231, 242, 243, 244, 245

- Fischinger Andrzej 30, 219, 220
 Florian, biskup krakowski 30,
 Florian, św. 19, 23, 73, 76, 81, 84, 85, 94, 95,
 97, 218,
 Frangipani Latino, kardynał 51, 226
 Frankl Paul 54, 220
 Frazik Józef Tomasz 62, 71, 220
 Fried Johannes 45, 220
 Frolik Jan 36, 220
 Fulko, arcybiskup gnieźnieński 86
- Gadomski Jerzy 90, 93, 220, 233
 Gajewski Alexandra 54, 220, 238
 Gajusz 93
 Gall Anonim, Kronikarz 29, 42, 212, 217
 Galka Witold 56, 220
 Garnier de Coincy 28
 Gawlas Sławomir 51, 53, 54, 220
 Gedeon (Gedko), biskup krakowski 23, 72,
 84, 94
 Gedyminówna patrz Aldona (Anna)
 Gerard, biskup ruski 86
 Geremek Bronisław 216, 221
 Gereon, św. 27, 28, 29, 31, 33, 37, 38, 39, 41,
 73, 99, 115, 116, 219, 231, 239, 240, 243
 Gieysztor Aleksander 40, 75, 92, 96, 221,
 229
 Głowa Wojciech 50, 221
 Godula Róża 94, 97, 221
 Goff Le Jaques 221
 Goras Magdalena 48, 221
 Grabski Władysław 240
 Gracch, [Gal] 92
 Greimas Algirdas Julien 227
 Grodecki Roman 212, 225
 Grot Jan, biskup krakowski 8, 18, 60, 63, 69,
 70, 72, 89, 237
 Gryfina, księżna krakowska 47
 Grzybkowski Andrzej 56, 221, 231
 Gurjewitsch Aaron (Gurievitch; Guriewi-
 cz) 79, 91, 221
 Guzik Piotr 26, 241, 242, 253
 Gy Pierre-Marie 35, 221
- Hawrot Jerzy 28, 39, 222
 Heidenreich, opat klasztoru w Sedlcu 54, 68,
 216
 Heliot Pierre 71, 222
 Henryk Brodaty 57
 Henryk Pobożny 57
 Herman, arcybiskup koloński 36
 Homerski Jan 26, 218
 Homolka Jaromir 76
 Honoriusz z Autun 82
 Horyna Mojmir 68
 Hoszowski Konstanty 30, 222
 Hubert Henri 34, 35, 222
 Hubert Jean 34, 35, 222
 Hugo od św. Wiktora 26
- Idzi, św. 67
 Iwaszkiewicz P. 217
 Iwo (Odrowąż), biskup krakowski 30, 84
 Izydor z Sewilli 24
- Jadwiga Jagiellova 8, 18, 89
 Jagiełło Władysław 76, 89
 Jagosz Michał 222
 Jakub, św. 68, 69, 95
 Jakub de Voragine Jakub 213
 Jakub Świnka, arcybiskup gnieźnieński 32,
 51, 52, 71, 236

- Jan Chrzyciel, św. 35, 76, 233
 Jan Kapistran 94
 Jan, św. 38, 81, 95
 Janiak Tomasz 41, 42, 44, 84, 222
 Janko z Czarnkowa 32
 Janus Elżbieta 228, 236
 Jerzy (z Kapadocji), św. 42
 Jones Michael J. 34, 223
 Joubert Fabienne 216
 Józefowiczówna Krystyna 43, 44, 55, 223, 224

 Kaczmarek Krzysztof 43, 223
 Kadłubek Wincenty, biskup 39, 40, 41, 80, 81, 84, 92, 93, 94, 212, 213, 224, 230
 Kalinowska Janina 37, 38, 81
 Kalinowski Lech 30, 34, 39, 45, 80, 99
 Kara Michał 44, 223
 Karbowski Antoni 30, 223
 Karłowska-Kamzowa Alicja 224
 Karol IV, cesarz 68, 69, 75, 76, 77, 78, 88, 89, 100
 Karol Robert Andegaweński, król Węgier 71, 90
 Karol Wielki, cesarz 28
 Karwasińska Jadwiga 42, 224
 Kasjan (Jan), św. 26
 Katarzyna, św. 32
 Kazimierz I, książę kujawsko-łęczycki 86
 Kazimierz Jagiellończyk 89
 Kazimierz Sprawiedliwy 84, 94, 218
 Kazimierz Wielki 2, 8, 18, 19, 24, 25, 30, 32, 33, 59, 60, 72, 76, 77, 78, 88, 89, 90, 226, 230, 231
 Kazimierz Odnowiciel 28, 36, 82
 Kępiński Zdzisław 43, 55

 King Richard 71, 216
 Kirschbaum Engelbert SJ 42, 224
 Kitowska-Lysiak Maria 217
 Kłoczowski Jerzy 224
 Kłodziński Andrzej 224
 Knapiński Ryszard 224
 Knapp Ulrich 69, 70, 224, 245, 246
 Kobielt Stanisław 82, 224
 Kochanowska-Reiche Małgorzata 41, 224
 Kocój Łukasz 26
 Kolár Jaroslav 212
 Kollár Tibor 235
 Kohler Joachim 224
 Kopera Feliks 28, 82, 224
 Kosmas 93, 94, 212
 Kowalewicz Henryk 91, 225
 Kozłowska-Budkowska Zofia 38, 81, 225
 Krautheimer Richard 34, 36, 225
 Krok, legendarny książę czeski 94, 236
 Kroupa Pavel 54, 66, 67, 68, 69, 225
 Kroupa Petr 54, 66, 67, 68, 69, 225
 Krzysztof, św. 89
 Kumor Bolesław 31, 35, 38, 42, 225
 Kürbis Brygida 84, 92, 93, 212, 225
 Kurek Jan 225
 Kurnatowska Zofia 43, 225, 234
 Kurtyka Janusz 226
 Kuthan Jiří 26, 47, 54, 57, 68, 71, 83, 85, 226, 236, 238, 247
 Kutrzeba Stanisław 212
 Kutzner Marian 55, 56, 226
 Kuźmak Krystyna 51, 226

 Labuda Gerard 28, 31, 32, 39, 40, 41, 44, 59, 60, 81, 82, 92, 96
 Lanckorońska Karolina 39, 42, 227

- Lanckoroński Karol, graf von 34, 227
 Leach Edmund 227
 Lehmann Edgar 34, 35, 36, 38, 227
 Leonard, św. 23, 27, 31, 53, 82, 83, 103, 241
 Lepiarczyk Józef 48, 227
 Leszek Czarny 47, 50
 Líbal Dobroslav 64, 68, 227
 Linette Eugeniusz 55, 228
 Lomickova Radka 216, 220, 224, 226, 232, 234, 238
 Lövei Pál 97, 236
 du Lubac Étienne 26, 228
 Lubosza (Libusza), legendarna księżna czeska, córka Kroka 94
 Ludwik Węgierski 18, 30, 60, 88
 Ludwig Peter 227

 Łokietek Władysław 8, 18, 24, 31, 32, 33, 49, 51, 52, 53, 58, 59, 60, 61, 66, 68, 71, 78, 86, 87, 88, 89, 95, 96, 100, 226, 231
 Łotman Jurij 91, 228
 Łowmiański Henryk 39, 228
 Łuszczkiewicz Władysław 60, 64, 67
 Łużyńska Ewa 55, 228

 Maciej z Arras 77
 Magyar Karoly 228
 Mairet Philip 218
 Malicki Jan 42, 84, 95, 228
 Małachowicz Edmund 55, 229
 Małecki Jan M. 231, 240
 Małgorzata, św. 32, 61, 69, 93, 132, 219, 246
 Manikowska Hanna 51, 95, 229, 235
 Marek, św. 48, 235
 Maria Egipcjanka, św. 28, 219
 Marks Richard 216

 Marosi Erno 54, 229
 Maur, biskup krakowski 83
 Mauss Marcel 222
 Mayenowa Maria Renata 228, 236
 Mencl Václav 64, 65, 68, 229, 237
 Merhautová Anežka 83, 222, 229, 240
 Merzbacher Friedrich 42
 Michałowska Teresa 91, 224, 229
 Michler Jurgén 69, 70, 229, 245, 246
 Mieszko I 43, 45, 94, 224
 Mieszko II 82, 227
 Mieszko Stary 84
 Mikołaj II, książę opawski 52
 Mikołaj III, papież 51
 Mikołaj Wierzynek Starszy 78
 Mikołaj, św. 56, 74, 76, 88, 89
 Miłobędzki Adam 48, 64, 228, 229
 Minnis Alastair 216
 Mroczko Teresa 220, 226, 237, 238
 Muskata Jan, biskup krakowski 23, 30, 31, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 67, 85, 95, 100, 121, 239, 244
 Mussat Andre 71

 Nadolski Andrzej 229
 Nanker, biskup krakowski 18, 32, 49, 53, 60, 61, 62, 63, 66, 68, 69, 70, 71, 84, 87, 90, 96, 100, 211, 225, 237
 Niewalda Waldemar 48, 235
 Nowacki Julian 43, 229
 Nowak Zenon Hubert 97, 230
 Nowakowski Tomasz 51, 52, 53, 230

 Obertyński Zdzisław 39, 41, 230
 Odrzywolski Sławomir 59, 64, 67, 72, 73, 77, 253

- Oettinger Karl 230
 Oleśnicki Zbigniew, kardynał, biskup krakowski 74, 85, 97, 236, 239
 Opać Zoe 238
 Opizo, nuncjusz papieski 86
 Oswald Friedrich 84, 230
 Otokar Styryjski 47
 Otto Rudolf 24, 79, 230
 Otto III, cesarz 42
 Ożóg Krzysztof 230
- Pajor Piotr 51, 71, 72, 230
 Parler Piotr 75, 214
 Paulin z Noli, św. 34
 Paweł, św. 31, 72, 73, 74, 75, 76, 88, 89, 137, 138, 246, 247,
 Paweł z Przemankowa, biskup krakowski 50, 52, 53, 239
 Pelt Jean Baptiste 35, 230
 Pełka, biskup krakowski 84
 Petersohn Jürgen 221
 Pianowski Zbigniew 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 49, 50, 51, 53, 57, 62, 66, 69, 70, 71, 73, 81, 85, 87, 121, 219, 230, 231, 242, 243, 244, 245
 Piech Zenon 87, 90, 95, 96
 Piekosiński Franciszek 97, 211, 212, 231
 Pietras Tomasz 51, 52, 231
 Pietrusiński Jerzy 31, 32, 41, 49, 50, 53, 59, 61, 62, 72, 73, 75, 77, 83, 87, 231
 Pietrzykówna Małgorzata 64, 238
 Piotr, św. 31, 43, 72, 73, 74, 75, 76, 88, 89, 95, 137, 138, 246, 247
 Piva Paolo 34, 35, 36, 232
 Plezia Marian 40, 92, 93, 212, 213, 232
 Pleziowa Janina 212, 213
- Porębski Mieczysław 24, 25, 232
 Pospisil Aleš 54, 66, 67, 68, 69, 232, 244, 245
 Potkowski Edward 221
 Pracchi Attilio 232
 Prandota, biskup krakowski 50, 53, 72, 74, 239
 Probus Henryk 31, 50
 Prokop zw. Rusinem, biskup krakowski 51, 53, 239
 Pruszczyk Hiacynt 20
 Przemysł II 56, 57, 86, 95, 226
 Przeddziecki Aleksander 211
 Przybyszewski Bolesław 73, 212, 239
 Pseudo-Dionizy Areopagita 26
 Ptaśnik Jan 63, 212
- Radwański Kazimierz 48, 95, 232
 Rajman Jerzy 86, 89, 95, 96, 233
 Ristow Sebastian 36, 37, 233
 Rodzińska-Chorąży Teresa 37, 39, 44, 45, 214, 233
 Royt Jan 83, 236, 247
 Rożek Michał 32, 33, 48, 233
 Rożnowska-Sadraei Agnieszka 74, 75, 87, 90, 97, 140, 233, 247
 Ruszczyńska Teresa 43, 55, 233
 Rutebeuf 28
 Rycheza, królowa, żona Mieszka II 28, 36, 82
 Ryksa Elżbieta, królowa, żona Wacława II 57
- Salwator, Najśw. 38, 83, 90
 Samsonowicz Agnieszka 92, 233
 Samsonowicz Henryk 234, 237
 Sandron Dany 30, 213, 216

- Santini Giovanni 68
 Sawicki Tomasz 41, 234
 Schenk Wacław 95, 234
 Schmoll Josef Adolf gen Eisenwerth 227
 Schnitzler Hermann 227, 237
 Schöller Wolfgang 68, 234
 Schubert Ernst 227
 Schurr Marc Carel 54, 234
 Szczaniecki Paweł 234
 Sedlmayr Hans 56, 230, 234
 Sewer Sulpicjusz 34
 Sewer, biskup 94
 Sędziwój 38, 39
 Siemowit, książę 86
 Sinko Tadeusz 91, 234
 Skibiński Szczęśny 55, 61, 66, 71
 Skubiszewska Maria 235
 Skubiszewski Piotr 41, 232, 234
 Sławska Aniela 43, 55, 233
 Smetanka Zdeněk 36, 220
 Sokołowski Marian 84, 234
 Stala Klaudia 222
 Stanisław, św. 2, 8, 19, 20, 23, 24, 25, 31, 32, 39, 40, 41, 42, 50, 56, 57, 59, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 86, 87, 89, 90, 91, 95, 96, 97, 100, 106, 108, 109, 211, 213, 215, 218, 222, 224, 225, 227, 229, 231, 232, 233, 235, 237, 238, 241, 242
 Starowieyski Marek 34, 235
 Stefan, św. 84, 85
 Stefanowska Zofia 239
 Studničková Milada 222, 240
 Stuijber Alfred 24, 213
 Sudacka Aldona 48, 235
 Szczepan, św. 35, 48, 95, 233
 Szczepaniak Jan 26
 Szczur Stanisław 45, 97, 235
 Szujski Józef 212
 Szyma Marcin 48, 235
 Szymański Józef 97, 234, 235
 Szyszko-Bohusz Adolf 27, 31, 73, 82, 83
 Świechowska Aleksandra 84,
 Świechowski Zygmunt 37, 41, 43, 44, 56, 84, 87,
 Takács Imre 54, 235
 Taszycki Witold 92, 235
 Tomasz Apostoł, św. 62, 73
 Tomasz I, biskup wrocławski 57, 86
 Tomasz Kantuaryjski, św. 70
 Tomkowicz Stanisław 30, 31, 236
 Topolski Jerzy 226
 Toporow Władimir M. 93, 236
 Trask Willard R. 218, 219
 Tyberiusz 93
 Tymieniecki Kazimierz 53, 236
 Tymowski Michał 213
 Ulewicz Tadeusz 45, 236
 Uličný Petr 236
 Unger, biskup poznański 35
 Urban Jacek 5, 17, 26, 253
 Urbańczyk Stanisław 92, 236
 Uspieński Boris 91, 228, 236
 Van de Brincken Anna-Dorothee 37, 215
 Van der Leeuw Gerardus 24, 79, 227
 Van Weile Eelco 34, 237
 Varga Lucie 97, 236
 Velimský Filip 215

Waclaw, św. 8, 19, 23, 27, 31, 32, 38, 39, 40,
 49, 75, 76, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 90,
 94, 95, 96, 97, 114, 115, 116, 211, 237,
 243
 Waclaw II, król czeski i polski 5, 47, 50, 51,
 52, 53, 54, 57, 58, 66, 71, 85, 86, 87, 95,
 96, 99
 Waclaw III, król czeski i polski 58, 85, 96
 Walczak Marek 67, 69, 73, 74, 77, 217, 236
 Walicki Michał 27, 232, 236
 Warnke Charlotte 45, 237
 Wasilewski Tadeusz 44, 237
 Wentzel Hans 227
 Weyers Willy 36, 37, 237, 244
 Węclawowicz Tomasz 1, 2, 7, 21, 26, 31, 32,
 39, 42, 45, 47, 48, 49, 58, 60, 62, 63, 64,
 65, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 76, 77, 85, 87,
 88, 89, 94, 95, 215, 217, 219, 221, 231,
 233, 237, 238, 253
 Widawski Jarosław 47, 48, 238
 Wiktor, św. 26
 Wilhelm Durand (Durandus), biskup Men-
 de 17, 26
 Wincenty z Kielczy 86, 95, 96, 213
 Windakiewicz Stanisław 238
 Wisław, biskup krakowski 39
 Wit, biskup litewski 86
 Wit, św. 43, 69, 75, 76
 Witkowska Aleksandra OSU 38, 238
 Wlattnig Robert 77, 238
 Władysław Herman 23, 27
 Władysław Łokietek 8, 18, 24, 31, 32, 33, 49,
 51, 52, 53, 58, 59, 60, 61, 66, 68, 71, 78,
 86, 87, 88, 89, 95, 96, 226, 231
 Władysław Warneńczyk 75
 Włodarek Andrzej 48, 238, 253
 Włostowic Piotr 38

Wojciech, św. 42, 43, 44, 76, 84, 86, 94, 97,
 100, 221, 222, 224, 235,
 Wojciechowska Barbara 80, 212, 239
 Wojciechowski Tadeusz 32, 38, 49, 58, 59,
 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 72, 73, 74,
 77, 78, 80, 83, 84, 89, 90, 212, 239, 245,
 246
 Wolff Arnold 239, 244
 Wolicka Elżbieta 217
 Wolimir, biskup włocławski 86
 Wyrozumski Jerzy 28, 38, 42, 50, 51, 52, 53,
 54, 60, 95, 227, 239
 Wysz, biskup 84

 Zachorowski Stanisław 85, 236
 Zachwatowicz Jan 27
 Zaremska Hanna 229, 235
 Zientara Benedykt 53, 239
 Zin Wiktor 240

 Zofia, królowa 89
 Zubrzycki Jan [Sas-Zubrzycki Jan] 240
 Zygmunt, św. 76

 Żaki Andrzej 29, 39, 233, 240
 Żurowska Klementyna 28, 29, 37, 45, 73,
 240
 Žitawsky Petr 47

Index

- Aaron, Bishop of Krakow, archbishop 15, 146, 198, 206, 207
- Abbot Heidenreich see Heidenreich
- Abgarowicz Kazimierz 212
- Abraham Władysław 148
- Adalbert St (Wojciech, św.) 12, 157, 158, 159, 187, 195, 198, 205, 208, 210,
- Adauctus, St (Adauct) 12, 147, 153,
- Adelaide of Hesla, Queen of Poland 150
- Aldona (Anna) Queen of Poland, daughter of Gediminas, Lithuanian Duke 149, 150
- Altaner Berthold 142, 213
- Andrzej, bishop of Płock 198
- Andrzej, św. 95
- Anna of Celje, Queen of Poland (the second wife of King Władysław Jagiellon) 200
- Anno, Archbishop of Cologne 153
- Arszyński Marian 220, 226, 237, 238,
- Aubert Marcel 182, 213
- Augustine, St 144
- Axer Jerzy 205, 213
- Bachmann Erich 179, 180, 213
- Balcon-Berry Sylvie 150
- Bałus Wojciech 209, 213
- Banaszkiewicz Jacek 203, 204, 205, 213, 229, 231,
- Bandmann Günter 214
- Baratte Francois 150
- Barciak Antoni 164, 165, 214
- Baszak-Jaroń Halina 144, 253
- Bauer Dieter R. 224
- Baumüller Barbara 187, 200, 214
- Bede (Venerabilis)
- Bednarczyk Leszek 203, 214
- Benedict, scholastic 148
- Benešová Klára 167, 180, 186, 197, 200, 214
- Bernard de Clairvaux 193
- Bernard of Cluny 11
- Białostocki Jan 209, 214, 223
- Biedroń Adam 214
- Biegel Gerd 228
- Bielowski August 212
- Bober Monika 154, 215
- Bochnak Adam 211
- Bock Katarzyna 215
- Bodzanta, Bishop of Krakow 10, 201
- Boguchwał, Bishop of Poznań 168, 169
- Boissavit-Camus Brigitte 150

- Bolesław the Bold, King of Poland 141, 181, 195
- Bolesław the Brave, King of Poland 12, 145, 157, 159, 192, 194, 206
- Bolesław the Shy, Duke of Krakow 164
- Bolesław the Wrymouth, Duke of Poland 147, 157
- Borawska Danuta 215
- Bork Robert 186
- Borkowska Urszula 205, 206, 215
- Borivoy II, Duke of Bohemia 195
- Brachmann Christoph 152, 215
- Branner Robert 182, 215
- Bratoż Robert 151, 215
- Braunfels Wolfgang. 224, 237
- Břetislav, Duke of Bohemia 205
- Bruno of Querfurt 157
- Brzobohatá Hana 167, 180, 215
- Budzowski Klemens 144, 253
- Butters Suzanne B. 208, 215
- Caillet Jean.-Pierre 150, 151, 153, 213, 218
- Callois Roger 216
- Cassian, St 144
- Catherine, St 14, 149
- Charlemagne, Emperor 11, 12, 146, 152, 210
- Charles IV, Emperor 16, 180, 186, 187, 188, 199, 200, 216
- Charles Robert d'Anjou, King of Hungary 182, 201
- Charvátová Kateřina 167, 216
- Christopher, St. 200
- Chrodegang, Bishop of Metz, archbishop 152, 159, 215
- Chudziakowa Jadwiga 159
- Ciołek Stanisław, poet 11, 202, 225
- Clark William W. 182, 216
- Clarke Georgia 179, 216, 217
- Conrad Dietrich 179, 216
- Constantine, Emperor 193
- Crossley Paul 2, 5, 11, 15, 143, 144, 162, 167, 171, 172, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 199, 200, 201, 216, 217, 220, 229, 247, 253
- Cyriacus St 181
- Czarnowski Stefan 191, 203, 217
- Czyżewski Krzysztof 178, 180, 184, 188, 217
- Dalewski Zbigniew 164, 193, 195, 196, 217
- Damian, St 193
- David Pierre 146, 217
- de Voragine Jacobus see Jacobus
- Deptuła Czesław 192, 204, 205
- Dinzelbacher Peter 224
- Długosz Jan, chronicler 142, 155, 164, 165, 166, 167, 173, 187, 192, 197, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 211, 215
- Dobosz Józef 218
- Dobrava, Duchess of Poland 157, 158
- Dobrowolski Kazimierz 183, 193, 195, 196, 207, 218
- Dobrzeńcki Tadeusz 198, 218
- Dominik of Prussia 208
- Doppelfeld Otto 153, 218
- Draper Peter 208
- Drozd Jan SDS 144, 218
- du Lubac see Lubac
- Dunin-Wąsowicz Teresa 206, 218, 224
- Durand Wilhelm, Bishop of Mende 144
- Durkheim Emile 142, 218
- Duval Noël 150, 151, 153, 218
- Dzierzwa (Mierzwa), the Franciscan monk

- 192, 203, 204, 205, 213
- Dziwisz Stanisław, Cardinal, Archbishop of Krakow 9, 10,
- Eco Umberto 144
- Eliade Mircea 142, 191, 202, 203, 218, 219
- Elizabeth, Queen of Hungary, daughter of King Władysław the Short 182, 200
- Erlande-Brandenburg Alain 150, 219
- von Essenwein August 175, 219
- Felix, St 12, 147, 153,
- Fijałek Józef 207, 211
- Filarska Barbara 150, 219
- Firlet Elżbieta 204, 219
- Firlet Janusz 13, 15, 145, 146, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 162, 166, 174, 177, 178, 181, 182, 184, 185, 197, 199, 204, 219, 231, 242, 243, 244, 245,
- Fischinger Andrzej 148, 219, 220,
- Fixot Michel 150
- Florentinus, St. 15
- Florian, Bishop of Krakow 148
- Florian, St 142, 183, 187, 192, 195, 196, 202, 205, 206, 208, 210, 218
- Frangipani Latino, Cardinal 165, 226
- Frankl Paul 167, 220
- Frazik Józef Tomasz 174, 182, 220
- Fried Johannes 159, 220
- Frolik Jan 220
- Fulko, Archbishop of Gnezno 198
- Gadomski Jerzy 200, 201, 202, 204, 220, 223
- Gaius Gracchi 204,
- Gajewski Alexandra 167, 220, 238
- Galka Witold 168
- Gallus (Anonymus), chronicler 147, 204
- Garnier (Gautier) de Coincy 146
- Gawlas Sławomir 164, 220
- Gedeon (Gedko), Bishop Krakow 142, 183, 195, 196, 205
- George, St (St George of Cappadocia) 153, 154, 157, 158, 204, 220
- Gerard, Bishop of Ruthenia 198
- Geremek Bronisław 191, 216
- Gereon, St 12, 116, 145, 146, 147, 148, 150, 154, 155, 156, 185, 209, 219, 231, 239, 240, 243,
- Gieysztor Aleksander 186, 203, 207, 221, 229
- Giles, St. 178
- Giovanni da Capistrano 205
- Godula Róża 205, 208, 21
- Goff Le Jaques 221
- Gracch (Grakch, Gracchus), Gal 11, 203, 204, 205, 210
- Grant Robert M. 144
- Greimas Algirdas Julien 227
- Grodecki Roman 212, 225
- Grot Jan (Grotowic), Bishop of Krakow 10, 173, 175, 181, 182, 183, 200, 237
- Gurjewitsch (Gurievitch; Guriewicz) Aaron 191, 202, 221
- Guzik Piotr, 144, 241, 242, 253
- Gy Pierre Marie 152, 221
- Hawrot Jerzy 146, 155, 222
- Heidenreich (Heydenricus), Abbot of Sedlec 13, 14, 167, 179, 216
- Heliot Pierre 182, 222
- Henry the Bearded, Duke of Silesia 169
- Henry the Pious, Duke of Silesia 169
- Henry IV Probus, Duke of Silesia 148, 164

Herman, Archbishop of Cologne 153
 Herman Władysław see Władysław
 Holy Saviour see Saviour
 Homerski Jan 144, 218
 Homolka Jaromir 187
 Honore d'Autun 193
 Hoszowski Krzysztof 222
 Hubert Henri 150, 151, 152, 222
 Hubert Jean 150, 151, 152, 222
 Hugh of Saint-Victor CRSA 144

Isidore of Seville 142
 Iwo (Odrowąż), Bishop of Krakow 148, 196

Jacobus (Swinka), Archbishop of Gnezno
 149, 164, 165, 166, 236
 Jacobus de Voragine 213
 Jadwiga d'Anjou, Queen of Poland (the first
 wife of King Władysław Jagiellon) 200
 James, St. 180, 206
 Janiak Tomasz 159, 195, 222
 Janus Elżbieta 228, 236
 John the Baptist, St. 187
 John, St 152, 154, 193, 206
 Jones Michael J. 151, 223
 Joubert Fabienne 216
 Józefowiczówna Krystyna 158, 223, 224,

Kadłubek Wincenty, Bishop of Krakow 155,
 156, 192, 195, 203, 204, 205
 Kalinowska Janina 154, 193, 223
 Kalinowski Lech 150, 159, 191, 209, 216,
 223, 233, 238
 Karwasińska Jadwiga 157, 224
 Kasimir I, Duke of Kuyavia 198
 Kazimierz Jagiellon, King of Poland 200

Kazimierz the Great (Kasimir the Great),
 King of Poland 2, 10, 16, 142, 143, 148,
 149, 150, 171, 172, 175, 183, 187, 188,
 189, 200, 201, 216, 229, 233
 Kazimierz the Just, Duke of Poland 195, 196,
 205
 Kazimierz the Restorer, Duke of Poland 146,
 153, 194
 Kępiński Zdzisław 158, 224
 King Richard 182, 216
 Kirschbaum Engelbert SJ 224
 Kłoczowski Jerzy 224
 Kłodzinski Andrzej 224
 Knapieński Ryszard 224
 Knapp Ulrich 181, 224, 245, 246
 Kobielus Stanisław 193, 224
 Kocój Łukasz 144
 Kohler Joachim 224
 Kolár Jaroslav 212
 Kollár Tibor 235
 Kopera Feliks 146, 194, 224
 Kosmas (Cosmas of Prague), chronicler 193,
 205, 212
 Kowalewicz Henryk 202, 225
 Kozłowska-Budkowa Zofia 154, 192, 225
 Krantz-Domasłowska Liliana 185
 Krautheimer Richard 150, 153, 225
 Krok, legendary Duke of Bohemia 205
 Kroupa Pavel 167, 178, 179, 180, 225
 Kroupa Peter 167, 178, 179, 180, 225
 Krzemińska Barbara 203
 Kürbis Brygida 195, 204, 212
 Kurtyka Janusz 171, 226
 Kuthan Jiří 167, 170, 179, 182, 195, 197,
 226, 236, 238, 247,
 Kutzner Marian 167, 168, 226

Labuda Gerard 146, 156, 159, 171, 192, 194,
 203, 207, 226
 von Lanckoronski Karol graf 150, 227
 Leach Edmund 227
 Lehmann Edgar 150, 152, 153, 227
 Leonard, St. 12, 141, 145, 149, 166, 194,
 195, 241
 Leszek the Black, Duke of Krakow 161, 164
 Líbal Dobroslav 176, 179, 180, 227
 Linette Eugeniusz 168, 228
 Lomickova Radka 216, 220, 224, 226, 232,
 234, 238
 Louis, (Louis the Great) King of Poland and
 of Hungary 148, 189, 200
 Lövei Pál 208, 236
 du Lubac Étienne, 144, 228
 Lubossa, legendary Duchesse of Bohemia
 205
 Ludwig Peter 227

 Łotman Jurij 202, 203, 228
 Łuszczkiewicz Władysław 172, 175, 176,
 179, 228

 Magyar Károly 189, 228
 Mairet Philip 218
 Malicki Jan 195, 206, 228
 Manikowska Hanna 164, 207, 229, 235
 Margaret, St 132, 149, 173, 180, 204, 246
 Mark, St 161, 162
 Marks Richard 216
 Marosi Erno 166, 189, 229
 Matthias of Arras 186, 189
 Mary of Egipt, St 12, 146
 Erwin (von Steinbach), mastermason 15
 Maur, bishop of Krakow 195
 Mauss Marcel 222

Mayenowa Maria Renata 228, 236
 Mencl Václav 176, 177, 179, 180, 229, 237
 Merhautová Anežka 195, 214, 222, 229, 240
 Michael the Archangel, St 148, 154, 155,
 156, 157, 169, 181, 187, 199, 204
 Michałowska Teresa 202, 224, 229
 Michałowski Roman 11
 Michler Jurgen 181, 229
 Mieszko I, Duke of Poland 158, 159, 205
 Mieszko II King of Poland 194
 Mieszko the Old, Duke of Greater Poland
 195
 Mikołaj Wierzynek the Elder, merchant 189
 Miłobędzki Adam 162, 176
 Minnis Alastair 216
 Mrozowski Przemysław 200
 Muskata Jan, Bishop of Krakow 13, 14, 121,
 141, 148, 149, 164, 165, 166, 167, 169,
 170, 177, 178, 179, 183, 189, 196, 197,
 199, 206, 207, 210, 239, 244
 Mussat Andre 182

 Nanker, Bishop of Krakow 14, 149, 162, 166,
 172, 173, 174, 175, 178, 179, 181, 182,
 183, 196, 198, 199, 201, 207, 210
 Nicholas II, Duke of Opava 165
 Nicholas III, the Pope 165
 Nicholas St. 12, 15, 185, 187, 199, 200
 Nowacki Julian 158, 229
 Nowak Zenon Hubert 208, 230
 Nowakowski Tomasz 164, 165, 230

 Odrzywolski Sławomir 171, 178, 179, 183,
 184, 188
 Oettinger Karl 230
 Oleśnicki Zbigniew, Cardinal, Bishop of
 Krakow, 16, 185, 196, 208

- Opaćć Zoe 238
 Opizo, the Apostolic Nuncio 198
 Oswald Friedrich 195, 230
 Otto I, Emperor 13
 Otto III, Emperor 12, 157
 Otto Rudolf 142, 230
 Ożóg Krzysztof 230
- Parler Peter 180, 186, 214
 Paul, St 137, 183, 184, 186, 187, 247
 Paulinus of Nola, St 151
 Paweł of Przemankowo, Bishop of Krakow
 13, 162, 164, 165, 166, 239
 Pełka, Bishop of Krakow 196
 Peter, St 15, 137, 138, 149, 183, 184, 186,
 187, 199, 200, 206, 247
 Petersohn Jürgen 221
 Pianowski Zbigniew 13, 15, 145, 146, 147,
 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 162,
 163, 164, 166, 174, 177, 178, 181, 182,
 184, 185, 192, 197, 199, 219, 230, 231,
 242, 243, 244
 Piech Zenon 198, 201, 207, 231
 Piekosiński Franciszek 208, 211, 212, 231
 Pietras Tomasz 164, 165, 231
 Pietrusiński Jerzy 162, 163, 166, 171, 173,
 174, 183, 184, 186, 188, 194, 198, 231,
 Pietrzykówna Małgorzata 189, 238
 Piva Paolo 150, 151, 152, 153, 232,
 Plezia Marian 155, 181, 204, 212, 213, 232
 Porębski Mieczysław 142, 143, 191, 232
 Pospíšil Aleš 167, 178, 180, 215, 232, 244,
 245
 Pracchi Attilio 232
 Prandota, Bishop of Krakow 13, 164, 166
 Prokop (Ruthenian), Bishop of Krakow, 164,
 166, 239
- Przemysł II, Duke of Greater Poland, King of
 Poland 169, 170, 198
 Przybyszewski Bolesław 184
 Pseudo-Dionysus 144
 Ptaśnik Jan 175, 212
- Radwański Kazimierz 206, 232
 Rajman Jerzy 197, 200, 206, 207, 233
 Ristow Sebastian 153, 233
 Royt Jan 195, 226, 236, 247
 Rożnowska-Sadraei Agnieszka 186, 199,
 201, 208, 233
 Rutebeuf 146
 Richeza (Rixa), Queen of Poland 146, 153,
 235
 Richeza Elizabeth, Queen of Poland and Bo-
 hemia, 170, 194
- Samsonowicz Agnieszka 203, 233
 Samsonowicz Henryk 234, 237
 Sandron Dany 213, 216
 Saviour, the Most Holy 12, 152,
 154, 194, 201
 Schenk Waclaw 206, 234
 Schmoll Josef Adolf gen Eisenwerth 227
 Schnitzler Hermann 227, 237
 Schöller Wolfgang 179, 234
 Schubert Ernst 227
 Schurr Marc Carel 167, 234
 Szczaniecki Paweł OSB 234
 Sedlmayr Hans 169, 230, 234
 Sędziwój 155
 Severus, Bishop of Prague 151, 205
 Siemovit, Duke of Mazovia 198
 Sigismund, St. 187
 Sinko Tadeusz 202, 234
 Skibiński Szczęśny 167, 172, 178, 182

Skwierczyński Krzysztof 196
 Sokołowski Marian 195, 234
 Štaffen Zdenek
 Stala Klaudia 222
 Stanisław, St. (Stanislaus, Stanislas) Bishop of
 Krakow, Martyr 2, 10, 11, 13, 15, 16, 106,
 142, 143, 144, 149, 155, 156, 163, 164,
 168, 169, 171, 181, 183, 184, 185, 186,
 187, 192, 197, 198, 199, 200, 201, 202,
 206, 207, 208, 210, 238
 Starowieyski Marek 151, 235
 Stephen, St 16, 152, 161, 162, 195, 197, 206
 Studničková Milada 222, 240
 Stuiber Alfred 142, 213
 Sulpicius Severus 151
 Szczepaniak Jan 144
 Szczur Stanisław 188, 208, 235
 Szyma Marcin 235
 Szymański Józef 208, 234, 235
 Szyszko-Bohusz Adolf 145, 184, 194

 Świechowska Aleksandra 195, 235
 Świechowski Zygmunt 153, 156, 158, 195,
 199, 235
 Świnka Jakub see Jacobus (Swinka)

 Takács Imre 166, 235
 Taszycki Witold 203, 235
 Thomas I, Bishop of Wrocław 198
 Thomas of Canterbury, St 174, 182
 Thomas the Apostle, St 184
 Tomkowicz Stanisław 148, 236
 Topolski Jerzy 226
 Toporow Władimir 204, 236
 Trask Willard R. 218, 219
 Tymieniecki Kazimierz 236
 Tymowski Michał 213

Ulewicz Tadeusz 159, 236
 Uličný Petr 236
 Urban Jacek 5, 144, 253
 Urbańczyk Stanisław 203, 236
 Uspieński Boris 202, 228, 236

 Vaclav (Wenczeslaus) II, King of Bohemia
 and of Poland 5, 13, 161, 162, 164, 165,
 166, 167, 168, 169, 171, 177, 178, 182,
 197, 198, 206, 207, 210, 216, 225
 Vaclav III, King of Bohemia and of Poland
 170, 197, 207
 Vaclav, St, Duke of Bohemia 114, 115, 116,
 141, 145, 149, 154, 155, 162, 186, 187,
 192, 194, 197, 199, 201, 202, 205, 206,
 207, 208, 210, 243
 Van de Brincken Anna-Dorothee 153, 215
 Van der Leeuw Gerardus 142, 227
 Van Weile Eelco 151, 237
 Varga Lucie 208, 236
 Velimský Filip 215
 Victor, St 144
 Vislaus, Bishop of Krakow, 155
 Vitus, Bishop of Lithuania 198
 Vitus St 158, 187

 Walczak Marek 16, 178, 180, 184, 185, 188,
 217, 236
 Walicki Michał 145, 232, 236
 Walsh Patrick Gerard 151
 Warnke Charlotte 159, 237
 Wasilewski Tadeusz 44, 237
 Węclawowicz Tomasz 9, 149, 157, 162, 172,
 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181,
 182, 187, 188, 189, 197, 198, 199, 200,
 205, 206, 215, 217, 219, 221, 231, 233,
 237, 238

Wentzel Hans 227
 Weyers Willy 153, 237, 244
 Wilhelm Durand, Bishop of Mende 144
 Wincenty of Kielcza 181, 198, 206, 207, 213
 Windakiewicz Stanisław 238
 Witkowska Aleksandra OSU 38, 238
 Władysław III of Varna, King of Poland and of Hungary 186
 Władysław Herman, Duke of Poland 141, 145, 184
 Władysław Jagiellon, Duke of Lithuania, King of Poland 154, 187, 200
 Władysław the Short (Lokietek), King of Poland 142, 149, 150, 162, 163, 164, 165, 171, 173, 177, 179, 182, 189, 198, 200, 206, 207, 210
 Wlattnig Robert 188, 238
 Włostowic Piotr 154
 Wojciechowska Barbara 212, 239
 Wojciechowski Tadeusz 154, 162, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 194, 195, 201, 212, 239, 245, 246
 Wolff Arnold 239, 244
 Wolicka Elżbieta 217
 Wolimir, Bishop of Włocławek 198
 Wyrozumski Jerzy 146, 157, 164, 165, 182, 206, 227, 239
 Wysz, Bishop of Krakow, 196

 Zabłocka Magdalena 218
 Zachorowski Stanisław 196, 236
 Zachwatowicz Jan 145
 Zaremska Hanna 229, 235
 Zientara Benedykt 239
 Zin Wiktor 240

Zofia (Sonka), Queen of Poland (the fourth wife of King Władysław Jagiellon) 200
 Zubrzycki Jan [Sas-Zubrzycki Jan] 240

 Żaki Andrzej 147, 233, 240
 Żurowska Klementyna 146, 184, 185, 240

Rada Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego:
Klemens Budzowski, Maria Kapiszewska, Zbigniew Maciąg, Jacek M. Majchrowski

Publikacja współfinansowana z dotacji na utrzymanie potencjału badawczego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie
przyznanej przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w roku 2013

Opiniodawca: dr hab. Andrzej Włodarek, prof. IS PAN

Tłumaczenia: Anna Bentkowska-Kafel, Agnieszka Jakubiec (list ks. kard. Stanisława Dziwisza)

Opieka wydawnicza i adiustacja: Halina Baszak-Jaroń

Projekt okładki i stron tytułowych: Oleg Aleksejczuk

Korekta: Margerita Krasnowolska

Indeks nazwisk: Anna Szuba-Boroń

Fotografie: ks. P. Guzik, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu
Rysunki w tekście, na okładce i na poddrukach: August v. Essenwein, Sławomir Odrzywolski, Grupa Węclawowicz

ISBN 978-83-7571-275-9 (oprawa broszurowa)

ISBN 978-83-7571-287-2 (oprawa twarda)

© Copyright tekstu i rysunków w tekście Tomasz Węclawowicz, Kraków 2014

© Copyright wstępu w języku angielskim Paul Crossley, London 2014

© Copyright wstępu w języku polskim ks. Jacek Urban, Kraków 2014

© Copyright fotografii ks. Piotr Guzik, Kraków 2014

© Copyright by Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego & Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Kraków 2014
Kraków 2014

Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani magazynowana
w sposób umożliwiający ponowne wykorzystanie, ani też rozpowszechniana w jakiegokolwiek formie
za pomocą środków elektronicznych, mechanicznych, kopiujących,
nagrywających i innych, bez uprzedniej pisemnej zgody właściciela praw autorskich

Na zlecenie: Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
www.ka.edu.pl



Wydawca: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM,
Kraków 2014

Skład: Oleg Aleksejczuk

Druk i oprawa: Drukarnia Ekodruk, www.ekodruk.eu

Sprzedaż hurtową i detaliczną prowadzi: Księgarnia U Frycza
Kampus Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1, 30-705 Kraków
tel./faks: (12) 252 45 93
e-mail: ksiegarnia@kte.p